

Φύλο, Έρευνα και Καινοτομία στην Ελλάδα

Νέλλη Καπούρη
Κατερίνα Κική-Παπαδάκη
Πάυλος Χατζόπουλος
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ

Φύλο, Έρευνα και Καινοτομία στην Ελλάδα

Νέλλη Καμπούρη
Κατερίνα Κική-Παπαδάκη
Παύλος Χατζόπουλος

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2015

Ευχαριστούμε θερμά τις επιστημονικές συμβούλους Καλλιρόη Δαφνά, Λήδα Παπαστεφανάκη, Μαρία Ρεντετζή, Νιόβη Παυλίδου και Μαρία Στρατηγάκη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους. Χωρίς την συμβολή τους δεν θα ήταν δυνατή η ολοκλήρωση αυτού του βιβλίου.

Το βιβλίο “Φύλο, Έρευνα και Καινοτομία στην Ελλάδα” εκδίδεται στο πλαίσιο του έργου ΕΛΙΣΤΟΚΑΙΝΟ: “Ελληνική Ιστορία της Καινοτομίας. Οι κοινωνικές προϋποθέσεις της καινοτομίας- Όψεις της Ελληνικής εμπειρίας.”

Το έργο ΕΛΙΣΤΟΚΑΙΝΟ χρηματοδοτήθηκε από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα “Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα” (ΕΠΑΝ ΙΙ)

Κωδικός έργου: (ΣΠΑ 00181)

ISBN 978-618-80725-5-8

2015. Attribution-NonCommercial-NoDerivs CC BY-NC-ND

Περιεχόμενα

<i>Λίστα Διαγραμμάτων και Πινάκων</i>	7
Εισαγωγή	9
1. Φύλο, επιστήμη, τεχνολογία: θεωρητικές προσεγγίσεις	17
1.1 Φεμινιστική φιλελεύθερη προσέγγιση	17
1.2 Φεμινιστική ψυχαναλυτική προσέγγιση	20
1.3 Φεμινιστική επιστημολογική οπτική (feminist standpoint theory)	21
1.4 Φεμινιστικές μαρξιστικές προσεγγίσεις της τεχνολογίας.....	24
1.5 Εθνογραφικές και ιστορικές προσεγγίσεις	26
1.6 Λογοθετικές έμφυλες προσεγγίσεις.....	28
1.7 Συμπεράσματα.....	35
2. Ελληνική βιβλιογραφία για το φύλο την επιστήμη και την τεχνολογία	37
2.1 Οι σπουδές του φύλου στην Ελλάδα.....	37
2.2 Μελέτες σχετικά με τις γυναίκες, την τεχνολογία και την εργασία	39
2.3 Ιστοριογραφικές μελέτες σχετικά με το φύλο και την επιστήμη	42
2.4 Στατιστικές μελέτες σχετικά με τις γυναίκες και την επιστήμη.....	45
2.5 Μελέτες σχετικά με το φύλο, την επιστήμη και τις νέες τεχνολογίες στην εκπαίδευση	51
2.6 Λογοθετικές και εθνογραφικές μελέτες περίπτωσης της βιοϊατρικής	54
2.7 Συμπεράσματα.....	56
3. Σύγχρονες τάσεις: έμφυλες ανισότητες των ερευνητικών δομών στην Ελλάδα	61
3.1 Η θέση των γυναικών στους ερευνητικούς φορείς στην Ελλάδα.....	62
3.2 Η συμφιλίωση οικογενειακής, επαγγελματικής και προσωπικής ζωής ανδρών και γυναικών στους ερευνητικούς χώρους	66
3.3 Η επιρροή του φύλου στην έρευνα και την καινοτομία.....	70
3.4 Συμπεράσματα.....	73
4. Η έρευνα πεδίου: η βιογραφική προσέγγιση	77

5. Ο δημόσιος λόγος για την έρευνα στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης	82
6. Η έρευνα ως διαδικασία παραγωγής γνώσης	87
7. Φύλο και επιστήμη στην εκπαίδευση, την οικογένεια, και την κουλτούρα στην Ελλάδα	90
7.1 Επιστήμη, εκπαίδευση, φύλο στην Ελλάδα	90
7.2 Φύλο και επιστήμη εκτός και εντός του σχολείου	91
7.3 Το πρότυπο της γυναίκας επιστήμονα	93
7.4 Η “επιλογή” κλάδου σπουδών.....	98
7.5 Φύλο και επιστήμη στα πανεπιστήμια.....	101
8. Επιτελεστικότητα	106
9. Το επιστημονικό εργαστήριο	111
10. Η έρευνα ως εργασία: διαγενεακές διαφορές	114
11. Μετανάστευση και έρευνα.....	120
12. Ανισορροπία επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής.....	123
13. Ερευνητικά ιδρύματα του δημοσίου τομέα.....	129
13.1 Κανόνες και πρακτικές σχετικά με την ισότητα των φύλων.....	129
13.2 Στρατηγικές ουδετερότητας ως προς την πρόσληψη και την ανέλιξη	132
13.3 Διαχείριση ερευνητικών ομάδων.....	134
14. Ερευνητικά ιδρύματα του ιδιωτικού τομέα.....	140
15. Έμφυλες καινοτομίες στην επιστήμη	143
16. Οι αντιφατικές εικόνες της επιστήμης στην Ελλάδα.....	145
Επίλογος	149
Βιβλιογραφία.....	155
<i>Παράρτημα 1: Οι βιογραφικές συνεντεύξεις.....</i>	<i>167</i>
<i>Συγγραφείς.....</i>	<i>170</i>

Λίστα Διαγραμμάτων και Πινάκων

Διάγραμμα 1: Φόρτος εργασίας για ενσωμάτωση	64
Διάγραμμα 2: Δημόσια εκπροσώπηση φορέων - Αντιλήψεις	64
Διάγραμμα 3: Εμβέλεια ερευνητικών βραβείων	65
Διάγραμμα 4: Χρήση κοινωνικών παροχών - Άνδρες	68
Διάγραμμα 5: Χρήση κοινωνικών παροχών - Γυναίκες	68
Διάγραμμα 6: Συμπερίληψη του φύλου στην έρευνα	72
Πίνακας 1: Πρόσκληση για συμμετοχή σε συμβούλια / επιτροπές	63
Πίνακας 2: Επιρροή του φύλου σε βασικές διαστάσεις του επαγγέλματος του ερευνητή (γυναίκες)	71

Εισαγωγή

Στη δεκαετία του 1990 η ενίσχυση της θέσης των γυναικών στην έρευνα και την καινοτομία ορίστηκε ως προτεραιότητα στις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όπως υποστηρίζει η σχετική έκθεση που εκδόθηκε το 2010, «στη δεκαετία του 1990, όταν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ξεκίνησε να ασχολείται με το θέμα των 'γυναικών στην επιστήμη', υπήρχε μόνο μια υποψία ότι υπήρχε πρόβλημα: ότι ο αριθμός των γυναικών στην επιστήμη και στην τεχνολογία είναι περιορισμένος κι ότι υπάρχουν ακόμα λιγότερες γυναίκες στις υψηλές θέσεις» (European Commission 2010, σ. 30). Στην προσπάθεια να επιβεβαιωθεί η «υποψία» αυτή, άρχισε μια προσπάθεια για την παραγωγή και εναρμόνιση αξιόπιστων πανευρωπαϊκών ποσοτικών δεδομένων. Σταδιακά μέσα στις επόμενες δεκαετίες η χρηματοδότηση των ερευνητικών προγραμμάτων πάνω στο θέμα αυτό προχώρησε σε τέτοιο βαθμό ώστε να μπορούν πλέον να τεκμηριωθούν με στατιστικά και κάποια ποιοτικά στοιχεία τα χαμηλά ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στην έρευνα και την καινοτομία στην Ευρώπη, ο κάθετος και οριζόντιος έμφυλος διαχωρισμός και να εφαρμοστούν προτάσεις πολιτικής για την ενίσχυση των γυναικών στην επιστήμη και την τεχνολογία, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν: την ενθάρρυνση των κοριτσιών και των γυναικών να ασχοληθούν με τις επιστήμες και την τεχνολογία στην εκπαίδευση, την ισότιμη συμμετοχή γυναικών και ανδρών στις επιτροπές αξιολόγησης ερευνητικών προγραμμάτων, καθώς και την ισότιμη πρόσβαση στις ευρωπαϊκές πηγές χρηματοδότησης.

Η έμφαση που δόθηκε από την ΕΕ στις ακριβείς και εναρμονισμένες ποσοτικές καταγραφές περιόρισε το εύρος τόσο των μελετών όσο και των ίδιων των πολιτικών της. Πιο πρόσφατα, αναγνωρίζοντας τους περιορισμούς της προσέγγισης αυτής, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή επιχείρησε την διεύρυνση του πεδίου έρευνας μέσω της χρηματοδότησης του προγράμματος «Έμφυλες Καινοτομίες» (Gender Innovations), το οποίο εστιάζει στις καινοτομίες που παράγονται όταν η προσέγγιση του φύλου ενσωματώνεται στις ερευνητικές προτεραιότητες των γνωστικών τομέων, όπου κυριαρχούν οι έμφυλες προκαταλήψεις.¹ Η μετατόπιση της εστίασης από τις γυναίκες στο φύλο αποτελεί μια πρόκληση, η οποία φέρνει στο προσκήνιο πολύπλοκα ερωτήματα γύρω από την έμφυλη θέσπιση των σύγχρονων Ευρωπαϊκών επιστημονικών και τεχνολογικών κοινοτήτων καθώς και των σύγχρονων επιστημονικών θεωριών και παραδειγμάτων. Από την σκοπιά του φύλου, το ζητούμενο δεν είναι απλά να «προσθέσουμε τις γυναίκες» στις ερευνητικές δομές και να «ανακατέψουμε», αλλά να θέσουμε ευρύτερα ερωτήματα γύρω από τις άνισες σχέσεις εξουσίας στις ερευνητικές πρακτικές και διαδικασίες, τα έμφυλα πρότυπα και στερεότυπα στις επιστήμες και στην τεχνολογία καθώς και την ενδεχόμενη συμβολή των έμφυλων προσεγγίσεων (όχι απλά των γυναικών) ιδιαίτερα σε τομείς, όπου αυτές είναι περιορισμένες – κυρίως στις θετικές επιστήμες και στην τεχνολογική έρευνα και καινοτομία.

¹ European Commission, Directorate General for Research and Innovation, 2013, “Gendered Innovations: How gender analysis contributes to research” *Report of the Expert Group “Innovation through Gender”* Chairperson: Londa Schiebinger, Rapporteur: Ineke Klinge http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/gendered_innovations.pdf

Στην Ελλάδα αν και τις τελευταίες δεκαετίες υλοποιήθηκαν σημαντικές δράσεις έρευνας και πληροφόρησης με σκοπό την ενίσχυση των γυναικών, η ενσωμάτωση του φύλου (gender mainstreaming) στην έρευνα και την καινοτομία δεν αποτέλεσε προτεραιότητα στις εθνικές πολιτικές. Σε νομοθετικό επίπεδο, το 2008 υιοθετήθηκε το άρθρο 57 του Ν. 3653/2008 (ΦΕΚ Α'/21.3.2008) «Θεσμικό πλαίσιο έρευνας και τεχνολογίας και άλλες διατάξεις», το οποίο καθορίζει το ποσοστό συμμετοχής επιστημόνων στην στελέχωση εθνικών οργάνων και επιτροπών έρευνας και τεχνολογίας στο 1/3 για κάθε φύλο εφόσον οι υποψήφιοι/ες διαθέτουν τα απαραίτητα προσόντα για την κάλυψη των σχετικών θέσεων. Παρόλο που ο νόμος αυτός υιοθετήθηκε το 2008, έως το 2014 δεν είχε σημειωθεί σημαντική πρόοδος στην υλοποίησή του, ενώ δεν υπήρχαν προσφυγές ή καταγγελίες σχετικά με την μη εφαρμογή του. Σύμφωνα με την Καλλιρόη Δαφνά, εθνική εκπρόσωπο στην Ομάδα του Ελσίνκι: «Η μη εφαρμογή του νόμου συνεπάγεται ότι οι υπεύθυνοι στα κέντρα λήψης αποφάσεων για τα θέματα έρευνας και τεχνολογίας είναι κατά κανόνα άνδρες με αποτέλεσμα να μην λαμβάνουν υπόψη τους την συμβολή των γυναικών στους τομείς αυτούς. Συγχρόνως, όμως, φαίνεται ότι πολλές γυναίκες οι οποίες ανεβαίνουν στην ιεραρχία των ερευνητικών θεσμών σε πολλές περιπτώσεις αναπαράγουν στερεότυπα σχετικά με την εργασιακή δεοντολογία των γυναικών και αποφεύγουν να προωθήσουν στόχους που αφορούν στην ισότητα των φύλων» (συνέντευξη 18 Ιανουαρίου 2014).

Η προβληματική θέση των γυναικών στην τομέα της έρευνας και καινοτομίας στην Ελλάδα και η ελλιπής ενσωμάτωση του φύλου στις επιστημονικές πρακτικές δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς από τη σχετική βιβλιογραφία. Από τη μια πλευρά, οι δημοσιευμένες στατιστικές μελέτες, τόσο και Ευρωπαϊκό όσο και το εθνικό επίπεδο, είναι αποσπασματικές, ελλιπείς και κατά κανόνα περιγραφικές. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει ένα ακόμα πιο μεγάλο κενό, το οποίο αφορά στις ποιοτικές αναλύσεις και μελέτες περίπτωσης για το φύλο στην έρευνα και την καινοτομία, ιδιαίτερα για την περίοδο μετά το 2008, οι οποίες με ελάχιστες εξαιρέσεις, όσο αξιόλογες κι αν είναι, εστιάζουν κυρίως στην εκπαίδευση και όχι τόσο στην έρευνα και την καινοτομία. Το αποτέλεσμα είναι να διαθέτουμε ελάχιστα στοιχεία σχετικά με τις έμφυλες αναπαραστάσεις και τους έμφυλους λόγους για το φύλο και την επιστήμη στην σύγχρονη Ελλάδα καθώς οι αναλύσεις που υπάρχουν είναι κυρίως ιστορικές.

Το βιβλίο είναι μία συμβολή στην κάλυψη αυτού του κενού: προχωρά σε μία ανάλυση του έμφυλου χαρακτήρα της έρευνας και της καινοτομίας στην Ελλάδα κυρίως μέσα από την ανάλυση των ευρημάτων της έρευνας πεδίου που πραγματοποιήσαμε (από το Σεπτέμβριο του 2013 έως το Φεβρουάριο του 2015), η οποία βασίστηκε σε έναν συνδυασμό βιοματικών και εθνογραφικών μεθόδων.

Η πρωτογενής έρευνα στην οποία βασίζεται αυτός ο τόμος πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του έργου «**ΕΛΙΣΤΟΚΑΙΝΟ : Ελληνική Ιστορία της Καινοτομίας. Οι κοινωνικές προϋποθέσεις της καινοτομίας: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας**» που χρηματοδοτήθηκε από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα “Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα” (ΕΠΑΝ II). Η έρευνα εστίασε

στους παράγοντες που καθορίζουν την διαμόρφωση των έμφυλων σχέσεων στον τομέα της επιστημονικής έρευνας στην Ελλάδα καθώς και στις έμφυλες καινοτομίες που προκύπτουν μέσα από την υιοθέτηση των έμφυλων προσεγγίσεων της επιστήμης.

Στόχοι του βιβλίου

Το βιβλίο προτείνει την εννοιολόγηση του φύλου σαν μία κοινωνική σχέση και όχι στην αντιμετώπιση των γυναικών σαν μια ενιαία κοινωνική ομάδα. Για αυτό το λόγο, η ανάλυσή μας δεν αναφέρεται, λοιπόν, στην γυναίκα αλλά στο φύλο στην επιστήμη και την τεχνολογία, θεωρώντας ότι οι γυναίκες δεν αποτελούν μια ομοιογενή, αλλά μια πολύμορφη κοινωνική κατηγορία, η οποία καθορίζεται και από τις ανισότητες της κοινωνικής τάξης και της φυλής. Η μετατόπιση της εστίασης από την γυναίκα στο φύλο είναι σημαντική διότι αμφισβητεί τις ουσιολογικές προσλήψεις του φύλου και μας επιτρέπει να διερευνήσουμε τους παράγοντες εκείνους που συμβάλουν στην διαμόρφωση των επιστημονικών πρακτικών.

Η συζήτηση εστιάζει στην κατανόηση των μορφών συμμετοχής των γυναικών στις επιστήμες αλλά και στην ανάλυση των τρόπων με τους οποίους οι γυναίκες και οι άνδρες αλληλεπιδρούν στην διαμόρφωση των επιστημονικών θεσμών (Κατσιαμπούρα 2008). Η θέση των γυναικών στους επιστημονικούς θεσμούς δεν είναι, όμως, δεδομένη επειδή καθορίζεται από έμφυλες δομές και διαδικασίες, οι οποίες είναι δυναμικές και μεταλλάσσονται στο γενικότερο ιστορικό πλαίσιο. Γνωρίζουμε από την ιστορική έρευνα, ότι οι επιστημονικές δομές ακολουθούν κατά κανόνα τυπικούς κανόνες οργάνωσης αλλά και άτυπες συμβάσεις που ευνοούν τους άνδρες επιστήμονες-ερευνητές να διεκδικήσουν μεγαλύτερη αναγνώριση και πιο υψηλές θέσεις, ενώ οι γυναίκες παραμένουν σε θέσεις χαμηλότερου κύρους και εξουσίας (Ρεντετζή 2007β). Παράλληλα, όμως, υπάρχουν και ιστορικά παραδείγματα χώρων επιστημονικής έρευνας όπου οι γυναίκες καταφέρνουν να εισέλθουν πιο μαζικά και να συμβάλουν μέσω της παρουσίας τους σε μια διαφορετική επιστημονική κουλτούρα λειτουργίας και οργάνωσης του χώρου που ενδέχεται να θέσει σε αμφισβήτηση –έστω και προσωρινά- τις αυστηρές ιεραρχήσεις του φύλου στην επιστήμη (Ρεντετζή 2007δ). Στη σύγχρονη εποχή τα εργαστήρια όπου υπάρχουν μεγάλα ποσοστά γυναικών ή/και οι επικεφαλής είναι γυναίκες πληθαίνουν, γεγονός που μας επιτρέπει να θέσουμε ερωτήματα γύρω από τις αλλαγές που συντελούνται (αν εν τέλει συντελούνται) στις ερευνητικές δομές και διαδικασίες όταν οι γυναίκες εισέρχονται σε μεγαλύτερους αριθμούς και υψηλότερες θέσεις στην ιεραρχία των ερευνητικών θεσμών.

Μια άλλη πλευρά του ζητήματος του φύλου στην έρευνα, την οποία διερευνούμε αφορά στους τρόπους με τους οποίους οργανώνονται οι δομές και οι διαδικασίες σε διαφορετικούς γνωστικούς κλάδους. Το γεγονός ότι τα ποσοστά των γυναικών είναι υψηλότερα στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες και χαμηλότερα στις φυσικές επιστήμες και στην τεχνολογία συνδέεται και με τις διαφορετικές έμφυλες επιστημονικές πρακτικές και τις προσλήψεις θηλυκότητας ή αρρενωπότητας του/της επιστήμονα και του επιστημονικού κλάδου. Επίσης, συνδέεται και με διαφορές όσον αφορά στην οργάνωση της

εργασίας, των δομών και των διαδικασιών. Όπως έχει δείξει ο προβληματισμός σχετικά με το φύλο στην βιολογία, όμως, το ζήτημα δεν είναι να σκεφτούμε μόνο τι συμβαίνει όταν προσθέτουμε περισσότερες γυναίκες αλλά και τι συμβαίνει όταν υιοθετούμε έμφυλες πρακτικές, οι οποίες αμφισβητούν την κυριαρχία του/της επιστήμονα πάνω στο ερευνητικό του/της αντικείμενο (Fox Keller 1985, Haraway 1989).

Το ζήτημα του φύλου στην έρευνα, επομένως, δεν θα πρέπει να περιοριστεί στη μελέτη των ερευνητικών δομών και των επιστημονικών διαδικασιών, αλλά να συμπεριλάβει και το ίδιο το περιεχόμενο της έρευνας, το οποίο θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε από μια έμφυλη σκοπιά. Μέσω της προσέγγισης αυτής εξετάζουμε την καινοτομία με όρους φύλου. Όπως έχει δείξει η διαεπιστημονική έρευνα στον τομέα αυτό, η συμβολή των προσεγγίσεων του φύλου είναι καταλυτική όσον αφορά στην καινοτομία καθώς επιτρέπει την απαγκίστρωση των ερευνητών/τριών από διαδεδομένα έμφυλα στερεότυπα και προκαταλήψεις. Ανοίγονται έτσι νέες προοπτικές στην παραγωγή της γνώσης, οι οποίες είναι καινοτόμες όχι επειδή συμμετείχαν περισσότερες γυναίκες στις ερευνητικές ομάδες ή επειδή οι γυναίκες είχαν κεντρικό ρόλο σε αυτές, αλλά ακριβώς επειδή μετατοπίζουν την εστίαση των ερευνητικών προγραμμάτων προς νέες κατευθύνσεις (Scienbinger 2008 και Scienbinger 2011-2013).

Οι δύο βασικοί ερευνητικοί στόχοι του βιβλίου είναι οι ακόλουθοι:

1. Να αναλύσει την δομή του επιστημονικού ερευνητικού προσωπικού (επίσημη οργάνωση και καθημερινές πρακτικές).

Η έμφυλη δομή του επιστημονικού ερευνητικού προσωπικού μελετάται κατά κανόνα στη βάση κριτηρίων, τα οποία δίνουν έμφαση στους επίσημους κανόνες οργάνωσης και διαχείρισης του επιστημονικού προσωπικού (European Commission 2012β). Ζητήματα, όπως οι διαδικασίες πρόσληψης προσωπικού, αξιολόγησης, διατήρησης και ανέλιξης είναι κεντρικής σημασίας για την ισότητα των φύλων στους ερευνητικούς οργανισμούς αλλά και για την παραγωγή έμφυλων καινοτομιών (GenSET 2011α και 2011 β). Οι διαδικασίες όμως αυτές εξαρτώνται άμεσα και από άτυπους παράγοντες, οι οποίοι καθορίζονται από τα έμφυλα στερεότυπα και τις έμφυλες συμπεριφορές που κυριαρχούν στους ερευνητικούς φορείς (GenSET 2011γ).

Παράλληλα, όμως, όπως έχει αναδείξει ο Bruno Latour, προκειμένου να «ακολουθήσουμε τους επιστήμονες», κυρίως αυτούς που βρίσκονται στο «μαύρο κουτί» της αναγνωρισμένης επιστήμης, δεν αρκεί απλά να καταγράψουμε τις επίσημες αυτές δομές αλλά θα πρέπει να διερευνήσουμε και τις σχέσεις εξουσίας και τις ιεραρχήσεις οι οποίες δημιουργούνται μέσα από άτυπες καθημερινές πρακτικές στους χώρους της έρευνας (Latour 1987). Μέσα από την προσέγγιση αυτή μπορούμε να διακρίνουμε τις έμφυλες ανισότητες και ιεραρχήσεις, οι οποίες παράγουν τα χαμηλά ποσοστά γυναικών στην έρευνα και την καινοτομία (Ρεντετζή 2007β). Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυσή μας διαμορφώνεται με βάση δύο άξονες.

Όσον αφορά στην επίσημη οργάνωση, θέτουμε ερωτήματα γύρω από τους κανόνες πρόσληψης προσωπικού και χρηματοδότησης προγραμμάτων στα ερευνητικά κέντρα, τις διαδικασίες αξιολόγησης, τα οργανογράμματα και την κατανομή του προσωπικού ανά φύλο σε διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους και εργαστήρια, ζητήματα μισθών, ωραρίων, διάρκειας εργασίας, ασφάλισης και ανέλιξης του ερευνητικού προσωπικού ανά φύλο, και την εφαρμογή κανόνων συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής σε διαφορετικούς κλάδους και εξειδικεύσεις.

Όσον αφορά στις καθημερινές πρακτικές, θέτουμε ερωτήματα γύρω από την οργανωτική κουλτούρα του οργανισμού, την ανάθεση καθηκόντων στο εξειδικευμένο και μη εξειδικευμένο προσωπικό ανά φύλο, τις επιλογές των εργαζομένων γυναικών και ανδρών όσον αφορά το γνωστικό αντικείμενο, τα ωράρια και τις συνθήκες εργασίας, την αναγνώριση και επιστημονικό κύρος που αποδίδουν οι εργαζόμενες και εργαζόμενοι σε συγκεκριμένους γνωστικούς τομείς και θέσεις στην ιεραρχία των ερευνητικών κέντρων, την διαμόρφωση ανδροκρατούμενων ή γυναικοκρατούμενων χώρων εντός των ερευνητικών κέντρων.

2. Να διερευνήσει το έμφυλο περιεχόμενο και τη νοηματοδότηση των ερευνητικών προγραμμάτων και των τεχνολογικών καινοτομιών.

Οι σχέσεις του φύλου στην έρευνα και την καινοτομία καθορίζονται από συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνικο-πολιτισμικά πλαίσια που δίνουν νόημα στις επιστημονικές πρακτικές και τις τεχνολογικές καινοτομίες. Επομένως παράλληλα με τις έμφυλες δομές, ο τόμος διερευνά όχι μόνο το περιεχόμενο αλλά και τα ιδιαίτερα νοήματα που αποδίδουν οι ερευνητές/τριες στο ερευνητικό τους αντικείμενο. Στο πλαίσιο αυτό, θέτουμε ερωτήματα γύρω από τις έμφυλες διαστάσεις του πολιτισμικού πλαισίου εντός του οποίου πραγματοποιείται η επιστημονική έρευνα αλλά και προσπαθούμε να προβληματιστούμε γύρω από τις έμφυλες προκαταλήψεις που συχνά ενυπάρχουν στα ερευνητικά προγράμματα καθώς και τα πολιτισμικά νοήματα που αποδίδονται σε συγκεκριμένους γνωστικούς κλάδους και επιστημονικές ατζέντες.

Οργάνωση του βιβλίου

Το βιβλίο είναι οργανωμένο σε 3 μέρη. Το πρώτο μέρος επιχειρεί μία κριτική προσέγγιση της ακαδημαϊκής βιβλιογραφία σχετικά με το φύλο, την έρευνα και την καινοτομία σε σχέση με την ελληνική περίπτωση. Η συζήτηση συμπεριλαμβάνει τόσο τις διαφορετικές ακαδημαϊκές προσεγγίσεις του φύλου, της επιστήμης και της τεχνολογίας σε διεθνές επίπεδο, όσο και την ελληνική βιβλιογραφία. Στόχος μας είναι α) να δια φωτίσουμε τους παράγοντες εκείνους που καθορίζουν τις έμφυλες ανισότητες και τον ενδεδειγμένο ρόλο των γυναικών στην επιστήμη και στην τεχνολογία και (β) να αναλύσουμε την ιστορική πορεία και τη θέση των γυναικών στον χώρο της καινοτομίας και της έρευνας στην Ελλάδα σήμερα με βάση την σχετική βιβλιογραφία.

Το δεύτερο μέρος του τόμου καταγράφει τις σύγχρονες τάσεις όσον αφορά στις έμφυλες ανισότητες στα ελληνικά ερευνητικά ιδρύματα, βασιμμένο στα ελλειπή υπάρχοντα στατιστικά στοιχεία και στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων μίας μικρής κλίμακας ποσοτικής έρευνας που διενεργήσαμε στα πλαίσια του έργου ΕΛΙΣΤΟΚΑΙΝΟ. Οι σύγχρονες τάσεις αναλύονται στη βάση τριών βασικών ζητημάτων σχετικά με: α) τη θέση των γυναικών στους ερευνητικούς φορείς στην Ελλάδα, β) τη συμφιλίωση οικογενειακής-επαγγελματικής-προσωπικής ζωής ανδρών και γυναικών στους ερευνητικούς χώρους, και γ) την επιρροή του φύλου στην έρευνα και την καινοτομία.

Το τρίτο μέρος αποτελείται από την ανάλυση της έρευνας πεδίου που διεξάγαμε με τη χρήση βιογραφικών συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν αποκλειστικά με γυναίκες ερευνήτριες. Μέσα από την ανάλυση λόγου των συνεντεύξεων αυτών προσπαθούμε να αναδείξουμε τις οι διαδικασίες κατασκευής του φύλου στην επιστημονική έρευνα. Η ανάλυση που προτείνουμε διακρίνει τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής περίπτωσης στο σύγχρονο ιστορικό πλαίσιο δίνοντας έμφαση στις επιμέρους αφηγήσεις και τις διαγενεακές διαφορές. Τα κομμάτια των αφηγήσεων που αναφέρονται στο παρελθόν διαμορφώνονται μέσα από μνήμες και φιλτράρονται από τις μετέπειτα εμπειρίες των γυναικών που εργάζονται ή εργάστηκαν στην έρευνα. Δεν αποτελούν επομένως μαρτυρίες κοριτσιών, αλλά μαρτυρίες γυναικών που στοχάζονται πάνω στην παιδική, εφηβική και νεανική τους ηλικία σε μια προσπάθεια να σκεφτούν και να εξηγήσουν την μετέπειτα ζωής τους. Μέσα από την προοπτική αυτή μπορούμε να δούμε τους πολιτισμικούς και βιωματικούς παράγοντες που επηρεάζουν την σχέση με την επιστήμη αλλά και τις ιστορικά καθορισμένες έμφυλες προσλήψεις της επιστημονικής γνώσης και μάθησης που κυριαρχούν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Ο επίλογος του βιβλίου διατυπώνει συνοπτικά τις διαφορετικές πτυχές του έμφυλου χαρακτήρα της έρευνας και καινοτομίας στην Ελλάδα σε συγκεκριμένες θεματικές περιοχές.

Μέρος 10

Φύλο, Έρευνα και Καινοτομία:
Ανάλυση της Διεθνούς και Ελληνικής
Βιβλιογραφίας

Νέλλη Καμπούρη
Κατερίνα Κική-Παπαδάκη

1. Φύλο, επιστήμη, τεχνολογία: θεωρητικές προσεγγίσεις

Οι πρώτες φεμινιστικές κριτικές της επιστήμης στη δεκαετία του 1970 εστίαζαν κυρίως σε δύο θεματικές: πρώτον, στην ανάδειξη της συμβολής σπουδαιών γυναικών στην επιστήμη και δεύτερον στα εμπόδια που αντιμετώπιζαν και συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν οι γυναίκες που εργάζονται στο χώρο των φυσικών επιστημών, της ιατρικής και της βιολογίας (Fox Keller και Longino 1996). Όπως υποστηρίζει η Sandra Harding, όμως, οι προσπάθειες αυτές είχαν να αντιμετωπίσουν ένα διπλό πρόβλημα: από τη μια πλευρά, η φεμινιστική κριτική θεωρούνταν -και από πολλούς συνεχίζει να θεωρείται- περισσότερο πολιτικό παρά επιστημονικό ζήτημα, και από την άλλη πλευρά, η απλή ανάδειξη σπουδαιών γυναικών επιστημόνων και των προβλημάτων που αντιμετώπισαν οδήγησε σε απογοητευτικά αποτελέσματα καθώς οι έμφυλες αντιλήψεις για την αντικειμενικότητα, τον ορθολογισμό και την επιστημονική μέθοδο συνέχιζαν να κυριαρχούν (Harding 1986). Οι ιστορικές καταγραφές εξαιρετικών περιπτώσεων που διέπρεψαν στην επιστήμη είχαν σαν αποτέλεσμα την αναπαραγωγή έμφυλων στερεοτύπων και διχοτομήσεων ακριβώς επειδή οι γυναίκες αυτές εμφανίζονταν ως μοναδικές περιπτώσεις (Κατσιαμπούρα 2008, 2009). Ξεκινώντας από αυτή την αφετηρία, η φεμινιστική κριτική της επιστήμης επεκτάθηκε στις επόμενες δεκαετίες και μελέτησε τις σχέσεις του φύλου στην παραγωγή της επιστημονικής γνώσης, οδηγώντας σε διαφορετικές προσεγγίσεις και συζητήσεις.

1.1 Φεμινιστική φιλελεύθερη προσέγγιση

Η φιλελεύθερη προσέγγιση εστιάζει στις ανισότητες που αποτυπώνονται στα ποσοστά συμμετοχής ανδρών και γυναικών στον χώρο κυρίως των μαθηματικών, των φυσικών και βιοϊατρικών επιστημών και της τεχνολογίας. Στο πλαίσιο αυτό, δίνεται έμφαση στην κατανομή ανδρών και γυναικών ανά επιστημονικό κλάδο και στην ανά φύλο κατανομή των θέσεων εργασίας στον ακαδημαϊκό και ερευνητικό χώρο, στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, στην έρευνα και την καινοτομία, στις ανισότητες ως προς την χρηματοδότηση ερευνητικών προγραμμάτων και στην εκπροσώπηση των γυναικών στις θέσεις λήψης αποφάσεων και τα επιστημονικά συμβούλια (European Commission 2012β, Rosser 2004 και 2012, NATURE 2013). Βασικό μεθοδολογικό εργαλείο των προσεγγίσεων αυτών είναι οι στατιστικές, τις οποίες οι ερευνητές/τριες του φαινομένου αναλύουν ανάλογα με την πολυπλοκότητα των μεταβλητών. Η προσέγγιση αυτή, που κυριαρχεί σήμερα στις ευρωπαϊκές και εθνικές πολιτικές, προσβλέπει στην αντιμετώπιση των άνισων και άδικων εργασιακών συνθηκών και επιστημονικών πρακτικών και στην εφαρμογή πολιτικών υπέρ της ενίσχυσης της θέσης των γυναικών, όπως η επιβολή ποσοστώσεων στην έρευνα και την καινοτομία, η ενίσχυση των γυναικείων θέσεων εργασίας και η προβολή παραδειγμάτων επιτυχημένων γυναικών επιστημόνων για την άρση των στερεοτύπων (European Commission 2009β).

Με την φιλελεύθερη προσέγγιση συνδέεται άμεσα ο «φεμινιστικός εμπειρισμός» που έχει αναπτυχθεί κυρίως στην βιολογία και στις κοινωνικές επιστήμες. Η

επιστημολογία του φεμινιστικού εμπειρισμού στηρίζεται στο επιχείρημα ότι οι ανδροκεντρικές θέσεις στην επιστήμη είναι αποτέλεσμα μίας «κακής» επιστημονικής πρακτικής. Σε αντίθεση με τις αρχές της αντικειμενικότητας και του ορθολογισμού, η ανδροκεντρική επιστήμη επιτρέπει να παρεισφρήσουν ηθικές και κοινωνικές αξίες και προκαταλήψεις στην επιστημονική διαδικασία. Αυτή η τάση οδηγεί σε λανθασμένα και παραποιημένα επιστημονικά αποτελέσματα και συμπεράσματα τα οποία θα είχαν αποφευχθεί αν οι εν λόγω επιστήμονες αμφισβητούσαν τις έμφυλες προκαταλήψεις και στερεότυπα και ακολουθούσαν κατά γράμμα τις αντικειμενικές επιστημονικές διαδικασίες. Ιδιαίτερα όταν στα αρχικά στάδια της διαδικασίας καθορισμού των ερευνητικών πεδίων, οι έμφυλες και σεξιστικές προκαταλήψεις κυριαρχούν, τα επιστημονικά ερωτήματα αναπαράγουν κοινωνικές αξίες που δεν συνάδουν με την επιστημονική μέθοδο. Αν και η επιστημολογία αυτή έχει δεχτεί κριτική διότι συνεχίζει άκριτα την παράδοση του εμπειρισμού, τα αποτελέσματά της συχνά είναι ανατρεπτικά καθώς αμφισβητούν εδραιωμένες επιστημονικές θεωρίες και προσεγγίσεις (Harding 1991).

Επιπλέον, πολλές θεωρητικοί και ιστορικοί της επιστήμης και των σπουδών του φύλου έχουν ασκήσει κριτική στην φιλελεύθερη προσέγγιση υποστηρίζοντας ότι είναι επιφανειακή καθώς δεν αμφισβητεί ουσιαστικά την σύνδεση της αντικειμενικότητας και του ορθολογισμού με την αρρενωπότητα και διατηρεί την πίστη στην ουδετερότητα της επιστημονικής σκέψης και στον δημόσιο χαρακτήρα της. Σύμφωνα με την Evelyn Fox Keller, η ιστορία της επιστήμης χαρακτηρίζεται από δύο παραλείψεις. Πρώτον παραλείπεται το γεγονός ότι αποτελεί μια μορφή γνώσης που έχει παραχθεί ιστορικά και συνεχίζει σε μεγάλο βαθμό να παράγεται από μια πολύ περιορισμένη ομάδα της ανθρωπότητας: τους λευκούς, μεσοαστούς άνδρες που εργάζονται στον δυτικό κόσμο. Δεύτερον, παραλείπεται το γεγονός ότι η επιστήμη βασίστηκε ιστορικά στην διχοτόμηση δημόσιου-ιδιωτικού (Fox Keller 1985, σσ. 7-8). Επειδή ο φιλελεύθερος φεμινισμός δεν αγγίζει καμία από αυτές τις δύο παραλείψεις, δεν μπορεί να αμφισβητήσει ουσιαστικά τον έμφυλο, ταξικό και φυλετικό κορμό της επιστημονικής σκέψης και πρακτικής. Η επιστημονική γνώση προσλαμβάνεται ως αντικειμενική, επειδή παράγεται στον δημόσιο χώρο και φαινομενικά αποκλείει την υποκειμενικότητα, το προσωπικό, το ιδιωτικό και το συναισθηματικό -αξίες που παραδοσιακά συνδέονταν με τις γυναίκες και τον ιδιωτικό χώρο. Όπως έχει δείξει, όμως, η ιστορική έρευνα, οι γυναίκες στο παρελθόν ήταν περιορισμένες στον ιδιωτικό χώρο, αλλά συμμετείχαν άτυπα κυρίως ως σύζυγοι, μητέρες, αδελφές ή βοηθοί στην διαμόρφωση της επιστημονικής γνώσης. Η ταύτιση της επιστήμης με το δημόσιο χώρο οδηγεί στην αποσιώπηση της ιστορικής συμβολής των γυναικών στην επιστημονική σκέψη (Schiebinger 2007).

Παράλληλα, έχει ασκηθεί κριτική και στο κανονιστικό πρόταγμα των φιλελεύθερων προσεγγίσεων, το οποίο βασίζεται στην πίστη ότι η παρουσία περισσότερων γυναικών στην επιστήμη και ιδιαίτερα στις υψηλόβαθμες ερευνητικές θέσεις, συμβούλια και δομές χρηματοδότησης θα οδηγήσουν στην άρση των έμφυλων ανισοτήτων και διακρίσεων στο χώρο της επιστήμης. Πέρα από τις ιστορικές αναλύσεις, στη σύγχρονη εποχή μια σειρά από μελέτες περίπτωσης σε χώρους και τομείς όπου συγκεντρώνονται γυναίκες ερευνητρίες

καταδεικνύουν ότι αυτοί κατά κανόνα θεωρούνται χαμηλού κύρους, χαμηλής χρηματοδότησης και συχνά περιθωριακοί. Παρόλα αυτά, πολλές γυναίκες επιστήμονες βρίσκονται σε αυτούς τους λιγότερο αναγνωρισμένους, επισφαλείς και συχνά πολιτικά περιθωριοποιημένους χώρους και τομείς έρευνας επειδή εκεί έχουν μεγαλύτερα περιθώρια επιστημονικής δράσης και την ευελιξία να συνδυάζουν την προσωπική, οικογενειακή και επιστημονική τους ζωή, καθώς και κίνητρα για να ασχοληθούν με το επιστημονικό τους αντικείμενο με μεγαλύτερη ελευθερία σε σχέση με τους «ελιτίστικους» και ανταγωνιστικούς ανδροκρατούμενους θεσμούς της επίσημης ακαδημαϊκής κοινότητας (Eisenhart και Finkel 1988). Η κριτική αυτή παραπέμπει στην κοινωνική κατασκευή των επιστημονικών κλάδων, στην κατηγοριοποίηση των επιστημών και στην διαμόρφωση της επιστημονικής αυθεντίας με βάση μεσοαστικές, λευκές, ανδροκεντρικές προσδοκίες.

Σε απάντηση σε αυτές τις κριτικές, σήμερα έχουν αναπτυχθεί φιλελεύθερες αναλύσεις που αφορούν στο περιεχόμενο και στις εστιάσεις της επιστημονικής γνώσης. Ξεκινώντας από το γεγονός ότι η πλειοψηφική εκπροσώπηση των ανδρών επιστημόνων έχει σαν αποτέλεσμα να ενισχύονται οι έμφυλες προκαταλήψεις, αναγνωρίζεται ότι αγνοούνται ζητήματα που παραδοσιακά ορίζονται ως «γυναικεία» ή «ανδρικά» από την έρευνα. Οι έμφυλες αυτές προκαταλήψεις συχνά έχουν καταστροφικά αποτελέσματα: για παράδειγμα όταν αγνοείται η σημασία της φροντίδας στην καθημερινή ζωή, κατασκευάζονται συστήματα οργάνωσης των μέσων μαζικής μεταφοράς τα οποία δεν λαμβάνουν υπόψη τις ανάγκες των παρόχων φροντίδας που κατά κανόνα βαρύνουν τις γυναίκες ή όταν θεωρείται ότι ασθένειες όπως η οστεοπόρωση είναι αποκλειστικά γυναικείες καθυστερούν ή γίνονται λάθος διαγνώσεις σε περιπτώσεις ανδρών ασθενών. Για το σκοπό αυτό οι σύγχρονες φιλελεύθερες προσεγγίσεις αναδεικνύουν το τρίπτυχο: «βελτιώστε τους αριθμούς των γυναικών, βελτιώστε τις δομές, βελτιώστε την γνώση» στην έρευνα και την καινοτομία (Scienbinger κ.α. 2011, σ. 13).

Με εξαίρεση, όμως, τις αναλύσεις των έμφυλων καινοτομιών, οι φιλελεύθερες προσεγγίσεις χαρακτηρίζονται από εγγενείς αδυναμίες. Δεν αρκεί απλά να αναγνωρίσουμε τη συμβολή των γυναικών στην ιστορία της επιστήμης και να προσθέσουμε περισσότερες γυναίκες επιστήμονες στις υπάρχουσες δομές, ούτε και είναι αρκετό να συμπεριλάβουμε θηλυκά πειραματόζωα στην έρευνα. Προκειμένου να σκεφτούμε το ζήτημα του φύλου και της επιστήμης απαιτείται η ανάπτυξη ενός πιο περίπλοκου προβληματισμού γύρω από τις κοινωνικές και ιστορικές διαστάσεις του φύλου στην επιστημονική γνώση και την τεχνολογική παραγωγή, αλλά και μια πιο ουσιαστική αμφισβήτηση των έμφυλων δομών, πρακτικών και ταυτοτήτων που παράγουν την επιστημονική γνώση, όπως αυτές διαμορφώθηκαν από το 18^ο αιώνα έως σήμερα.

Από την δεκαετία του 1980, ένα σημαντικό κομμάτι της φεμινιστικής κριτικής προχώρησε πέρα από το πρόβλημα της εκπροσώπησης των γυναικών στις επιστήμες εστιάζοντας στην έμφυλη θέσπιση των επιστημονικών πρακτικών και θεωριών. Προϋπόθεση για την κριτική αυτή υπήρξε η αναγνώριση της επιστήμης όχι σαν μία «ιερή» πρακτική, η οποία προοδεύει ανεξάρτητα από τις κοινωνικές ανισότητες και μεταβολές, αλλά σαν ένα πεδίο παραγωγής γνώσης

το οποίο συνδέεται και αλληλεπιδρά με το κοινωνικό (Harding 1986). Ξεκινώντας από αυτή την διαπίστωση, οι φεμινιστικές προσεγγίσεις μετατοπίστηκαν από τις γυναίκες στο φύλο σαν κοινωνική σχέση, κάτι το οποίο συνεπάγεται ότι για μια μεγάλη μερίδα των θεωρητικών και εμπειρικών μελετών, τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα δεν αφορούν πλέον μόνο τις γυναίκες επιστήμονες αλλά και τους άνδρες (Fox Keller 1985). Οι αναλύσεις αυτές επεκτείνουν δε την εστίασή τους και σε άλλες κοινωνικές κατηγορίες που εμπλέκονται στις επιστημονικές διαδικασίες, όπως στους τεχνικούς, χρήστες, εργάτες ή καταναλωτές και των δύο φύλων (Ρεντετζή 2007β και 2012α). Στη συνέχεια, σκιαγραφούμε τις κυριότερες προσεγγίσεις αυτής της κατηγορίας, τις οποίες θα συζητήσουμε αναφορικά με τις βασικές εκπροσώπους τους.

1.2 Φεμινιστική ψυχαναλυτική προσέγγιση

Η Fox Keller υποστηρίζει ότι πρέπει να ξανασκεφτούμε την επιστημονική θεωρία σαν διαλεκτική διαδικασία. Χρησιμοποιεί την ψυχαναλυτική θεωρία για να μελετήσει τους τρόπους με τους οποίους συνδέεται η αρρενωπότητα με την αντικειμενικότητα, την αυτονομία του υποκειμένου και την επιστήμη. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η επιστημονική σκέψη καθίσταται έμφυλη μέσω ιστορικών και ψυχολογικών διαδικασιών, οι οποίες τείνουν να αμφισβητούν τον αμφίσημο χαρακτήρα της. Η Fox Keller επισημαίνει ότι στα κείμενα φιλοσόφων όπως ο Πλάτωνας ή ο Μπέικον συναντά κανείς εικόνες και μεταφορές για τον «ερμαφροδιτισμό» της επιστήμης, όπου φύση και επιστήμονες εναλλάσσονται σε ρόλους υποταγής και κυριαρχίας, αρρενωπότητας και θηλυκότητας. Οι ρόλοι αυτοί βρίσκονται σε αναλογία προς την σεξουαλική αμφισημία της παιδικής ηλικίας, όπως τουλάχιστον περιγράφεται στην φροϋδική ψυχανάλυση. Μέσα από την ψυχαναλυτική θεωρία, επομένως, αναδύονται μύθοι σχετικά με την επιβολή του αρσενικού επιστήμονα στο αντικείμενό του, την θηλυκή φύση. Οι μύθοι αυτοί σπάνια αμφισβητούνται από την επιστημονική κοινότητα με αποτέλεσμα να αναπαράγονται και στην έρευνα (Fox Keller 1985).

Το συμπέρασμά της είναι ότι το φεμινιστικό πρόταγμα μπορεί να αλλάξει ριζικά τις επιστημονικές διαδικασίες εάν αμφισβητήσει την ιδέα της επιβολής πάνω στην φύση και δώσει έμφαση στην διαρκή αλληλεπίδραση των επιστημόνων με τα αντικείμενα που μελετούν. Η Fox Keller παίρνοντας παραδείγματα συγκεκριμένων γυναικών επιστημόνων, γράφει για μια «δυναμική αντικειμενικότητα», στο πλαίσιο της οποίας η σχέση μεταξύ υποκειμένου και αντικείμενου, επιστήμονα και φύσης θα βασίζεται στην αυτονομία και την πολυπλοκότητα. Με άλλα λόγια σκοπός, της επιστημονικής έρευνας δεν θα πρέπει να είναι η κατάκτηση της φύσης αλλά η γνώση που πηγάζει από την αναγνώριση των πολλαπλών αλληλεξαρτήσεων μεταξύ των φυσικών φαινομένων (Fox Keller 1985). Όπου εφαρμόστηκε αυτό το φεμινιστικό αυτό πρόταγμα, υποστηρίζει η Fox-Keller, αμφισβήτησε τον έμφυλο διαχωρισμό μεταξύ «αρρενωπής αντικειμενικότητας» και «θηλυκής υποκειμενικότητας», ο οποίος θεμελιώνει την επιστημονικής σκέψης και παρήγαγε καινοτόμες επιστημονικές ερμηνείες και θεωρίες αμφισβητώντας τις υπάρχουσες επιστημονικές ιεραρχήσεις αλλά διατηρώντας την πίστη στην αντικειμενικότητα και τον ορθολογισμό (Fox Keller 1982).

Η προσέγγιση αυτή λειτουργεί αποτελεσματικά σαν μια κριτική στο ανδροκεντρικό πλαίσιο της επιστήμης καθώς αναγνωρίζει τις ψυχολογικές και ιστορικές επιρροές που δέχονται οι επιστήμονες κατά την διαμόρφωση των επιστημονικών ερωτημάτων και θεωριών. Στην ανάλυση της Fox Keller δεν είναι ξεκάθαρο, όμως, για ποιους λόγους η φεμινιστική επιστημολογία είναι ανώτερη από τις κυρίαρχες επιστημολογίες και για πιο λόγο θα πρέπει να θεωρείται ως δεδομένο ότι μια «γυναικεία» ψυχαναλυτική οπτική θα προσφέρει καλύτερα αποτελέσματα όσον αφορά στην μελέτη της φύσης και την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών. Όπως έχουν υποστηρίξει κάποιες κριτικές, η δυναμική θεώρηση της αντικειμενικότητας επιτρέπει ανοίγματα στον τρόπο που σκεφτόμαστε για το φύλο και την επιστήμη, αλλά δεν αρκεί για να δικαιολογήσει την πίστη σε μια βελτιωμένη και πιο αντικειμενική επιστήμη μέσω της εναλλακτικής φεμινιστικής θεώρησης. (Longino 1993).

1.3 Φεμινιστική επιστημολογική οπτική (feminist standpoint theory)

Την ίδια έμφαση στην διατήρηση της επιστημονικής αντικειμενικότητας και του ορθολογισμού διακρίνει κανείς και στην δεύτερη προσέγγιση: αυτή της φεμινιστικής επιστημολογικής οπτικής. Η προσέγγιση αυτή, της οποίας βασική εκπρόσωπος στην ιστορία και φιλοσοφία των φυσικών επιστημών είναι η Sandra Harding, αποβλέπει σε ένα ριζοσπαστικό πρόγραμμα παραγωγής γνώσης, το οποίο θα συμβάλλει στην κοινωνική ενδυνάμωση και την κοινωνική ισότητα. Το πρόταγμα αυτό έχει τις βάσεις του στην μαρξιστική επιστημολογία και στον μαρξιστικό φεμινισμό που θεωρούν ότι τα όρια της γνώσης καθορίζονται από τις κοινωνικές-υλικές συνθήκες (Harding 1986 και 1991). Αυτό σημαίνει ότι εάν οι συνθήκες είναι διαφορετικές για τους άνδρες και τις γυναίκες διαφορετικών τάξεων και φυλών, η γνώση η οποία θα παράγουν θα διαφέρει. Η διαφορά αυτή, επομένως, δεν ανάγεται στη βιολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών αλλά σε διαφορές που γεννιούνται μέσα από τις κοινωνικές ανισότητες.

Η βασική υπόθεση της φεμινιστικής επιστημολογικής οπτικής είναι ότι η κυρίαρχη θέση των ανδρών στις επιστημονικές κοινότητες και στην κοινωνία γενικότερα παράγει αποσπασματική και διαστρεβλωμένη σκέψη, ενώ η υποδεέστερη θέση των γυναικών έχει την δυναμική να παράγει πιο ολοκληρωμένη και λιγότερο διαστρεβλωμένη σκέψη. Αυτό συμβαίνει διότι οι γυναίκες στην μεγάλη τους πλειοψηφία βρίσκονται αποκλεισμένες από τις κυρίαρχες επιστημονικές δομές και επομένως είναι πιο ικανές από τους άνδρες να εισαγάγουν διαφορετικές και καινοτόμες θεωρίες, αναλύσεις και μεθοδολογίες. Υπό αυτή την έννοια, οι γυναίκες είναι οι πολύτιμοι «ξένοι» που χρειάζεται η επιστημονική θεωρία και πρακτική προκειμένου να προοδεύσει (Harding 1991, σ. 124) Η Harding δανείζεται από την κοινωνική θεωρία, επιχειρήματα υπέρ της ανάπτυξης μιας φεμινιστικής ατζέντας, η οποία ξεκινά από τις εμπειρίες και την καθημερινή ζωή των γυναικών, από τον τρόπο που βιώνουν την πραγματικότητα, από τις διαφορετικές οπτικές με τις οποίες αντιμετωπίζουν τον κόσμο. Προσπαθεί, επομένως, να φέρει στο προσκήνιο φωνές οι οποίες έχουν αποσιωπηθεί από την ιστορία των φυσικών επιστημών.

Η προσέγγιση αυτή αντλεί συμπεράσματα κυρίως από την πρόοδο που συντελέστηκε στις κοινωνικές επιστήμες και στην βιολογία μετά την εισαγωγή των σπουδών του φύλου. Για την Harding, η επιστήμη θα πρέπει να αντιμετωπιστεί σαν ένας κοινωνικός θεσμός, όπως η οικογένεια, η οικονομία, ή η εκπαίδευση, ενώ οι κοινωνικές επιστήμες και η βιολογία θα πρέπει να θεωρηθούν ως πρότυπο για «τις πιο αγνές» επιστήμες. Με το επιχείρημα αυτό, η Harding ουσιαστικά αντιστρέφει την υπάρχουσα ιεράρχηση των επιστημονικών κλάδων. Δέχεται ότι είναι δύσκολο από μια φεμινιστική σκοπιά να ασκήσουμε ουσιαστική κριτική στα ευρήματα των «σκληρών» ή «αγνών» επιστημών, κυρίως στη φυσική και στα μαθηματικά. (Harding 1991, σσ. 77-137). Το πρόγραμμα της φεμινιστικής επιστημολογικής κριτικής, επομένως, αμφισβητεί την ιεράρχηση των επιστημών, η οποία αντιμετωπίζεται σαν σύμπτωμα των έμφυλων ανισοτήτων και προκαταλήψεων που κυριαρχούν ευρύτερα στην κοινωνία. Όπως υποστηρίζει η Harding, η φεμινιστική κριτική μπορεί να λειτουργήσει ως εναλλακτική προσέγγιση στην παραγωγή της γνώσης επαναπροσδιορίζοντας το σύνολο των προτεραιοτήτων και αξιών που διακατέχουν το επιστημονικό εγχείρημα (Harding 1991).

Η προσέγγιση αυτή έχει δεχτεί κριτική από διαφορετικές οπτικές. Σχετικά με την αισιοδοξία της για το μέλλον της φεμινιστικής επιστήμης έχει ασκηθεί κριτική από συγγραφείς οι οποίοι αρνούνται την ιδέα ότι υπάρχει γυναικεία ή φεμινιστική επιστήμη, αλλά και από συγγραφείς οι οποίες υποστηρίζουν ότι μια «γυναικεία επιστήμη» θα αποτελούσε αρνητική εξέλιξη για τον φεμινιστικό σκοπό. Σύμφωνα με τις κριτικές αυτές, οι γυναίκες επιστήμονες θα βρεθούν εγκλωβισμένες σε «ροζ γκέτο» τα οποία θα περιορίσουν τις δυνατότητές τους αν ακολουθήσουν το πρόταγμα της φεμινιστικής επιστημολογικής οπτικής (Linker 2000). Από την άλλη πλευρά, έχει επίσης ασκηθεί κριτική και από μια ριζοσπαστική σκοπιά που αρνείται εξολοκλήρου την επιστημονική αντικειμενικότητα και τον ορθολογισμό της επιστήμης ως αρσενικές ιδεολογίες ασύμβατες με την γυναικεία σκέψη.

Επιπλέον, υπάρχουν και κριτικές που υποστηρίζουν ότι παρά την σημαντική θεωρητική συμβολή συγγραφέων, όπως η Harding, στην φιλοσοφία των επιστημών, αυτές δεν λαμβάνουν υπόψη το γεγονός ότι δεν υπάρχουν εμπειρικά στοιχεία που να αποδεικνύουν το επιχείρημα ότι η παρουσία περισσότερων γυναικών στην επιστήμη θα οδηγήσει στην βελτίωση των επιστημονικών θεωριών και διαδικασιών. Επομένως, ως την στιγμή τουλάχιστον που θα επιτευχθεί η αύξηση του αριθμού των γυναικών στις επιστήμες μέσω θετικών πολιτικών, δεν μπορούμε να γενικεύουμε σε σχέση με το θέμα αυτό (Pinnick 2008). Η κριτική αυτή, όμως, μπορεί να αμφισβητηθεί με αναφορές σε συγκεκριμένα παραδείγματα -ιστορικά και σύγχρονα- επιστημονικών ομάδων και χώρων όπου για ιδιαίτερους κοινωνικούς και ιστορικούς λόγους έχει συγκεντρωθεί μεγάλος αριθμός γυναικών. Ένα ιστορικό παράδειγμα συμμετοχής μεγάλου αριθμού γυναικών που έφερε αλλαγές στις επιστημονικές πρακτικές είναι η εγκαθίδρυση του τομέας της ραδιενέργειας στην Βιέννη των αρχών του 20^{ου} αιώνα (Ρεντετζή 2007α). Ένα άλλο παράδειγμα είναι η βιολογία και ιδιαίτερα αυτή που μελετά τα πρωτεύοντα, τομέας όπου η γυναικεία συμμετοχή οδήγησε σε ριζοσπαστικές και καινοτόμες προσεγγίσεις και αναλύσεις (Haraway 1989). Είναι σαφές, όμως, ότι η μεταφορά της φεμινιστικής

επιστημολογικής οπτικής από τις κοινωνικές στις φυσικές επιστήμες που προτείνει η Harding δεν είναι μια αυτονόητη διαδικασία. Στις περισσότερες περιπτώσεις έχει αποδειχτεί ιδιαίτερα δύσκολο να διαπιστώσει κανείς τις θετικές αλλαγές που θα επιφέρει μια τέτοιου είδους μεταφορά (Longino 1993).

Μία άλλη κριτική που έχει ασκηθεί στην φεμινιστική επιστημολογική προσέγγιση επισημαίνει την αδυναμία της να προσδιορίσει την κοινωνική θέση από την οποία θα πρέπει να ξεκινά η φεμινιστική επιστημολογία. Αν θεωρήσουμε ότι η βασική κοινωνική ανισότητα είναι αυτή μεταξύ ανδρών και γυναικών, τότε η θέση των γυναικών θα πρέπει να είναι κοινή. Γνωρίζουμε, όμως, ότι η κοινωνική τάξη και η φυλή παίζουν επίσης σημαντικό ρόλο. Αρκεί να σκεφτούμε πόσες μαύρες γυναίκες επιστήμονες γνωρίζουμε και πόσες από αυτές προέρχονται από την εργατική τάξη. Σε απάντηση σε αυτές τις κριτικές, η Harding προσπάθησε να διευρύνει την φεμινιστική ατζέντα για να συμπεριλάβει και άλλες μορφές ανισότητας που διαπλέκονται με τις έμφυλες. Υποστήριξε ότι το γυναικείο και το φεμινιστικό κίνημα θα πρέπει να συνδυαστούν με τα ταξικά και φυλετικά κινήματα ώστε να έχουν την δυνατότητα να μετατρέψουν την κριτική των υποταγμένων κοινωνικά ομάδων σε επιστημολογική και συγχρόνως ηθική και πολιτική «θέση». Η υιοθέτηση της θέσης αυτής θα αποτελέσει πολύ πιο αξιόπιστη βάση για την ερμηνεία της φύσης και των φυσικών φαινομένων από την αντίστοιχη ανδροκρατική ενώ θα συμβάλει και στην άρση των κοινωνικών ανισοτήτων και εντάσεων (Harding 1991, σσ. 119-133). Από την στιγμή, όμως, που -όπως αναγνωρίζει και η ίδια η Harding- υπάρχουν όχι μόνο έμφυλες αλλά και ταξικές και φυλετικές ανισότητες, το ερώτημα του ποια πρέπει να είναι η φεμινιστική θέση παραμένει αναπάντητο. Καλούμαστε λοιπόν να επιλέξουμε πολλαπλές επιστημολογικές θέσεις ή να βρούμε κάποια άλλη μέθοδο σύνθεσης των πολλαπλών αυτών θέσεων σε μία. Σε κάθε περίπτωση, η φεμινιστική επιστημολογική προσέγγιση χρειάζεται να εγκαταλειφθεί ή να συμπληρωθεί από άλλα κριτήρια τα οποία να δικαιολογούν την υιοθέτηση της εκάστοτε επιστημολογικής/κοινωνικής θέσης (Longino 1993).

Τόσο η ψυχαναλυτική προσέγγιση της Fox Keller, όσο και η φεμινιστική επιστημολογική προσέγγιση της Harding επισημαίνουν τις έμφυλες πρακτικές και δομές που κυριαρχούν στην διαδικασία των επιστημονικών πειραμάτων και στην ερμηνεία τους, στην διαμόρφωση επιστημονικών θεωριών και αναλύσεων. Καταγράφουν με ποιους τρόπους δημιουργείται ένας φαύλος κύκλος καθώς τα πειράματα τείνουν να αποδεικνύουν θεωρίες, οι οποίες ήδη χαρακτηρίζονται από έμφυλες προκαταλήψεις ή/και αποσιωπούν εξολοκλήρου την διάσταση του φύλου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η γενίκευση των συμπερασμάτων που προκύπτουν από πειράματα που χρησιμοποιούν αποκλειστικά αρσενικά πειραματόζωα. Ένα πρόβλημα, όμως, με αυτού του είδους τις φεμινιστικές κριτικές είναι ότι εφαρμόζονται εύκολα στις λεγόμενες «μαλακές» επιστήμες, όπως για παράδειγμα στην ιατρική, την ζωολογία ή την βιολογία, αλλά πολύ πιο δύσκολα στις λεγόμενες «σκληρές επιστήμες», όπως στη φυσική ή τα μαθηματικά (Fox Keller 1982).

Αυτή η συνθήκη οδηγεί πολλούς επιστήμονες στην αμφισβήτηση της έμφυλης διάστασης της επιστήμης καθώς υποστηρίζουν ότι η ουσία της δεν επηρεάζεται από τις σχέσεις του φύλου. Οποιοσδήποτε κι αν είναι οι ανισότητες που

κυριαρχούν στα επιστημονικά εργαστήρια, η επιστημονική αλήθεια είναι μία. Γυναίκες επιστήμονες, όμως, έχουν δείξει ότι αυτή η απλοποίηση της έμφυλης διάστασης δεν ανταποκρίνεται στα δικά τους βιώματα. Όπως γράφει χαρακτηριστικά η αστροφυσικός C. Megan Urry: «Η έρευνα μου δεν ασχολείται με την ανάλυση φύλου, αλλά με μαύρες τρύπες σε μακρινούς γαλαξίες. Χρόνια στην αστροφυσική με δίδαξαν ότι ενώ η ουσία της φυσικής και της αστρονομίας δεν επηρεάζονται από το φύλο, η κουλτούρα των τομέων αυτών χρωστάει πολλά στην κυριαρχία των ανδρών επιστημόνων» (Megan Urry, 2008, σ. 152). Όπως φαίνεται από τη φράση αυτή, επιστήμονες όπως η Urry, που δεν είναι απαραίτητο να είναι γυναίκες, διατηρούν την πίστη τους στην αντικειμενικότητα και τον ορθολογισμό της επιστήμης, παρόλο που αμφισβητούν την ελιτίστικη ανδροκρατούμενη κουλτούρα του ανταγωνισμού που χαρακτηρίζει πολλούς επιστημονικούς κλάδους, ιδιαίτερα αυτούς που θεωρούνται πιο «σκληροί». Η δουλειές συγγραφέων όπως η Fox Keller και η Harding έχουν ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο αυτό επειδή ακριβώς καταδεικνύουν ότι η αντικειμενικότητα των επιστημονικών πρακτικών θα ισχυροποιηθεί εάν κυριαρχήσει το φεμινιστικό πρόγραμμα στους χώρους αυτούς. Αυτό σημαίνει ότι τα βήματα που προτείνουν για να αρθούν οι ουσιαστικές έμφυλες προκαταλήψεις δεν αποσκοπούν στην αντικατάσταση της επιστήμης με άλλες μορφές γνώσης αλλά στην υιοθέτηση της προσέγγισης του φύλου, η οποία θα καταστήσει την επιστημονική σκέψη πιο αντικειμενική και κοινωνικά ωφέλιμη.

Συνολικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι η δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι συγκεκριμένες προσεγγίσεις αφορά κυρίως στο περιεχόμενο του εναλλακτικού φεμινιστικού προγράμματος που προτείνουν και όχι τόσο στην κριτική της επιστήμης που ασκούν, η οποία είναι πλέον ευρέως αναγνωρισμένη στην αγγλοσαξωνική φιλοσοφία και ιστορία των επιστημών. Αυτό συμβαίνει κυρίως επειδή απέναντι στην πολλαπλότητα των ανισοτήτων είναι δύσκολο να αποδείξει κανείς την ανωτερότητα μιας συγκεκριμένης θέσης -αυτής των γυναικών- δεδομένου ότι οι γυναίκες δεν αποτελούν μια ενιαία κατηγορία. Ιδιαίτερα στην σύγχρονη εποχή, όπου ολοένα και περισσότερο ο αριθμός των γυναικών που συμμετέχουν στις επιστημονικές ομάδες αυξάνεται, ζητήματα όπως το φύλο, η φυλή, η κοινωνική τάξη και ο σεξουαλικός προσανατολισμός μοιάζουν να αποκτούν εξίσου σημαίνουσα θέση στην ιστορία και την φιλοσοφία των επιστημών. Η αναγνώριση της πολλαπλότητας των έμφυλων ανισοτήτων που διαπλέκονται στην επιστημονική θεωρία και πρακτική γίνεται πεδίο διερεύνησης του φύλου στην επιστήμη, την έρευνα και την καινοτομία.

1.4 Φεμινιστικές μαρξιστικές προσεγγίσεις της τεχνολογίας

Παράλληλα με την φεμινιστική επιστημολογική οπτική έχουν αναπτυχθεί και φεμινιστικές μαρξιστικές προσεγγίσεις, οι οποίες αφορούν κυρίως στις γυναίκες σαν εργατική δύναμη και την σχέση τους με την τεχνολογία. Οι προσεγγίσεις αυτές προέκυψαν μέσα από την κριτική που άσκησαν φεμινίστριες στην ουδέτερη ως προς το φύλο μαρξιστική θεώρηση της τεχνολογίας. Η πρώιμη δουλειά της Judy Wajcman είναι εμβληματική αυτής της προσέγγισης: εστιάζοντας στον ρόλο των γυναικών στην παραγωγή τεχνολογικών αγαθών στην βιομηχανία, η συγγραφέας υποστήριξε ότι οι έμφυλες ανισότητες

αποτελούν τον σκληρό πυρήνα της τεχνολογίας. Το αναλυτικό μοντέλο που αντιπρότεινε βασιζόταν σε ένα θεωρητικό και εμπειρικό πλαίσιο κατανόησης των ανισοτήτων του φύλου στις εργασιακές διαδικασίες, το οποίο έδινε έμφαση όχι μόνο στους τρόπους με τους οποίους συναρθρώνονται ταξικές και έμφυλες διαφορές αναφορικά με συγκεκριμένα τεχνολογικά προϊόντα, όπως το ψυγείο, αλλά και στην επίδραση που έχουν οι τεχνολογίες στον έμφυλο καταμερισμό στην εργασία και την οικογένεια (Wajcman 1991 και 2000). Οι προσεγγίσεις αυτές αποδείχθηκαν πολύ σημαντικές καθώς για πρώτη φορά οι μελετητές/τριες έθεσαν ερωτήματα για το πώς γυναίκες και άνδρες αποκτούν άνισους και ιεραρχικούς ρόλους στην παραγωγική και αναπαραγωγική διαδικασία, στην επαγγελματική τους ενασχόληση, στην κατανάλωση, στην φροντίδα και στην οικιακή εργασία.

Μια σημαντική συμβολή στον τομέα αυτό είναι και το βιβλίο της Cynthia Cockburn *Machinery of Dominance*, το οποίο ανέδειξε την συνάρθρωση καπιταλισμού και πατριαρχίας στην παραγωγή των τεχνολογικών μέσων. Η συγγραφέας άσκησε κριτική ενάντια στον φιλελεύθερο φεμινισμό που περιορίζεται στην προσθήκη περισσότερων γυναικών στην παραγωγή και την χρήση των νέων τεχνολογιών, υποστηρίζοντας ότι οι γυναίκες είναι ήδη κομμάτι της παραγωγικής διαδικασίας ως χαμηλού κόστους εργατικό δυναμικό, το οποίο υλοποιεί καθημερινά, επαναλαμβανόμενα έργα που δεν απαιτούν τεχνικές γνώσεις και εξειδίκευση (Cockburn 1985). Ένα από τα βασικά ερωτήματα που έθεσε σε αυτό το πλαίσιο αφορούσε τους πολλαπλούς ρόλους των γυναικών, που λειτουργούν συγχρόνως ως πάροχοι φροντίδας, παραγωγοί, καταναλώτριες, και χρήστες των τεχνολογιών (Cockburn 1997).

Ακολουθώντας αιτήματα και ζητήματα που διατυπώθηκαν από το δεύτερο κύμα του φεμινισμού, οι αναλύσεις αυτές διαπίστωναν ότι η επιστημονική και τεχνολογική παραγωγή δεν καθορίζεται μόνο από την αμειβόμενη, αλλά και από την μη πληρωμένη εργασία, η οποία παραμένει υποτιμημένη και αόρατη. Η προβληματική αυτή ανέδειξε ότι το φύλο καθορίζει όχι μόνο τις σχέσεις παραγωγής αλλά και τα ίδια τα τεχνολογικά προϊόντα. Για παράδειγμα, η Cockburn με την Susan Ormrod, ανέλυσαν τον φούρνο μικροκυμάτων ξεκινώντας από την παραγωγή του σε εργοστάσια, όπου κυριαρχούν κυρίως οι άνδρες εργάτες, και καταλήγοντας στην κατανάλωση και χρήση του κυρίως από γυναίκες στα νοικοκυριά και τα εστιατόρια. Η ανάλυσή της τεχνολογίας του φούρνου μικροκυμάτων στηρίχθηκε στην έννοια της έμφυλης δομής, που χρησιμοποίησε πρώτη η Harding, μιας δομής που οργανώνει τις κοινωνικές σχέσεις με βάση τις ιεραρχίες και τις ανισότητες του φύλου, της φυλής και της κοινωνικής τάξης (Cockburn και Ormod 1993).

Όπως υποστήριξε και η Wajcman στην μετέπειτα δουλειά της, οι προσεγγίσεις αυτές παρόλο που άνοιξαν νέους δρόμους χαρακτηρίζονταν σε πολλές περιπτώσεις από έναν γενικότερο πεσιμισμό ως προς την σχέση των γυναικών με τη τεχνολογία, ο οποίος αμφισβητήθηκε ουσιαστικά με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην οικιακή και εργασιακή καθημερινότητα (Wajcman 2004, και 2007). Τις τελευταίες δεκαετίες, οι εταιρίες παραγωγής αναγνωρίζοντας τον καταναλωτικό ρόλο των γυναικών άρχισαν να πειραματίζονται με γυναικείες εκδοχές καθαρά ανδρικών προϊόντων γεγονός που συνέβαλε στην αύξηση της

συμμετοχής ερευνητριών και σχεδιαστριών στην τεχνολογική καινοτομία. Παραδείγματα όπως το πειραματικό «θηλυκό» αυτοκίνητο της Volvo, το οποίο σχεδιάστηκε από μια ομάδα που αποτελείται αποκλειστικά από γυναίκες, δείχνει ότι η έμφαση που δίνεται πλέον στον καταναλωτικό ρόλο των γυναικών συντείνει στην αμφισβήτηση του παραδοσιακού έμφυλου διαχωρισμού στην έρευνα και παραγωγή τεχνολογικών προϊόντων (Butovits Temm 2008).

Επίσης, σε αντίθεση με τεχνολογίες, όπως το ψυγείο ή ο φούρνος μικροκυμάτων, οι νέες τεχνολογίες της πληροφορικής άνοιξαν καινοτόμες προοπτικές για τα φεμινιστικά κινήματα και την φεμινιστική θεωρία, οι οποίες αποτυπώθηκαν στις κυρίαρχες τάσεις στην βιβλιογραφία σχετικά με τον κυβερνο-φεμινισμό ή τον τεχνο-φεμινισμό (όπως τον αποκαλεί η Wajcman)- τάσεις οι οποίες είναι στενά συνδεδεμένες και μπορούν να θεωρηθούν και ως συνέχεια της φεμινιστικής μαρξιστικής προσέγγισης (Wajcman 2004).

Συμπερασματικά, όμως, η συμβολή της φεμινιστικής μαρξιστικής σχολής είναι σημαντική. Μέσα από αυτές τις προσεγγίσεις, η ανάλυση της τεχνολογίας μετατοπίστηκε σταδιακά και πιο ουσιαστικά από την εστίαση στη βιολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών στο κοινωνικό φύλο, καθώς η σχετική βιβλιογραφία πειραματίστηκε με τα έμφυλα νοήματα και τις έμφυλες ταυτότητες που αποδίδουμε σήμερα και αποδίδαμε στο παρελθόν στα τεχνολογικά προϊόντα και στην παραγωγή τους (Wajcman 2007). Επίσης, άρχισε να αναγνωρίζεται η ευρύτερη έμφυλη διάσταση των διαδικασιών πολιτισμικής κατασκευής της τεχνολογίας. Παράλληλα με τις μελέτες των σύγχρονων τεχνολογιών, ιστορικές αναλύσεις κατάφεραν να χαρτογραφήσουν τον έμφυλο διαχωρισμό που χαρακτήριζε τους χώρους μαζικής παραγωγής των τεχνολογιών σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια (βλ. Cooper 2012, Horowitz 2012, Ρεντετζή 2012β). Αυτές οι προσεγγίσεις επεσήμαναν την πολυπλοκότητα της διαπλοκής του φύλου στην έρευνα και την τεχνολογία, η οποία απουσίαζε από τις ουδέτερες ως προς το φύλο μελέτες: αντί να αναλύουν μόνο την συγκυρία, τον χώρο της εφεύρεσης και την φιγούρα του μοναχικού εφευρέτη, διεύρυναν το ερευνητικό πεδίο σε τέτοιο βαθμό ώστε να εξετάσουν τους πολύπλευρους συσχετισμούς μεταξύ πολιτισμικών και κοινωνικών παραγόντων που καθορίζουν τα τεχνολογικά προϊόντα (Ρεντετζή 2012β).

1.5 Εθνογραφικές και ιστορικές προσεγγίσεις

Πρέπει να αναφερθούμε, επίσης, σε μια σειρά από μελέτες οι οποίες ενώ δεν έχουν σαν αντικείμενό τους τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας παρόλα αυτά έχουν επηρεάσει τις αναλύσεις του φύλου. Πρόκειται για προσεγγίσεις, οι οποίες εστιάζουν στην παρατήρηση των καθημερινών πρακτικών σε χώρους παραγωγής επιστημονικής γνώσης και τεχνολογικών επιτευγμάτων με την χρήση εθνογραφικών κυρίως μεθοδολογιών. Ένα παράδειγμα της χρήσης των μεθοδολογιών αυτών συναντάμε στο βιβλίο του Bruno Latour, *Η επιστήμη στην πράξη: πώς να ακολουθείτε επιστήμονες και μηχανικούς στην κοινωνία*. Στο βιβλίο αυτό ο Latour, όπως και παλιότερα οι μαρξίστριες φεμινίστριες, αμφισβητεί την πρόσληψη του επιστημονικού εργαστηρίου σαν ένα «μαύρο κουτί» στο οποίο μπορούν να έχουν πρόσβαση και να κατανοούν ουσιαστικά τις

διεργασίες του μόνο όσοι κατέχουν την απαραίτητη επιστημονική εξειδίκευση. Η παραγωγή επιστημονικής γνώσης αναλύεται από τον Latour σαν ένα αμάλγαμα γραφειοκρατικών, επιστημονικών και τεχνικών διαδικασιών που συμπεριλαμβάνουν καθημερινές πρακτικές, διαδικασίες χρηματοδότησης ερευνητικών προγραμμάτων, εντάσεις και ανταγωνισμούς μεταξύ και εντός των ομάδων, πρωτόκολλα επιστημονικών δημοσιεύσεων, τεχνολογικές ανακαλύψεις και κοινωνικές αλλαγές. (Latour 1987). Παρόλο που το ζήτημα του φύλου δεν βρίσκεται στο επίκεντρο της ανάλυσης του Latour, η ανάλυσή του επισημαίνει την τάση να κυριαρχούν οι άνδρες σαν επικεφαλής των πιο αναγνωρισμένων επιστημονικών ομάδων, ενώ οι γυναίκες περιγράφονται κυρίως ως βοηθοί και μέλη ομάδων που πασχίζουν για αναγνώριση. Αυτό φαίνεται κυρίως στα σχετικά διαγράμματα του βιβλίου, όπου οι επικεφαλής των ομάδων απεικονίζονται πάντα σαν ώριμοι άνδρες με μούσι, ενώ οι γυναίκες εμφανίζονται μαζί με νεαρότερους άνδρες μόνο ως φορείς νέων επιστημονικών επιτευγμάτων που βρίσκονται ακόμα υπό διαμόρφωση.

Ο γενικότερος προβληματισμός της ανάλυσης του Latour ανοίγει ποικίλα ερωτήματα σχετικά με το φύλο κι έχει επηρεάσει ιστορικές μελέτες, οι οποίες μελετούν την έμφυλη διχοτόμηση των χώρων παραγωγής επιστημονικής γνώσης (Ρεντετζή 2007β). Ένα παράδειγμα είναι η ιστορική ανάλυση της Paula Findlen σχετικά με τα ανδρικά προνόμια και τον τρόπο με τον οποίο αναπαράγονται στην αρχιτεκτονική των πρώτων μουσείων και επιστημονικών εργαστηρίων. Η συγγραφέας επικεντρώνοντας στην μελέτη περίπτωσης του μουσείου φυσικής ιστορίας του Ulisse Aldrovandi στην Μπολόνια τον 16ο αιώνα αναλύει την σχέση ιδιωτικού-δημοσίου στην παραγωγή επιστημονικής γνώσης. Παρόλο που το μουσείο αυτό ιδρύθηκε και λειτούργησε σε ένα ιδιωτικό χώρο, στο σπίτι του Aldrovandi, η αρχιτεκτονική και οι κανόνες λειτουργίας του το καθιστούσαν διακριτό από τους «γυναικείους» χώρους του σπιτιού, οι οποίοι ήταν προορισμένοι για τις ιδιωτικές λειτουργίες της οικογένειας που ήταν αποκλειστική ευθύνη της συζύγου του. Η ενασχόληση της γυναίκας του ακόμα και μετά τον θάνατό του, όπου έγινε υπεύθυνη για την διατήρηση και συνέχισή του μουσείου, παρέμενε εκτός του δημοσίου λόγου της εποχής εκείνης (Findlen 2007).

Μια άλλη ιστορική περίπτωση που έχει μελετηθεί είναι αυτή της Maria Winkelmann, αστρονόμου του 18^{ου} αιώνα, η οποία χάρη στο γάμο της με έναν κατά τριάντα χρόνια μεγαλύτερο αστρονόμο είχε κατορθώσει να ασκεί το επάγγελμά της στην Ακαδημία του Βερολίνου, να δημοσιεύει τη δουλειά της και να είναι αναγνωρισμένη στον επιστημονικό χώρο για πολλά χρόνια. Όταν ο σύζυγός της πέθανε και εκείνη διεκδίκησε μια θέση ως αυτόνομη πλέον αστρονόμος στην Ακαδημία, το αίτημά της δεν έγινε δεκτό λόγω του φύλου της. Όπως υποστηρίζει η Schiebinger, η αστρονομία, ιδιαίτερα η θέση της κατασκευάστριας ημερολογίων την οποία κατείχε η Winkelmann, ήταν μια αμφιλεγόμενη απασχόληση την περίοδο εκείνη επειδή βρισκόταν στο μεταίχμιο μεταξύ συντεχνιών και επαγγελματικής επιστήμης, ενώ συχνά λάμβανε χώρα σε ιδιωτικούς χώρους. Στην παράδοση της συντεχνίας, οι γυναίκες είχαν δικαίωμα να κληρονομούν την εργασιακή θέση του συζύγου τους, ενώ αντίθετα στην επαγγελματική επιστήμη –που διαμορφωνόταν την περίοδο εκείνη ως πεδίο υψηλής πνευματικής παραγωγής που απαιτούσε πιστοποίηση και διεξαγόταν

στους επιστημονικούς χώρους των εργαστηρίων- οι γυναίκες δεν είχαν πλέον θέση. Η διαμόρφωση, επομένως, των επιστημών ως τομείς υψηλής πνευματικής κατάρτισης οδήγησε όλο και περισσότερες γυναίκες που ήταν αποκλεισμένες από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα και περιορισμένες στον ιδιωτικό χώρο της οικίας σε θέσεις «αόρατων βοηθών» (Schiebinger 2007, σ. 169).

Οι αναλύσεις αυτού του τύπου έδωσαν αφορμή για να τεθούν ερωτήματα σχετικά με τις συνθήκες κάτω από τις οποίες γυναίκες και άνδρες κάνουν έρευνα, παράγουν επιστημονικά επιτεύγματα και αναγνωρίζονται ως επιστήμονες. Επίσης, δείχνουν με ποιους τρόπους οι ευρύτερες σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται εντός και εκτός των επίσημων χώρων παραγωγής επιστημονικής γνώση επιδρούν στην ίδια την μορφή των επιστημονικών θεωριών και ανακαλύψεων. Ιδιαίτερα, η μεθοδολογία που χρησιμοποιεί ο Latour έχει το προτέρημα ότι ανταποκρίνεται στην γενικότερη τάση που επικρατεί στην έρευνα να μην βασίζεται πλέον σε ατομικές ανακαλύψεις αλλά στη δουλειά ομάδων και στην δικτύωση μεταξύ επιστημόνων και την εδραίωση επιστημονικών θεσμών σε διεθνές επίπεδο (Ρεντετζή 2007β). Οι συσχετίσεις μεταξύ των μελών των ερευνητικών ομάδων, οι ιεραρχήσεις και οι αντιπαραθέσεις εντός τους καθώς και ο ανταγωνισμός με άλλες ερευνητικές ομάδες μοιάζουν πλέον να αμφισβητούν έμπρακτα το μοντέλο του μοναχικού αρσενικού επιστήμονα του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα που απομονωμένος στο εργαστήριό του παράγει ανώτερη επιστημονική γνώση. Παράλληλα, όμως, δημιουργούνται νέες μορφές έμφυλων ανισοτήτων και ιεραρχήσεων, οι οποίες ενδέχεται να είναι λιγότερο εμφανείς και απόλυτες σε σχέση με το παρελθόν αλλά συμβάλουν στην διαμόρφωση των χώρων της επιστημονικής έρευνας.

Ταυτόχρονα, οι αναλύσεις αυτού του τύπου συμπορεύονται με τις λογοθετικές προσεγγίσεις που επισημαίνουν την αλληλεπίδραση της επιστήμης και της τεχνολογίας – κάτι το οποίο αποτυπώνεται στην χρήση του όρου «τεχνοεπιστήμη». Σε αντίθεση με τις φεμινιστικές προσεγγίσεις που θεωρούν ότι η τεχνολογία είναι αποτέλεσμα πατριαρχικών προκαταλήψεων, αλλά και σε αντίθεση με τις των πρώιμες φεμινιστικές θεωρίες που προσλαμβάνουν την τεχνολογία σαν έναν αυτόνομο τομέα παραγωγής (βλ. την κριτική της Wajcman 1991, σσ. 1-25), οι θεωρήσεις της «τεχνοεπιστήμης» δίνουν προτεραιότητα στην αλληλεπίδραση των τεχνολογικών επιτευγμάτων και των επιστημονικών θεωριών στο ευρύτερο έμφυλο πολιτισμικό πλαίσιο.

1.6 Λογοθετικές έμφυλες προσεγγίσεις

Οι λογοθετικές προσεγγίσεις εστιάζουν στην «τεχνοεπιστήμη» προσβλέποντας κυρίως σε μια κριτική ανάλυση των έμφυλων διχοτομήσεων, ιεραρχήσεων και προκαταλήψεων που ενυπάρχουν στον τεχνοεπιστημονικό λόγο. Εδώ, ο διαχωρισμός μεταξύ επιστημονικής θεωρίας και τεχνολογικής παραγωγής χάνει την σημασία του. Αν το βασικό εργαλείο των φιλελεύθερων προσεγγίσεων είναι οι στατιστικές μετρήσεις, το βασικό εργαλείο των λογοθετικών προσεγγίσεων είναι τα κείμενα. Σαν κείμενα, όμως, δεν νοούνται μόνο τα γραπτά (επιστημονικές δημοσιεύσεις, βιβλία και άρθρα εκλαΐκευσης, εκπαιδευτικά βιβλία) αλλά και το οπτικό και ακουστικό υλικό (φωτογραφίες, διαγράμματα, παρουσιάσεις, σχέδια τεχνολογιών). Κεντρικός προβληματισμός στις

προσεγγίσεις αυτές είναι η κριτική της άμεσης και έμμεσης αναπαραγωγής έμφυλων δίπολων, σεξιστικών, ομοφοβικών και ρατσιστικών αντιλήψεων και στερεοτύπων.

Οι λογοθετικές προσεγγίσεις εστιάζουν κυρίως στη διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου στον τεχνοεπιστημονικό λόγο, η οποία βρίσκεται στην καρδιά του θεωρητικού περάσματος από τις βιολογικές διαφορές στο φύλο σαν κοινωνική σχέση. Η προβληματική αυτή αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο νοηματοδοτείται σε συγκεκριμένα ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια, η διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών ως επιστημονικό, βιολογικό ή κοινωνικο-πολιτισμικό δεδομένο και αποτελεί ένα ζήτημα που –ακόμα και μέσα στο φεμινιστικό κίνημα- πήρε διαφορετικές και συχνά αντιφατικές μορφές και αποτέλεσε αντικείμενο διαφωνιών και αντιπαραθέσεων (Αθανασίου 2006).

Την προβληματική αυτή άνοιξε ουσιαστικά η Simone de Beauvoir, η οποία ξεκινάει το πρώτο μέρος του *Δεύτερου Φύλου* με την ανάλυση των «δεδομένων της βιολογίας», όπου επεξεργάζεται φιλοσοφικές θεωρίες για την γυναίκα και τη φύση σε συνάρτηση με τις επιστημονικές βιολογικές θεωρίες της εποχής σχετικά με την αναπαραγωγή των διαφορετικών ειδών ζώων. Στο κείμενο αυτό υποστηρίζει ότι το αρσενικό και το θηλυκό συνεργάζονται στην αναπαραγωγή αμφισβητώντας την πρόσληψη του αρσενικού ως «ενεργητικού» φορέα που γονιμοποιεί το «παθητικό» θηλυκό. Σύμφωνα με την de Beauvoir, η διάκριση μεταξύ των δύο φύλων δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρη στη βιολογία ενώ σε πολλούς οργανισμούς κυριαρχεί ο ερμαφροδιτισμός. Οι παράγοντες που καθορίζουν τα βιολογικά δεδομένα είναι οι κοινωνικές, ψυχολογικές, οικονομικές και οντολογικές αξίες που τους αποδίδονται. Στο πλαίσιο αυτό, η βιολογία του γυναικείου σώματος είναι κεντρικής σημασίας για τη σχέση του φύλου αλλά δεν είναι, όπως χαρακτηριστικά γράφει «πεπρωμένο». (de Beauvoir σσ. 35-72).

Με έναυσμα την «κατασκευή» του φύλου, οι λογοθετικές προσεγγίσεις της τεχνοεπιστήμης ασκούν κριτική στις ευρέως διαδεδομένες εξιδανικευμένες εικόνες που ταυτίζουν τις γυναίκες με τη Φύση, οι οποίες βασίζονται και νομιμοποιούν τον αποκλεισμό τους από την πρόοδο. Όπως και η Fox Keller, πολλές από τις σχετικές αναλύσεις υποστηρίζουν ότι η επιστημονική γνώση δεν μπορεί να θεωρείται ως ουδέτερη και αντικειμενική μορφή σκέψης για τη φύση αλλά ως έλεγχος και επιβολή εξουσίας στη φύση που αντιστοιχεί στην επιβολή του αρσενικού υποκειμένου στο θηλυκό αντικείμενο (Loyd 1993). Με βάση αυτή την θεώρηση, ένα σημαντικό κομμάτι της φεμινιστικής θεωρίας αναπτύσσει το σκεπτικό ότι η ταύτιση της γυναίκας με τη φύση θεμελιώνει την οικουμενικότητα της γυναικείας υποτέλειας στην ανδρική εξουσία. Η ανθρωπολόγος Sherry Ortner υποστηρίζει, όμως, ότι η γυναικεία υποτέλεια θεμελιώνεται στην ιδέα ότι οι γυναίκες δεν διαθέτουν την ικανότητα να δημιουργούν με τεχνητά μέσα και να παράγουν πολιτισμικά αγαθά στον ίδιο βαθμό όπως οι άνδρες. Επομένως, το διακύβευμα δεν είναι απαραίτητα η ταύτιση των γυναικών με τη Φύση: οι γυναίκες τοποθετούνται σε μια ενδιάμεση θέση, που τις καθιστά κατώτερες από τους άνδρες, αυτή της ιδιωτικής σφαίρας που δεν είναι ούτε το πεδίο του φυσικού ούτε όμως και του δημόσιου. (Ortner 1994)

Παράλληλα, οι λογοθετικές αναλύσεις δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην κατασκευή έμφυλων αναπαραστάσεων που κυριαρχούν στον τεχνοεπιστημονικό λόγο ακόμα και στο επίπεδο της περιγραφής των φυσικών φαινομένων. Ένα παράδειγμα είναι η μελέτη της Emily Martin σχετικά με το ωάριο και το σπερματοζωάριο στη διαδικασία της γονιμοποίησης. Όπως εξηγεί η συγγραφέας, οι βιολογικές περιγραφές των αναπαραγωγικών διαδικασιών που συναντά κανείς ευρέως τόσο στα επιστημονικά όσο και στα εκλαϊκευμένα κείμενα «πλάθουν» τα σπερματοζωάρια και το ωάριο σαν να παίζουν στερεοτυπικά ανδρικούς και θηλυκούς ρόλους. Αυτές οι αναπαραστάσεις κατασκευάζουν ένα δίπολο, καθώς το ωάριο εμφανίζεται ως παθητικό ενώ τα σπερματοζωάρια σαν επιθετικά. Παρόλο που πρόσφατες επιστημονικές έρευνες έχουν αποδείξει ότι αυτή η περιγραφή είναι λανθασμένη καθώς τα σπερματοζωάρια και τα ωάρια τείνουν ν' αλληλεπιδρούν, οι ερμηνείες και οι περιγραφές στις σχετικές επιστημονικές δημοσιεύσεις και εκπαιδευτικά κείμενα συνεχίζουν να αναπαράγουν το δίπολο του παθητικού θηλυκού και του ενεργητικού, επιθετικού αρσενικού σαν ουσία της ανθρώπινης σεξουαλικότητας και αναπαραγωγής (Martin 2006). Από αυτό το παράδειγμα βλέπουμε ότι οι έμφυλες προκαταλήψεις δεν υπερκαθορίζουν μόνο την επιστημονική ανάλυση και θεωρητική επεξεργασία, αλλά διαπλέκονται και στην επιστημονική περιγραφή και ενδεχομένως και στην παρατήρηση φυσικών φαινομένων.

Υπάρχει επίσης μια κατηγορία αναλύσεων που εστιάζει στην ιστορική διάσταση της κατασκευής των έμφυλων διπόλων στην επιστημονική γνώση. Ξεκινώντας κατά κανόνα από μια φουκωική γενεαλογική ιστορική ανάλυση, οι μελέτες αυτού του είδους ερευνούν κείμενα που χαρακτηρίζουν κομβικές ιστορικές περιόδους στις οποίες οι σημερινές έμφυλες διχοτομήσεις βρίσκονταν υπό αμφισβήτηση ή υπό διαμόρφωση. Αναζητούν, έτσι, τους τρόπους με τους οποίους καθορίζεται ιστορικά το πολιτισμικό περιεχόμενο και η νοηματοδότηση των σύγχρονων επιστημονικών πρακτικών και τεχνολογικών επιτευγμάτων. Συχνά, σε αυτού του είδους τις αναλύσεις παρατηρούμε ότι οι έμφυλοι διαχωρισμοί δεν υπήρξαν πάντοτε τόσο αυστηροί και δεδομένοι όσο θεωρούμε σήμερα και στην πραγματικότητα τα όρια μεταξύ αρσενικού-θηλυκού, επιστήμης-φύσης, δημόσιου-ιδιωτικού ήταν και σε άλλες ιστορικές περιόδους ρευστά.

Η δουλειά της Ludmilla Jordanova γύρω από την ιστορία της σύγχρονης ιατρικής είναι εμβληματική αυτής της προσέγγισης (Jordanova 1999). Σύμφωνα με την Jordanova, ο λόγος για το σώμα -όπως διαμορφώθηκε στην δυτική ιατρική και βιολογία από τα τέλη του 18^ο αιώνα- βασίζεται σε έμφυλες διχοτομήσεις που ανασύρουν ηθικά διλήμματα γύρω από τη σχέσεις Φύσης και κοινωνίας. Κατά την περίοδο εκείνη, οι άνδρες επαγγελματίες ιατροί των μητροπολιτικών περιοχών αποτελούσαν ακόμα μια υπό διαμόρφωση κοινωνική ομάδα, η οποία αναδυόταν και πάλευε να εγκαθιδρύσει τη θέση της. Στο πλαίσιο της διαμάχης μεταξύ αρσενικών και θηλυκών επαγγελματιών της υγείας, διαμορφώθηκε ο ιδιαίτερος λόγος που κήρυττε την εδραίωση μιας αρρενωπής επιστημονικής ταυτότητας, αυθεντίας και αξιοπιστίας. Ο λόγος αυτός αντανάκλούσε μια κοινωνική διαμάχη γύρω από τον ρόλο των νέων ανδρών

γυναικολόγων στις διαδικασίες του τοκετού και της κύησης, που έως τότε αποτελούσαν τομέα που ελεγχόταν αποκλειστικά από τις μαίες (σσ. 21-47).

Στα επιστημονικά κείμενα και στις εικονογραφήσεις του 18^{ου} αιώνα, την ίδια στιγμή που οι άνδρες επιστήμονες ισχυροποιούσαν την θέση τους ως συγγραφείς και εικονογράφοι, οι γυναίκες (και τα παιδιά) εμφανίζονταν σαν αθώα, αγνά, απονήρευτα πλάσματα που βρίσκονταν πιο κοντά και συχνά αναπαριστούσαν την τελειότητα της Φύσης, αλλά παραμένουν ανίκανες/α για επιστημονική γνώση. Ενώ λοιπόν στο 18^ο αιώνα εγκαθιδρύθηκε το πρότυπο του μοναχικού άνδρα επιστήμονα που παθιασμένος για την γνώση του ανθρώπινου σώματος ερευνά απομονωμένος από την κοινωνία τα «ρευστά όρια μεταξύ θανάτου και ζωής» (σ. 78), το γυναικείο σώμα, ιδιαίτερα τα θηλυκά αναπαραγωγικά όργανα, έγινε αντικείμενο της βιοϊατρικής (αρσενικής) επιστημονικής ματιάς. Η άνοδος της βιοϊατρικής συνδέθηκε έτσι με την «φυσικοποίηση» της οικογένειας σαν το μοναδικό θεσμό που μπορούσε να προστατεύσει την φυσική αγνότητα των γυναικών και των παιδιών και να νομιμοποιήσει τον περιορισμό τους στην ιδιωτική σφαίρα – εξασφαλίζοντας παράλληλα στους άνδρες την κυριαρχία του δημόσιου χώρου και της επιστημονικής γνώσης.

Η αλληλεπίδραση των φυσικών και κοινωνικών επιστημών κατά τον 19ο αιώνα με τη μορφή κυρίως του κοινωνικού δαρβινισμού ενίσχυσε ακόμα περισσότερο τις έμφυλες διχοτομήσεις αρσενικού-θηλυκού, Φύσης-κοινωνίας, δημόσιου-ιδιωτικού καθιστώντας τα σώματα που δεν ανταποκρίνονται στο λευκό, ετεροφυλικό, αναπαραγωγικό πρότυπο ως «άρρωστα» και «αντικοινωνικά» (Αθανασίου 2004). Η μελέτη της Mary Poovey σχετικά με την χρήση αναισθησίας κατά τον τοκετό από άνδρες γυναικολόγους αναδεικνύει ότι οι διαμάχες σχετικά με το θέμα αυτό στην βικτωριανή Αγγλία δεν στρέφονταν τόσο γύρω από την υγεία των γυναικών αλλά γύρω από την γυναικεία ηθική και τον περιορισμό της γυναικείας σεξουαλικότητας, η οποία εμφανιζόταν ως ανεξέλεγκτη και επικίνδυνη. (Poovey 2006). Με ανάλογο τρόπο η μελέτη της γυναικείας ανατομίας κατά τον 18ο και 19ο αιώνα απεικόνιζε τις γυναίκες σαν ανθρώπους με μικρότερο εγκέφαλο και χαρακτηριστικά που έμοιαζαν περισσότερο με τις απεικονίσεις των παιδιών και των «πρωτόγονων φυλών». Οι απεικονίσεις αυτές, όπως υποστηρίζει η Schiebinger, διατύπωναν ουσιαστικά μια θέση σχετικά με ένα καίριο πολιτικό ζήτημα της εποχής: τις διαφορές στις νοητικές ικανότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών, πολιτισμένων και πρωτόγονων, ενήλικων και ανήλικων που αποτελούσαν επίδικο στις συζητήσεις για την πρόσβαση των γυναικών σε πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα (ψήφος, εκπαίδευση, ιδιοκτησία, περιουσία, εργασία). Η απεικόνιση με επιστημονικό, «αντικειμενικό» τρόπο των κρανίων των γυναικών, των παιδιών και των ατόμων που δεν ήταν λευκά σαν να ήταν μικρότερα από αυτά του λευκού άνδρα νομιμοποιούσε τις έμφυλες, φυλετικές και ηλικιακές ανισότητες ως προς την πρόσβαση στη γνώση, και ιδιαίτερα στην επιστημονική γνώση (Schiebinger 2004).

Το έργο, όμως, που έχει ασκήσει την μεγαλύτερη επιρροή εντός και εκτός των ακαδημαϊκών συζητήσεων είναι αυτό της ιστορικού της επιστήμης και βιολόγου Donna Haraway σχετικά με τις επιστήμες -κυρίως την βιολογία- και τις νέες

τεχνολογίες. Η Haraway μελέτησε την τεχνοεπιστήμη σαν ένα περίπλοκο σύνολο επιστημονικών πρακτικών, λαϊκής κουλτούρας και τεχνολογικών μορφωμάτων στο πλαίσιο της οποίας, όπως υποστηρίζει, είναι δύσκολο και ανούσιο να διαχωρίσουμε τα γεγονότα από την μυθοπλασία. Η επιστήμη μετατρέπεται στην ανάλυσή αυτή σε αφήγημα το οποίο, όμως, δεν περιορίζεται αποκλειστικά στους επιστήμονες αλλά και περιλαμβάνει και τα ίδια τα ζώα, που με τις συμπεριφορές τους αλληλεπιδρούν με τους επιστήμονες που τα μελετούν, το φυσικό και τεχνητά κατασκευασμένο περιβάλλον και το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο (Haraway 1989). Η προσέγγιση αυτή, που είναι επηρεασμένη από την Fox Keller, την φεμινιστική μαρξιστική ανάλυση της τεχνολογίας, αλλά και από τα φεμινιστικά οικολογικά και αντι-ιμπεριαλιστικά κινήματα, ερμηνεύει την κατασκευή της δυτικής τεχνοεπιστήμης σαν μηχανισμό παραγωγής «γνωστικών δεδομένων», τα οποία με την σειρά τους επηρεάζουν τα ίδια τα αντικείμενα της επιστημονικής μελέτης (ζώα, φυσικό, τεχνητό και ανθρώπινο περιβάλλον) χωρίς όμως να το αναγνωρίζουν. Η δυτική τεχνοεπιστήμη εμφανίζεται μέσα από αυτό το πρίσμα σαν ένα πολύμορφο μείγμα λογοθετικών πρακτικών, οι οποίες οργανώνονται σε δίπολα (φύση-πολιτισμός, θηλυκό-αρσενικό, ανατολικό-δυτικό), τα οποία αναπαράγουν τις έμφυλες, ταξικές και φυλετικές προσλήψεις, επιθυμίες και ταυτότητες των ίδιων των επιστημόνων.

Δύο θεματικές που αναλύει η Haraway παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το φύλο, την επιστήμη και την τεχνολογία. Η πρώτη αφορά στις επιστήμες (κυρίως τη βιολογία) και στις τεχνολογίες μελέτης των πρωτευόντων (primaries). Όπως υποστηρίζει, ο κορμός της επιστήμης των πρωτευόντων αναπαράγει τον κανονιστικό λόγο για την οικογένεια και την ετεροφυλία καθώς βασίζεται στην παρατήρηση, περιγραφή και ταξινόμηση των ζώων και των συμπεριφορών τους με βάση ανθρωποκεντρικά και δυτικοκεντρικά κριτήρια. Σε αντίθεση με την Εβραιοχριστιανική παράδοση, η Haraway προβάλλει τις ιδιαιτερότητες άλλων επιστημονικών παραδόσεων, όπως της Ιαπωνικής, που δίνουν πολύ μεγαλύτερη έμφαση στην -συχνά βίαιη- αλληλεπίδραση μεταξύ ζώων και επιστημόνων (Haraway 1989).

Λογοθετικές προσεγγίσεις αυτού του τύπου ενσωματώνουν τις μεταποικιακές αναλύσεις, οι οποίες τοποθετούν τις σχέσεις του φύλου στο πλαίσιο διεθνικών και παγκόσμιων δικτύων και ανισοτήτων. Τα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται αφορούν, από τη μια πλευρά, την διαπλοκή των κοινωνικών κατηγοριών του φύλου, της τάξης και της φυλής στις επιστημονικές διαδικασίες και από την άλλη την παραγωγή επιστημονικής γνώσης σε τόπους που δεν βρίσκονται στο επίκεντρο της επιστημονικής δραστηριότητας, δηλαδή στη Δύση. Οι μεταποικιακές κριτικές ξεφεύγουν έτσι από το πλαίσιο των διαμαχών μεταξύ φιλελεύθερων, ριζοσπαστικών και μεταμοντέρνων φεμινιστικών προσεγγίσεων που κυριαρχούν στην Δυτική φεμινιστική ανάλυση της επιστήμης, της τεχνολογίας και του φύλου και αναλύουν τον λόγο για την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό σε σχέση με την επιστήμη και την τεχνολογία. Ιδιαίτερα, ασκούν κριτική στις στατιστικές μετρήσεις των επιδόσεων των επιστημονικών κέντρων, των μαθητών/τριών, φοιτητών/τριών, δασκάλων και καθηγητών/τριών στην επιστήμη, την τεχνολογία και τα μαθηματικά επειδή αναπαράγουν οριενταλιστικά στερεότυπα σχετικά με τα δίπολα αρσενικό-θηλυκό, ανεπτυγμένο-υποανάπτυκτο και αποσιωπούν το πολιτισμικό πλαίσιο

βγάζοντας γενικά και αόριστα συμπεράσματα που αποκρύπτουν την αυτενέργεια των υποκειμένων που ασχολούνται με την επιστήμη, την έρευνα και την τεχνολογία εκτός της Δύσης (Chronaki 2008).

Επίσης, οι αναλύσεις της Haraway υπενθυμίζουντάς μας την προβληματική που είχε αναπτύξει η Fox Keller σχετικά με το «συναίσθημα για τον οργανισμό» -την χρήση δηλαδή μεθόδων φροντίδας στις επιστημονικές διαδικασίες- μελετούν παραδείγματα πρακτικών φροντίδας και αλληλεπίδρασης φυσικών οργανισμών και ανθρώπων σε δυτικά εργαστήρια όπου γίνονται πειράματα σε ζώα (Haraway 2008). Η δεύτερη θεματική, λοιπόν, η οποία αφορά στην σχέση τεχνολογίας και φύλου συνδέεται άμεσα με την πρώτη προβληματική σχετικά με την βιολογία των πρωτευόντων. Για την Haraway, όπως ακριβώς το όριο μεταξύ ανθρώπου και ζώου, έτσι και το όριο μεταξύ ανθρώπου και μηχανής δεν θεωρείται δεδομένο αλλά αποτελεί ένα διακείμενο που καθορίζεται ιστορικά. Στην προσπάθειά της να επανερμηνεύσει την Δαρβινική εξέλιξη από τη σκοπιά του φύλου, η Haraway αναπτύσσει το επιχείρημα ότι τα ανθρώπινα όντα σταδιακά περνάνε σε μια φάση ώσμωσης μηχανικών και βιολογικών στοιχείων που συνθέτουν το σύγχρονο σώμα. Την διαδικασία αυτή η Haraway την περιγράφει με τη χρήση της φιγούρας του «cyborg», την οποία δανείζεται από την λογοτεχνία επιστημονικής φαντασίας (Haraway 1991). Η φιγούρα αυτή -η οποία δεν έχει ξεκάθαρα ανδρικά ή αρσενικά χαρακτηριστικά- αμφισβητεί τα δίπολα άνδρας-γυναίκα και φύση-τεχνολογία. Αντίθετα, προτάσσει ένα ανδρόγυνο «τεχνοσώμα», που βρίσκεται στον αντίποδα των ριζοσπαστικών φεμινιστικών προτύπων που κυριάρχησαν στο παρελθόν -όπως το πρότυπο της οικοφεμινίστριας, της γυναίκας που βρισκόταν σε αρμονία με την φύση- και των πολιτικών ταυτότητας.

Πολλές φεμινιστικές πρακτικές και κείμενα έχουν εξιδανικεύσει την φιγούρα του cyborg ανάγοντας τον τεχνοφεμινισμό σε κεντρικό ακτιβιστικό και θεωρητικό πρόταγμα (βλ. Kirkup κ.α. 2000). Ιδιαίτερα, αναλύσεις σχετικά με το φύλο στον κυβερνοχώρο διατυπώνουν το επιχείρημα ότι οι έμφυλες διαφορές χάνουν την ισχύ τους ενώ δημιουργούνται νέες σεξουαλικές ταυτότητες οι οποίες είναι εφήμερες και υβριδικές (Turkle 1995). Η δυνατότητα εναλλαγής φύλου (gender swapping) που προσφέρει το διαδίκτυο στους χρήστες είναι κομβικής σημασίας για αυτή την προβληματική, καθώς με τις νέες τεχνολογίες οι χρήστες και οι χρήστριες μπορούν να υιοθετούν προφίλ και avatars που είτε είναι υβριδικά και ανδρόγυνα είτε είναι του αντίθετου φύλου, φυλής ή κοινωνικής τάξης. Η προβληματική αυτή έχει οδηγήσει στην προσδοκία ενός διαδικτύου χωρίς φύλο, φυλή και κοινωνική τάξη - η εγκυρότητα της οποίας τείνει όλο και περισσότερο να αμφισβητείται από τις ερευνήτριες των νέων τεχνολογιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η δουλειά της Lisa Nakamura, η οποία υποστηρίζει ότι, σε αντίθεση με την ουτοπία του χωρίς φύλο διαδικτύου, τα έμφυλα δίπολα και οι στερεοτυπικές φυλετικές και έμφυλες ταυτότητες κυριαρχούν στα ψηφιακά δίκτυα καθώς οι περισσότεροι χρήστες προτιμούν να τις υιοθετούν και να τις διογκώνουν (Nakamura 2002). Οι χρήστες/τριες, ακόμα και όταν προσποιούνται ότι είναι άλλου φύλου ή άλλης φυλής, επιλέγουν να υποδύονται χαρακτήρες με στερεοτυπικά χαρακτηριστικά.

Επίσης, σε αντίθεση με την εξιδανίκευση των τεχνοσωμάτων, συγγραφείς όπως η Anne Balsamo τονίζουν ότι η σχέση του σώματος με την τεχνολογία στη σύγχρονη εποχή είναι πολύμορφη και οι μορφές “τεχνολογικής σωματοποίησης” δεν ξεπερνούν απαραίτητα, αλλά συχνά αναπαράγουν τα έμφυλα δίπολα (Balsamo 1999). Ακολουθώντας την προβληματική που άνοιξε η έννοια του cyborg, έχουν αναπτυχθεί κριτικές προσεγγίσεις των τεχνολογιών επιτήρησης και ελέγχου του γυναικείου αναπαραγωγικού σώματος στην ιατρική (Balsamo 2004α) και στην κοσμητική χειρουργική (Balsamo 2004β). Οι διαδικασίες αυτές ενδέχεται να ενισχύουν τα παραδοσιακά έμφυλα πρότυπα, αλλά και να δημιουργούν νέα υβριδικά υποκείμενα, τα οποία διαμορφώνουν το σώμα τους με καινοτόμους και αναπάντεχους τρόπους που ξεπερνούν τα όρια της φυλής, του φύλου και της κοινωνικής τάξης.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, οι νέες τεχνολογίες και η βιοϊατρική αποτελούν προνομιακά πεδία των λογοθετικών προσεγγίσεων του φύλου, της επιστήμης και της τεχνολογίας, ενώ παρατηρούμε μία έλλειψη αναλύσεων των «σκληρών» επιστημών, όπως είναι η φυσική ή τα μαθηματικά. Η προσέγγιση της Haraway, όμως, καθώς επικεντρώνει και προσπαθεί να διαβάσει τους πολλαπλούς λόγους για τα αντικείμενα της επιστημονικής γνώσης θα μπορούσε να επεκταθεί και σε άλλα πεδία. Η θεωρία του cyborg έχει ασκήσει τόσο μεγάλη επιρροή στις σπουδές του φύλου αλλά και ευρύτερα σε κοινωνικό επίπεδο σε σημείο που συχνά ξεχνάμε ότι ξεκίνησε σαν μια λογοθετική προσέγγιση στην ιστορία του φύλου, της επιστήμης και της τεχνολογίας. Επιπλέον, ξεχνάμε ότι η ίδια η Haraway ξεκίνησε ως βιολόγος και τα γραπτά της είναι εμποτισμένα με τους λόγους και τις πρακτικές των επιστημόνων με τους οποίους βρίσκεται σε συνεχή επαφή αναζητώντας παραδείγματα επιτυχημένων ωσμώσεων μεταξύ των κοινωνικών και των φυσικών επιστημών – κάτι που την φέρνει πολύ κοντά στο φεμινιστικό πρόγραμμα που περιέγραψε η Harding. Τέλος, η ανάλυση της Haraway εστιασμένη καθώς είναι στην πολυπλοκότητα των επιστημονικών δεδομένων και στην αλληλεπίδραση του φυσικού με το πολιτισμικό, του αρσενικού με το θηλυκό, του ανθρώπινου με το μηχανικό και το ζωικό αποδίδει στο φύλο μια δυναμική, η οποία ενέχει και άλλες μορφές ανισοτήτων πέρα από το δίπολο άνδρας-γυναίκα, όπως αυτές της φυλής και της κοινωνικής τάξης.

Στις λογοθετικές προσεγγίσεις έχει ασκηθεί έντονη κριτική από συγγραφείς, οι οποίοι/ες υποστηρίζουν ότι μας οδηγούν στον σχετικισμό καθώς ο ορθολογισμός και η αντικειμενικότητα της δυτικής επιστήμης δεν αναγνωρίζονται ως κριτήρια για την εξέλιξη των επιστημονικών θεωριών. Πραγματικά, μια σειρά από έρευνες πεδίου αναδεικνύουν ότι η διαμόρφωση της επιστημονικής κουλτούρας καθορίζεται σχεδόν εξολοκλήρου από το ευρύτερο δυτικοκεντρικό και σεξιστικό πολιτισμικό πλαίσιο (Lock 2007). Η κριτική των σεξιστικών τάσεων μέσα από λογοθετικές προσεγγίσεις συχνά παράγει επιχειρήματα υπέρ εναλλακτικών μορφών γνώσης και σχετικιστικών αντιλήψεων αναφορικά με την επιστημονική αλήθεια, η οποία μοιάζει να εξαρτάται εξολοκλήρου από το πολιτισμικό συγκείμενο. Αυτό σημαίνει ότι η επιστήμη θα μπορούσε να αντικατασταθεί και με άλλες μορφές γνώσης (θρησκευτικές, μεταφυσικές κτλ), οι οποίες προσφέρουν εναλλακτικές αναγνώσεις της φύσης και των φυσικών φαινομένων. Η κριτική αυτή δεν προέρχεται μόνο από αρνητές της προσέγγισης του φύλου αλλά και από

φεμινίστριες συγγραφείς, όπως η Harding και η Fox-Keller, που αρνούνται τις σχετικιστικές προσλήψεις της επιστήμης, την ιδέα δηλαδή ότι θα μπορούσαν να υπάρξουν πολλές αλήθειες και ερμηνείες των φυσικών φαινομένων ανάλογα με το πολιτισμικό πλαίσιο.

Η ίδια η Haraway διαχωρίζει την ανάλυσή της από αυτές τις μορφές σχετικισμού. Όπως υποστηρίζει, εθνογραφικές και ιστορικές μελέτες, οι οποίες είναι επηρεασμένες από την προσέγγιση του Latour, έχουν την τάση να παράγουν μια εικόνα της επιστήμης που αρνείται εξολοκλήρου τον επιστημολογικό ρεαλισμό και προβάλλει μια ριζοσπαστική πρόσληψη των επιστημονικών διαδικασιών σαν να μην είχαν καμία αντικειμενική βάση. Οι επιστήμονες, σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, εμφανίζονται σαν υποκείμενα και ομάδες που αλληλοδιαπλέκονται σε παιχνίδια εξουσίας για τις δημοσιεύσεις, την προβολή, τις χρηματοδοτήσεις και την ιεραρχία στις επιστημονικές δομές. Η επιστημονική διαδικασία καταλήγει να περιγράφεται σαν να ήταν μια σειρά από διαπραγματεύσεις, στρατηγικές και μεταφράσεις οι οποίες αποκρύπτονται πίσω από έναν φαινομενικά μόνο αντικειμενικό λόγο. Η προσέγγιση αυτή, παρόλο που αποτελεί μια πρόκληση (ή ένα «πειρασμό», όπως γράφει η Haraway) θα πρέπει να συμπληρώνεται και από άλλες τάσεις οι οποίες προέρχονται: (α) από την μαρξιστική παράδοση και την έμφαση που δίνεται στην φεμινιστική επιστημολογική οπτική στις ανισότητες του φύλου, της φυλής και της κοινωνικής τάξης, (β) από τα προτάγματα των σπουδών του φύλου και των μεταποικιακών σπουδών που τονίζουν ότι τόσο το φύλο όσο και η φυλή και η κοινωνική τάξη δεν αποτελούν προκαθορισμένες κατηγορίες αλλά διαμορφώνονται στον λόγο και (γ) από τον λόγο των ίδιων των επιστημόνων για τους τρόπους με τους οποίους αντιλαμβάνονται την σχέση τους με την φύση και τις έμφυλες ανισότητες (Haraway 1989). Αυτό που αντιπροτείνει η Haraway είναι η αναζήτηση μορφών αλληλεπίδρασης που καθιστούν την τεχνοεπιστήμη πεδίο κοινωνικά ωφέλιμης και παραγωγικής γνώσης στον λόγο των ίδιων των επιστημόνων και των αντικειμένων που μελετούν. Ο λόγος αυτός προτείνει τρόπους αμφισβήτησης των έμφυλων διχοτομήσεων οι οποίοι δεν καταλήγουν σε έναν ακραίο σχετικισμό (Haraway 2008).

1.7 Συμπεράσματα

Κλείνοντας αυτή την ενότητα παρατηρούμε ότι οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των προσεγγίσεων του φύλου δεν είναι τόσο απόλυτες και αυστηρές, όπως επιχείρησε να σκιαγραφήσει η παραπάνω ταξινόμηση (Ρεντετζή 2006). Αφενός στην μετάβαση από τις γυναικείες προσεγγίσεις στις φεμινιστικές και τις προσεγγίσεις του φύλου εμπεριέχονται πολλές συνέχειες. Για παράδειγμα, η βιογραφία συνεχίζει να αποτελεί κυρίαρχη μέθοδο διερεύνησης των ιστορικών διαστάσεων του φύλου στην επιστήμη και την τεχνολογία. Αφετέρου η δουλειά των επιμέρους συγγραφέων στις οποίες αναφερθήκαμε δανείζεται στοιχεία από διαφορετικές προσεγγίσεις συνδυάζοντας και ανασυνθέτοντας παλιές και νέες μεθοδολογίες και ερευνητικές εστιάσεις. Πέρα από την Haraway, υπάρχουν κι άλλες συγγραφείς, όπως η Schiebinger, οι οποίες τοποθετούν την δουλειά τους στο μεταίχμιο μεταξύ διαφορετικών προσεγγίσεων. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην πιο πρόσφατη δουλειά της, η τελευταία αναζητά τρόπους να μελετήσει το φύλο στην επιστήμη, οι οποίοι παντρεύουν τις φιλελεύθερες με τις λογοθετικές

προσεγγίσεις (Schiebinger 2008). Παράλληλα οι διάλογοι μεταξύ κυβερνοφεμινισμού και φεμινιστικών μαρξιστικών θεωριών διαποτίζουν τις περισσότερες σύγχρονες αναλύσεις χωρίς τις αντιπαλότητες και προκαταλήψεις που χαρακτηρίζουν τις διαμάχες μεταξύ μαρξιστών και μεταμοντερνιστικών προσεγγίσεων σε άλλους τομείς (Balsamo και Wajcman 2013).

2. Ελληνική βιβλιογραφία για το φύλο την επιστήμη και την τεχνολογία

Η ελληνική βιβλιογραφία σχετικά με το φύλο, την επιστήμη και την τεχνολογία δεν είναι ιδιαίτερα πλούσια καθώς άρχισε να αναπτύσσεται πρόσφατα και –με ορισμένες σημαντικές εξαιρέσεις- είναι κυρίως περιγραφική και λιγότερο θεωρητική και αναλυτική. Η ανάλυση της βιβλιογραφίας οργανώθηκε με βάση θεματικές ενότητες, οι οποίες κυριαρχούν στην βιβλιογραφία. Παράλληλα, όμως, έγινε προσπάθεια να προσδώσουμε ιστορική διάσταση στην ανάλυση προκειμένου να αποτυπώσουμε τις κυριότερες τάσεις που επικράτησαν από την δεκαετία του 1980. Καθώς, όμως, ο μεγάλος όγκος της σχετικής βιβλιογραφίας έχει παραχθεί σε δύο δεκαετίες μόνο δεν είναι εφικτή μια λεπτομερής ταξινόμηση με βάση την ιστορική κατηγοριοποίηση. Τέλος παρόλο που οι θεωρητικές και μεθοδολογικές παράμετροι δεν είναι πάντοτε εμφανείς, στη ενότητα αυτή θα προσεγγίσουμε την ανάλυση της βιβλιογραφίας και από μια κριτική σκοπιά με έμφαση στις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις που αναφέρονται στην προηγούμενη ενότητα.

2.1 Οι σπουδές του φύλου στην Ελλάδα

Ένας από τους βασικούς παράγοντες που επηρέασαν την ανάπτυξη της βιβλιογραφίας σχετικά με το φύλο, την επιστήμη και την τεχνολογία στην Ελλάδα είναι η διαμόρφωση των σπουδών του φύλου στα Ελληνικά πανεπιστήμια και ερευνητικά ιδρύματα. Από την δεκαετία του 1980, δημιουργήθηκαν δομές γυναικείων σπουδών κυρίως στα ελληνικά πανεπιστήμια, οι οποίες στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν αποτέλεσμα των πρωτοβουλιών και δράσεων συγκεκριμένων ομάδων και ατόμων και δεν είχαν επίσημη αναγνώριση ή χρηματοδότηση. Η πρώτη δομή αυτού του τύπου ήταν η Ομάδα Γυναικείων Σπουδών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), η οποία ιδρύθηκε το 1983 από καθηγήτριες διαφορετικών ειδικοτήτων και σχολών. Παρόλο που τον Μάιο του 1988 αναγνωρίστηκε από την Σύγκλητο του ΑΠΘ ως «διατμηματικό ερευνητικό πρόγραμμα γυναικείων σπουδών», η θεσμική κατοχύρωση του απέτυχε καθώς απορρίφτηκε από την Σύγκλητο του ΑΠΘ αίτημα για τη δημιουργία Κέντρου Τεκμηρίωσης και Πληροφοριών για τις Γυναικείες Σπουδές το 1995 και αργότερα από το Υπουργείο Παιδείας για την δημιουργία μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών για το φύλο (Στρατηγάκη 2008). Παρόλο που δεν φτάσαμε ποτέ στο επίπεδο των σπουδών του φύλου άλλων ευρωπαϊκών χωρών, μέσα από τις δομές αυτές καλλιεργήθηκε στις δεκαετίες τους 1980 και 1990 πνεύμα συνεργασίας και δικτύωση μεταξύ ακαδημαϊκών και ερευνητριών που εργάζονταν σε θέματα φύλου σε διαφορετικούς τομείς και πανεπιστήμια (Λαδά 1996).

Η σταδιακή ανάπτυξη των σπουδών του φύλου σχετίστηκε άμεσα με τις φεμινιστικές ομάδες και πρακτικές. Όπως έχει επισημάνει η Σάσα Λαδά, υπάρχει ένα “φεμινιστικό υπόβαθρο” στις σπουδές του φύλου στην Ελλάδα (Λαδά 1996). Παρόλο που η επίδραση του φεμινισμού ήταν πιο έντονη στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, η φεμινιστική πρακτική είχε περιορισμένη επιρροή και στις φυσικές και τεχνολογικές σπουδές, κυρίως όσον αφορά στα ζητήματα του κοινωνικού φύλου, του αναστοχασμού και των εναλλακτικών φεμινιστικών

μεθόδων διδασκαλίας και δικτύωσης. Αυτό παρατηρήθηκε πιο έντονα στα Πολυτεχνεία, ιδιαίτερα στα τμήματα αρχιτεκτονικής (βλέπε Λαδά 2006, Βαΐου 2006) αλλά και στην ιατρική (Παπαδοπούλου- Νταϊφώτη 2008).

Κατά την δεκαετία του 2000, οι δομές των σπουδών του φύλου αναγνωρίστηκαν, ενισχύθηκαν και χρηματοδοτήθηκαν από ευρωπαϊκούς και εθνικούς πόρους για συγκεκριμένες δράσεις, όπως την δημιουργία διατμηματικών εκπαιδευτικών και ερευνητικών προγραμμάτων, κέντρων και δραστηριοτήτων που στόχευαν στην προώθηση των σπουδών του φύλου στην Ελλάδα. Παρά την διεπιστημονικότητα, όμως, των περισσότερων δράσεων αυτές περιορίστηκαν κατά κανόνα στον χώρο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Όσον αφορά τις δομές για την διδασκαλία και την έρευνα του φύλου στα Πανεπιστήμια (Α.Ε.Ι.), παρόλο που ήδη από την δεκαετία του 1980 είχε ξεκινήσει η διδασκαλία μαθημάτων σχετικά με τις γυναίκες το φύλο σε διαφορετικούς τομείς, έως την δεκαετία του 2000 «καμία προσπάθεια έσωθεν για μια μονιμότερη και επισημότερη εγκατάσταση αυτής της προβληματικής εντός των ακαδημαϊκών τειχών δεν τελεσφόρησε» (Παυλίδου 2006, σ. 13).

Το 2003 αποτέλεσε «τομή» για την ανάπτυξη των σπουδών του φύλου καθώς δόθηκε αντίστοιχη προτεραιότητα στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα για την εκπαίδευση και την Αρχική Επαγγελματική Κατάρτιση (ΕΠΕΑΕΚ II) 2000-2006. Ως αποτέλεσμα, χρηματοδοτήθηκαν από το Υπουργείο Παιδείας διατμηματικά προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών για θέματα φύλου και ισότητας στα ακόλουθα πανεπιστήμια: ΑΠΘ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Πάντειο Πανεπιστήμιο και τα Πανεπιστήμια Αιγαίου, Θεσσαλίας, Κρήτης και Πειραιώς. Τα προγράμματα αυτά με εξαίρεση τα δύο στο ΕΜΠ και το ΑΠΘ ήταν όλα σε τομείς των κοινωνικών επιστημών. Γενικά, στο διάστημα που λειτούργησαν είχαν πολύ θετικά αποτελέσματα τόσο ως προς την διδασκαλία των μαθημάτων φύλου όσο και προς την γενικότερη λειτουργία των Α.Ε.Ι.: επιπλέον μαθήματα, αναδιάρθρωση των προγραμμάτων σπουδών, εμπλουτισμός των βιβλιοθηκών, διεξαγωγή συνεδρίων, διαλέξεων και δράσεων (Βαΐου 2006, Δενδρινού και Βοσνιάδου 2006, Στρατηγάκη 2006, Μπενεβίστε 2006, Λαδά 2006).

Αυτό είχε άμεσο αντίκτυπο στην παραγωγή γνώσης σχετικά με το φύλο, την επιστήμη και την τεχνολογία: οι περισσότερες δημοσιεύσεις για το φύλο, τις φυσικές επιστήμες, τα μαθηματικά και την τεχνολογία είναι της δεκαετίας του 2000. Από τη μια πλευρά, υλοποιήθηκαν ερευνητικά προγράμματα και δημοσιεύτηκαν μελέτες για το φύλο από ακαδημαϊκούς και ερευνητές/τριες (κάτι το οποίο αποτυπώνεται κυρίως στις μελέτες για τις «γυναίκες στην έρευνα και την καινοτομία» - όρος που προέρχεται από τις ευρωπαϊκές πολιτικές). Παράλληλα, όμως, ενισχύθηκαν νέες και νέοι επιστήμονες των σπουδών του φύλου που παρήγαγαν μεγάλο αριθμό δημοσιεύσεων σε διαφορετικούς τομείς και χώρους έρευνας με θέμα το φύλο και την επιστήμη, εισάγοντας νέες προσεγγίσεις και προοπτικές. Με εξαίρεση τις σχολές αρχιτεκτονικής του ΑΠΘ και του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (ΕΜΠ), όμως, η δημιουργία και λειτουργία των προγραμμάτων και δομών των σπουδών του φύλου (κατά συνέπεια και οι ανάλογες δημοσιεύσεις) συνέχισαν να

προέρχονται κυρίως από ομάδες και άτομα που εργάζονταν στον χώρο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών.

Παρά την σημαντική πρόοδο που έγινε με την δέσμευση ευρωπαϊκών κονδυλίων, η θεσμική κατοχύρωση των σπουδών του φύλου τόσο όσον αφορά την έρευνα όσο και την διδασκαλία δεν συνεχίστηκε με το Δ'ΚΠΣ (Στρατηγάκη 2008). Το γεγονός αυτό περιόρισε τις δυνατότητες έρευνας που θα μπορούσαν να αναπτυχθούν αν υπήρχε θεσμοθέτηση και χρηματοδότηση των υπαρχόντων δομών καθώς και την διεπιστημονικότητα που θα μπορούσε να αναπτυχθεί. Αυτό είναι εμφανές στην ελληνική βιβλιογραφία όπου διαχρονικά απουσιάζουν σχεδόν εξολοκλήρου οι δημοσιεύσεις σχετικά με το φύλο συγγραφέων από την βιοϊατρική και τις φυσικές επιστήμες.

2.2 Μελέτες σχετικά με τις γυναίκες, την τεχνολογία και την εργασία

Οι πρώτες μελέτες περίπτωσης για την Ελλάδα ξεκίνησαν να δημοσιεύονται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και εστίαζαν κυρίως στην σχέση των γυναικών με την τεχνολογία. Ο πιο παλιός τόμος σε αυτή την κατηγορία έχει τον τίτλο *Γυναίκες, εργασία, νέες τεχνολογίες* και συμπεριλάμβανε άρθρα τα οποία συλλέχτηκαν κατά τη διάρκεια ενός σεμιναρίου που πραγματοποιήθηκε το 1986 (Μαρματάκη και Πετρινιώτη 1989). Ο τόμος έθετε ερωτήματα γύρω από τις επιπτώσεις της εισαγωγής των νέων τεχνολογιών σε τομείς υψηλής εκπροσώπηση γυναικών σε τομείς, όπως η γραμματειακή υποστήριξη, οι τράπεζες, η τηλε-εργασία και η εκπαίδευση των γυναικών στην πληροφορική. Η γενική εκτίμηση ήταν ότι οι γυναίκες αποτελούσαν την κατεξοχήν κοινωνική κατηγορία, η οποία θα πληγεί από τις τεχνολογικές εξελίξεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το άρθρο *Γυναικεία απασχόληση στον τομέα της μηχανογράφησης στην Ελλάδα*. Με βάση τα πορίσματα έρευνας που έγινε για λογαριασμό του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, η συγγραφέας υποστήριζε ότι οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερα ποσοστά σε εργασίες που δεν απαιτούν εξειδίκευση και πανεπιστημιακή εκπαίδευση (κυρίως στην εισαγωγή πληροφοριών) με αποτέλεσμα να έχουν επίσης μικρότερες πιθανότητες εξέλιξης και χαμηλότερες αμοιβές (Μαρματάκη-Μόχλο 1989). Η συγγραφέας ερμήνευε τις ανισότητες αυτές ως αποτέλεσμα των “επιλογών της γυναίκας” σχετικά με την επαγγελματική σταδιοδρομία που κατά κανόνα δεν οδηγούν σε σπουδές στο χώρο των νέων τεχνολογιών, αναπαράγοντας «ουσιοκρατικές» προσλήψεις της «γυναίκας» ως ατόμου με χαμηλότερη αυτοπεποίθηση, “ελλιπή ενημέρωση” και “εξάρτηση από τα παραδοσιακά πρότυπα” (σ. 102).

Παράλληλα με αυτές τις προσεγγίσεις, όμως, άρχισε να φαίνεται και η επιρροή των φεμινιστικών προσεγγίσεων της τεχνολογίας. Το άρθρο της Μαρίας Στρατηγάκη στον ίδιο τόμο, αμφισβητούσε τις ουσιοκρατικές προσλήψεις και εστίαζε στο κοινωνικό φύλο σαν κοινωνική σχέση. Η υψηλή συγκέντρωση γυναικών σε κλάδους μονότονης, επαναλαμβανόμενης εργασίας χωρίς προοπτικές εξέλιξης αναλύονταν σε σχέση με τα υψηλά ποσοστά ανδρών σε πιο δημιουργικούς κλάδους της πληροφορικής των τραπεζών που καταδείκνυαν τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας (Στρατηγάκη 1989). Επίσης το άρθρο *Η θέση των γυναικών στην τυπογραφία μετά την εισαγωγή της φωτοστοιχειοθεσία*, το

οποίο κατέγραφε την υιοθέτηση νέων τεχνολογιών στην τυπογραφία, η οποία οδήγησε στην είσοδο των γυναικών σε ένα καθαρά ανδροκρατούμενο χώρο, επισήμαινε τον έμφυλο διαχωρισμό μεταξύ ανειδίκευτων κακοπληρωμένων γυναικών εγκλωβισμένων στον χειρισμό των κλαβιέ και εξειδικευμένων ανδρών που απολαμβάνουν καλύτερες συνθήκες εργασίας και αμοιβές (Κοσμαράς 1989). Με εξαίρεση τις δύο αυτές αναλύσεις, όμως, το βιβλίο σήμερα είναι κυρίως χρήσιμο για την ιστορική ανάλυση των προσλήψεων του φύλου της τεχνολογίας στην Ελλάδα στην δεκαετία του 1980. Σε πολλά σημεία ξεφεύγει από το φεμινιστικό πλαίσιο και αναπαράγει ουσιοκρατικές προσλήψεις των γυναικών και της τεχνολογίας, φόβους και έμφυλα στερεότυπα που συνδέθηκαν με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στους κλάδους αυτούς. Σε πολλά σημεία, το βιβλίο εμφάνιζε τις γυναίκες σαν κοινωνική κατηγορία ανίκανη να προσαρμοστεί στα δεδομένα του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού αντανακλώντας δυσπιστία σχετικά με την ικανότητά τους να χρησιμοποιούν τις νέες τεχνολογίες.

Μερικά χρόνια αργότερα εκδόθηκε το βιβλίο της Μαρίας Στρατηγάκη *Φύλο, εργασία, τεχνολογία*, το οποίο είναι η πρώτη ουσιαστικά λεπτομερής μελέτη περίπτωσης που εξετάζει την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στο τραπεζικό σύστημα και τις επιπτώσεις τους στις σχέσεις του φύλου στο παρόν. Η μελέτη υιοθετεί την προσέγγιση της “κοινωνικής ενδογένειας” της τεχνολογίας για να αναλύσει τον καταμερισμό της εργασίας ανά φύλο στην Εθνική Τράπεζα κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980 (Στρατηγάκη 1996). Το βιβλίο έχει έντονες επιρροές από φεμινιστικές μαρξιστικές προσεγγίσεις. Από την μια πλευρά, καταγράφει την δημιουργία νέων θέσεων εργασίας στον τραπεζικό τομέα, οι οποίες συσχετίστηκαν και ιεραρχήθηκαν με βάση στερεοτυπικά αρσενικά ή θηλυκά χαρακτηριστικά και από την άλλη πλευρά, τις άνισες επιπτώσεις των πολιτικών για την συμφιλίωση της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής (άδειες, συνταξιοδότηση κτλ.) στην ανέλιξη γυναικών και ανδρών στον τραπεζικό κλάδο. Συνολικά, το βιβλίο μελετά τους τρόπους με τους οποίους διαμορφώθηκαν, νομιμοποιήθηκαν και εδραιώθηκαν οι διακρίσεις εναντίον των γυναικών στον τραπεζικό χώρο σε μια κρίσιμη περίοδο όπου η χρήση των νέων τεχνολογιών μόλις ξεκινούσε να διαδίδεται στην εργασία στην Ελλάδα.

Δύο χρόνια μετά την δημοσίευση της μελέτης αυτής, εκδόθηκε και μια δεύτερη ανάλυση, η οποία προσέγγιζε το ίδιο θέμα από μια φιλελεύθερη οπτική που έδινε έμφαση κυρίως στην επίδραση των νέων τεχνολογιών στην εργασία των γυναικών στον τραπεζικό κλάδο, οι οποίες αναλύονταν μέσα από την προσέγγιση «των εσωτερικών αγορών» (Πετρινώτη 1998) . Η συγγραφέας περιέγραφε τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού τραπεζικού συστήματος τόσο ως προς την ταχεία εισβολή των νέων τεχνολογιών όσο και ως προς τα ολιγοπώλια και την ανελαστικότητα της εργασίας. Τα ευρήματα της έρευνας πεδίου που πραγματοποιήθηκε σε τρεις τράπεζες (την Αγροτική, την Ιονική και Λαϊκή, και την Εμπορική) έδειχναν την στατιστικά ραγδαία αύξηση της απασχόλησης των γυναικών στον τομέα αυτό. Παράγοντες που ευνόησαν την αύξηση αυτή συμπεριλαμβάνουν, σύμφωνα με την συγγραφέα, την αύξηση των γυναικών πελατών που απαιτούσε και αντίστοιχο αριθμό υπαλλήλων, την μείωση του χρόνου μάθησης και επιπέδου δεξιοτήτων ορισμένων εργασιών, καθώς και την δημόσια προκήρυξη των διαγωνισμών. Η αύξηση αυτή ενίσχυσε τις έμφυλες

ανισότητες εντός του τραπεζικού κλάδου καθώς η βαθμολογική ανέλιξη και η εξέλιξη των πληρωμών ανδρών και γυναικών παρέμειναν άνισες.

Παράλληλα με αυτές τις δημοσιεύσεις, άρχισαν να πληθαίνουν και οι αναφορές στον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας στην ελληνική βιομηχανία στην ιστοριογραφία των γυναικών της εργατικής τάξης (βλ. ενδεικτικά Αβδελα 1989, Avdela 2000, Σαλιμπά 2004, Avdela and Psara 2005, Χατζαρούλα 2005). Πιο στοχευμένη στο θέμα της σχέσης φύλου, εργασίας, τεχνολογίας είναι η μελέτη της Λήδας Παπαστεφανάκη σχετικά με τη βιομηχανία της κλωστοϋφαντουργίας στον Πειραιά. Το βιβλίο περιγράφει και ερμηνεύει την εκβιομηχάνιση μέσα από το πρίσμα των έμφυλων και ταξικών ανισοτήτων. Η μελέτη υιοθετεί μια μαρξιστική φεμινιστική προσέγγιση μέσα από την οποία διερευνά την οργάνωση της εργασίας, τις ιεραρχικές έμφυλες δομές, το ύψος και τα συστήματα αμοιβών και τις τεχνολογικές αλλαγές που συντέλεσαν στην διαμόρφωση των σχέσεων εξουσίας στην συγκεκριμένη βιομηχανία. (Παπαστεφανάκη 2009). Η Παπαστεφανάκη μέσα από την μελέτη αρχειακού υλικού και στατιστικών στοιχείων της οικογένειας Ρετσίνα και των συνδικαλιστικών οργανώσεων της εποχής καταγράφει τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας που διαμορφώνεται μέσα από τις ανισότητες στους μισθούς, το κλειστό και ανδροκρατούμενο σύστημα εξειδικεύσεων και τις στρατηγικές οργάνωσης της οικογένειας.

Επίσης το 2012 δημοσιεύτηκε το βιβλίο *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*, μια συλλογή μεταφρασμένων κυρίως κειμένων που αφορούν στη σχέση τεχνολογίας και φύλου (Ρεντετζή 2012α). Παρόλο που το βιβλίο δεν περιλαμβάνει μελέτες περίπτωσης για την Ελλάδα, όπως επισημαίνεται στην εισαγωγή, αναπτύσσει μια διεπιστημονική προσέγγιση της σχέσης φύλου και τεχνολογίας, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην υλική κουλτούρα ως πεδίο διαμόρφωσης της σχέσης αυτής. Επίσης, το κείμενο *Θεωρήσεις του τεχνολογικού φαινομένου τον 20ο αιώνα. Από τον τεχνολογικό ντετερμινισμό στις κοινωνικές σπουδές της τεχνολογίας* (Αντωνίου 2012) αναλύει το πέρασμα στην ιστορική και κοινωνική θεώρηση των τεχνολογικών επιτευγμάτων. Τα υπόλοιπα κείμενα της συλλογής αποτελούν αναλύσεις μελετών περίπτωσης που έχουν διεξαχθεί κυρίως στις ΗΠΑ, οι οποίες πρωτοδημοσιεύτηκαν στα ελληνικά στον τόμο αυτό. Κοινός τόπος των κειμένων είναι η μελέτη των έμφυλων τρόπων με τους οποίους νοηματοδοτούνται συγκεκριμένες τεχνολογίες σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους και πολιτισμικά πλαίσια. Παράλληλα, οι συγκεκριμένες μελέτες περίπτωσης καταδεικνύουν την διαφορετική και άνιση επίδραση που έχουν οι τεχνολογίες σε γυναίκες και άνδρες αλλά και στη διαμόρφωση των χώρων παραγωγής και κατανάλωσης σε διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες και πολιτισμικές.

Η κατηγορία αυτών των μελετών σχετικά με τις γυναίκες, το φύλο και την τεχνολογία έθεσαν και συνεχίζουν να θέτουν ερωτήματα που αφορούν κυρίως τις έμφυλες πρακτικές στην εργασία και την βιομηχανική παραγωγή καταγράφοντας την ιστορική διαμόρφωση των σύγχρονων έμφυλων ανισοτήτων. Ένα ερώτημα που παραμένει ανοιχτό σε σχέση με τον προβληματισμό αυτό είναι το γιατί οι έμφυλοι συσχετισμοί δεν μεταβάλλονται ριζικά στους χώρους εργασίας σήμερα, όπου οι ανισότητες ως προς την

εκπαίδευση και την σχέση ανδρών και γυναικών με τις νέες τεχνολογίες μειώνονται. Το κενό που υπάρχει ως προς την ανάλυση των τάσεων αυτών στην Ελλάδα στην σύγχρονη εποχή θα μπορούσε να καλυφτεί με μελέτες περίπτωσης, οι οποίες να συγκρίνουν τα ευρήματά τους με αυτές που πραγματοποιήθηκαν στις δεκαετίες του 1980 και 1990 και με τις ιστορικές μελέτες.

2.3 Ιστοριογραφικές μελέτες σχετικά με το φύλο και την επιστήμη

Πριν την δεκαετία του 2000, η προβληματική σχετικά με τις γυναίκες επιστήμονες είχε αναπτυχθεί σχεδόν αποκλειστικά στην ιστορική έρευνα. Η βιβλιογραφία είχε κυρίως αναφορές στο θέμα των γυναικών επιστημόνων και όχι εστιασμένες μελέτες. Σημαντικές είναι οι αναφορές στις γυναίκες επιστήμονες σε ιστοριογραφικές έρευνες, όπως αυτή της Έφης Αβδελά σχετικά με τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας στην Ελλάδα στον δημόσιο τομέα κατά την περίοδο 1908-1955, έναν τομέα ο οποίος απορρόφησε μεγάλο ποσοστό των γυναικών επιστημόνων που εργάζονταν σε συγκεκριμένες θέσεις, όπως των επιθεωρητών εργασίας (Αβδελά 1990, 1998). Επίσης, υπάρχουν κι άλλες ιστοριογραφικές αναφορές στην σημασία των ελληνίδων επιστημόνων στην ιστορία του φεμινιστικού κινήματος (Αβδελά και Ψαρρά 1985, Βαρίκα 1987)

Στην δεκαετία του 2000, όμως, εμφανίζεται από συγγραφείς που προέρχονται από τον χώρο των σπουδών του φύλου και μια σειρά από πιο εστιασμένες ιστορικές αναλύσεις σχετικά με το φύλο στην επιστημονική διδασκαλία και έρευνα. Μια σχετική συλλογή-έκθεση την οποία επιμελήθηκε η Σάσα Λαδά μελετά την ανάλυση των φωτογραφικών αναπαραστάσεων του φύλου και της επιστήμης στην Ελλάδα (Λαδά 2007). Ο τόμος εντοπίζει τα στερεοτυπικά μοντέλα των ανδρών και γυναικών επιστημόνων σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Οι γυναίκες οι οποίες δραστηριοποιούνται σε επιστημονικούς κλάδους που παραδοσιακά δεν θεωρούνταν φιλικόι προς τις γυναίκες έχουν προνομιακή θέση στην σχετική ανάλυση. Ο συνδυασμός αρχειακού φωτογραφικού υλικού από διαφορετικές ιστορικές περιόδους με σύντομα κείμενα –παρασιάσεις είναι κάτι πρωτότυπο για την ελληνική βιβλιογραφία αν και τα περισσότερα κείμενα είναι πολύ σύντομα και περιγραφικά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ελληνική περίπτωση έχουν τα άρθρα *Πορτρέτα φύλου*, όπου οι φωτογραφίες της έκθεσης χρησιμοποιούνται σαν ερευνητικά εργαλεία για την ερμηνεία των σχέσεων του φύλου και της έμφυλης διαμόρφωσης του χώρου στις επιστημονικές κοινότητες διαφορετικών ιστορικών περιόδων (Χατζηκωσταντίνου και Φωτακοπούλου 2007) και *Ελληνίδες επιστήμονες: εικόνες στο γυναικείο τύπο των συλλογών του Ε.Λ.Ι.Α.*, όπου αναλύεται η εικόνα της γυναίκας διανοούμενης και προβάλλονται οι αντιφάσεις που ενυπάρχουν στις κυρίαρχες αναπαραστάσεις της θηλυκότητας στα κείμενα και τις εικόνες που επέλεξαν οι ίδιες οι γυναίκες για τα περιοδικά του επιστημονικού κλάδου.

Στην βιβλιογραφία, συναντάμε επίσης δύο μελέτες της Ρεντετζή σχετικά με το φύλο και την ιστορία της έρευνας για την ατομική ενέργεια στην Ελλάδα. Όπως παρατηρεί η Ρεντετζή, ζητήματα φύλου και κοινωνικής ιστορίας είναι σπάνια στην ελληνική ιστοριογραφία για τις επιστήμες, ενώ στην διεθνή βιβλιογραφία η

περίπτωση της Ελλάδας μοιάζει περιθωριακή όσον αφορά στην ανάπτυξη της έρευνας για την ατομική ενέργεια (Rentetzi 2012α, σ. 59). Το πρώτο άρθρο μελετά την κατανομή του προσωπικού σε ένα εργαστήριο του Κέντρου Ερευνών Δημόκριτος έως την δεκαετία του 1980 από την σκοπιά του φύλου. Το άρθρο παρακολουθεί την διάρθρωση της ομάδας και την οργάνωση των δραστηριοτήτων των ερευνητών και τεχνικών. Η ανάλυση επικεντρώνει στην πρόσληψη γυναικών ως ανειδίκευτων τεχνικών για την ανάγνωση και επεξεργασία “φωτογραφιών”. Οι εργαζόμενες αυτές, τα επονομαζόμενα “ανθρώπινα scanners”, δούλευαν στην μονάδα φυσικής υψηλών ενεργειών και επιλέγονταν επειδή θεωρούνταν ότι θα ήταν πιο υπομονετικές, σχολαστικές και επίμονες από τους άνδρες επιστήμονες και τεχνικούς. Η συγγραφέας εξετάζει από την μια πλευρά, την αφάνεια τους στις επιστημονικές κοινότητες και από την άλλη, την καθοριστική επίδρασή τους στις διαδικασίες υλοποίησης των πειραμάτων. Το άρθρο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η περίπτωση του Δημόκριτου έχει ιδιαιτερότητες σε σχέση με τα μεγαλύτερα και πιο άρτια εξοπλισμένα εργαστήρια της Ευρώπης και της Αμερικής ακριβώς επειδή στο πλαίσιο αυτό, η δουλειά των γυναικών scanner αναγνωριζόταν ως πιο σημαντική επιτρέποντας στις τεχνικούς να συνεργάζονται στενότερα με τους επιστήμονες φυσικούς και να έχουν καταλυτική επίδραση στο παραγόμενο επιστημονικό έργο (Rentetzi 2012α).

Το δεύτερο άρθρο διερευνά την σχέση φύλου, επιστήμης και πολιτικής μέσα από μια μελέτη περίπτωσης σχετικά με την επιρροή και τον ρόλο της Βασίλισσας Φρειδερίκης στην ανάπτυξη της έρευνας για την ατομική ενέργεια στην Ελλάδα. Το άρθρο, το οποίο βασίζεται σε αρχαιακό υλικό, αμφισβητεί την πρόσληψη της επιστημονικής πρακτικής σαν να ήταν ανεξάρτητη από το πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο (Rentetzi 2012γ). Στην συγκεκριμένη περίπτωση, η εμπλοκή της στην ανάπτυξη και η χρηματοδότηση της έρευνας για την ατομική ενέργεια σε μια περιφερειακή χώρα, όπως η Ελλάδα, καθορίστηκε από τους διεθνείς συσχετισμούς ισχύος του ψυχρού πολέμου και από την κομμουνιστική απειλή στα Βαλκάνια. Παράλληλα, το άρθρο παρουσιάζει ενδιαφέρον ως προς την εστίασή του σε μια γυναίκα, η οποία ούτε επιστήμονας ήταν ούτε και είχε ξεκάθαρο πολιτικό ρόλο –καθώς ήταν απλά η σύζυγός του βασιλιά. Χρησιμοποίησε, όμως, στρατηγικές οι οποίες βρίσκονταν στα όρια για να ισχυροποιήσει την θέση της βασιλικής οικογένειας επενδύοντας σε επιστημονική/τεχνολογική τεχνογνωσία.

Οι ιστοριογραφικές μελέτες περιλαμβάνουν μία πιο έντονη ενασχόληση με την ανάλυση των θεωρητικών προσεγγίσεων του φύλου, της επιστήμης και της τεχνολογίας σε σχέση με τις άλλες κατηγορίες κειμένων. Παρόλο που ήδη από το 1989, είχε δημοσιευτεί στο φεμινιστικό περιοδικό *Δίνη* συνέντευξη της Fox Keller στην Σάσα Λαδά (Λαδά 1989), η επιρροή των προσεγγίσεων αυτών παραμένει ακόμα και σήμερα περιορισμένη σε άλλες θεματικές. Είναι χαρακτηριστικό ότι η μοναδική μελέτη, η οποία σχετίζεται με την ψυχαναλυτική προσέγγιση, εμφανίστηκε το 1990 στο βιβλίο της Δήμητρας Κατή *Νοημοσύνη και φύλο: ο σεξισμός στις επιστημονικές ιδέες που πραγματεύεται την σχέση γνωστικών ικανοτήτων και φύλου* (Κατή 1990). Η μελέτη ασχολήθηκε με τα έμφυλα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην επιστημονική σκέψη και στους τρόπους που αυτά χρησιμοποιούνται για να νομιμοποιήσουν τις έμφυλες

ανισότητες στη γλώσσα. Η επιρροή της φεμινιστικής επιστημολογικής προσέγγισης είναι ακόμα πιο περιορισμένη παρόλο που σε πολλά άρθρα και βιβλία υπάρχουν αναφορές στο έργο της Harding. Γενικά, υπάρχει μια τάση στις περισσότερες ιστοριογραφικές μελέτες να ενστερνίζονται και να δανειζονται την κριτική ενός ή και των δύο αυτών προσεγγίσεων, παρόλο που δεν ακολουθούν αυστηρά τις μεθοδολογίες και τα προγράμματά τους.

Υπό την έννοια αυτή, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κατηγορία των ιστοριογραφικών αναλύσεων της επιστήμης και του φύλου είναι σχετικά αυτόνομη - με τις συγγραφείς να κινούνται στις περισσότερες περιπτώσεις σε πεδία με κοινές και ξεκάθαρες θεωρητικές αναφορές και επιρροές. Σύμφωνα με την Ρεντετζή, ο κλάδος της ιστορίας των επιστημών στην Ελλάδα δεν αναγνωρίζει ευρέως το φύλο και τις γυναίκες σαν αυτόνομα ερευνητικά αντικείμενα. Το φύλο αποσιωπάται ή ενσωματώνεται σαν υποενότητα σε άλλες θεματικές που θεωρούνται «σημαντικότερες». Υπάρχει, επομένως, η ανάγκη να ενταχθεί η οπτική του φύλου πιο ουσιαστικά στην ελληνική περίπτωση, όπως συμβαίνει και στην αγγλοσαξονική παράδοση. (Ρεντετζή 2006) Η ανάγκη αυτή αποτυπώνεται στον μεγάλο αριθμό μεταφρασμένων κειμένων από τα αγγλικά τα οποία συμπεριλαμβάνονται σε διαφορετικούς συλλογικούς τόμους που δημοσιεύονται στα Ελληνικά (βλέπε για παράδειγμα Ρεντετζή 2007β και 2012).

Ως προς τις μεθοδολογίες κυριαρχεί η βιογραφική μέθοδος. Στο βιβλίο *Γυναίκες στις επιστήμες των μαθηματικών: ιστορίες ζωής και ιστορίες παραγωγής μαθηματικής γνώσης*, αναλύεται η βιογραφική μέθοδος όχι μόνο σαν μέθοδος ανάδειξης της κρυμμένης συμβολής των γυναικών στην παραγωγή της μαθηματικής γνώσης αλλά και σαν μηχανισμός ανάλυσης των κοινωνικο-πολιτικών δομών και ιστορικών συγκυριών που συνέβαλαν στην περιθωριοποίηση ή αποσιώπηση των γυναικών από την ιστορία των μαθηματικών. Οι συγγραφείς διαπιστώνουν ότι παρόλο που η βιογραφική προσέγγιση αποτελεί κυρίαρχη οπτική στις σπουδές των γυναικών στην επιστήμη, σε πολλές περιπτώσεις προβάλλει τις επιτυχημένες γυναίκες επιστήμονες σαν εξαιρετικές περιπτώσεις - αποσιωπώντας το γενικότερο πολιτισμικό πλαίσιο. Μέσα, όμως, από την μετατόπιση της εστίασης από ατομικές, εξαιρετικές περιπτώσεις γυναικών στις δομές που εμπόδισαν την επαγγελματική τους εξέλιξη και αναγνώριση ανοίγεται το ερευνητικό πεδίο στην κοινωνική κατασκευή του φύλου σε συγκεκριμένες ιστορικές και πολιτισμικές συνθήκες (Χρονάκη, Κερμανίδη και Κατσιαμπούρα 2008).

Ανάλογη είναι και η θεωρητική προσέγγιση στο άρθρο *Το φύλο στην ιστορία των επιστημών*, όπου προτείνεται, από την μια πλευρά η μετατόπιση της εστίασης προς τα «περισσότερο διαδεδομένα σχήματα συμμετοχής γυναικών στις επιστήμες» και, από την άλλη πλευρά, η ανάλυση της γυναικείας παρουσίας στους επιστημονικούς θεσμούς (Κατσιαμπούρα, 2008, σ. 155). Το άρθρο ασκεί επίσης κριτική στις «βιολογίζουσες απόψεις» σχετικά με τις φυσικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών που κυριαρχούν στην επιστήμη και αντιπαραθέτει την φεμινιστική επιστημολογική σκοπιά. Η ίδια συγγραφέας σε συνεργασία με την Annete Vogt επιμελήθηκαν το 2012 ένα συλλογικό τόμο με τίτλο *Gender studies and science: problems tasks and perspectives* που περιλαμβάνει μια σειρά από θεωρητικές και εμπειρικές μελέτες σχετικά με το φύλο στην επιστήμη. Στον

τόμο αυτό, η Κατσιαμπούρα εστιάζει στις οικοφεμινιστικές προσεγγίσεις της επιστήμης, μια κατηγορία, η οποία δεν έχει αναλυθεί εκτενώς έως τώρα στην ελληνική βιβλιογραφία. Το άρθρο τονίζει τον πλούσιο προβληματισμό της δουλειάς της Carolyn Merchant, η οποία μελετά τον λόγο για το φύλο και την φύση σαν ιδεολογία και επισημαίνει την ανάγκη να αναπτυχθούν αναλύσεις τέτοιου είδους και στην ελληνική βιβλιογραφία, αλλά παράλληλα και τους κινδύνους που ενέχει μια ουσιοκρατική και μεταφυσική σύνδεσης της γυναίκας με την φύση - κάτι που συναντάται συχνά σε οικοφεμινιστικές προσεγγίσεις (Katsiaboura 2012)

Καταλήγοντας σχετικά με την ενότητα αυτή, θα λέγαμε ότι η έμφαση που δίνεται σε ξεκάθαρους θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις καθώς και η λεπτομερής ανάλυση συγκεκριμένων μελετών περίπτωσης έχει προσφέρει καινοτόμα ευρήματα. Εκείνο το οποίο θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο θα ήταν να μελετηθούν τα θεωρητικά και αναλυτικά ζητήματα που προκύπτουν από την ιστοριογραφική έρευνα για το φύλο και την επιστήμη και στην παρούσα ιστορική συγκυρία μέσα από ένα θεωρητικό πλαίσιο που λαμβάνει υπόψη του τις διαφορετικές προσεγγίσεις στο θέμα αυτό.

2.4 Στατιστικές μελέτες σχετικά με τις γυναίκες και την επιστήμη

Αντίθετα με την ιστοριογραφική έρευνα, ένα σημαντικό κομμάτι της ελληνικής βιβλιογραφίας, το οποίο άρχισε να δημοσιεύεται από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, αποτελούνταν κυρίως από στατιστικές μετρήσεις του ποσοστού των γυναικών και των ανδρών στην έρευνα, την καινοτομία και την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Η κατηγορία αυτή χαρακτηρίζεται από μια τάση να αποσιωπούνται τα θεωρητικά προτάγματα και οι φιλοσοφικές διαμάχες σχετικά με τα θέματα του φεμινισμού και του φύλου. Φαίνεται ότι οι αναλύσεις αυτές εμφανίζονται στις αρχές της δεκαετίας του 2000 κυρίως για να καλύψουν το κενό που διαπιστώνεται ως προς τις στατιστικές μετρήσεις για το φύλο στην έρευνα και την καινοτομία. Συμπίπτουν δε περισσότερο με τις Ευρωπαϊκές πολιτικές της περιόδου εκείνης και λιγότερο με προβληματισμούς που προκύπτουν από την ανάλυση της σχετικής βιβλιογραφίας και των εμπειρικών ευρημάτων.

Πολλές από τις ελληνικές δημοσιεύσεις που εμφανίζονται στην δεκαετία του 2000 σχετικά με τις γυναίκες και την επιστήμη υιοθετούν τη φιλελεύθερη προσέγγιση, χωρίς να αναφέρονται ρητά στις θεωρητικές διαμάχες και συζητήσεις σχετικά με το θέμα αυτό. Οι προτεραιότητες της φιλελεύθερης προσέγγισης αντιμετωπίζονται σε πολλές περιπτώσεις σαν δεδομένες ενώ είναι ελάχιστες οι αναφορές στον θεωρητικό προβληματισμό για το φύλο και την επιστήμη.

Το 2001, πραγματοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε.) σε συνεργασία με την Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (Γ.Γ.Ε.Τ.) και την Ομάδα Γυναικών του Ελσίνκι η πρώτη έρευνα για την καταγραφή των ανισοτήτων του φύλου στην έρευνα στην Ελλάδα. Σκοπός της ευρωπαϊκής χρηματοδότησης που στήριξε την προσπάθεια αυτή ήταν να δημιουργηθούν δύο ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων σχετικά με τις γυναίκες στο

«ερευνητικό δυναμικό» -όρος ο οποίος συμπεριλαμβάνει το προσωπικό των ερευνητικών κέντρων ανεξάρτητα από το εργασιακό τους καθεστώς- στην Ελλάδα. Η έρευνα κατέγραψε μόνο φορείς του δημοσίου τομέα (18 φορείς εποπτευόμενους από την Γ.Γ.Ε.Τ., 13 ερευνητικά πανεπιστημιακά ινστιτούτα (ΕΠΙ), 12 κέντρα έρευνας της Ακαδημίας Αθηνών και 7 ερευνητικά κέντρα εποπτευόμενα από άλλα Υπουργεία). Η ανάλυση των δεδομένων παρουσιάστηκε στην *Μελέτη για την ενίσχυση της συμμετοχής των γυναικών στην επιστημονική έρευνα στην Ελλάδα*, η οποία αποσκοπούσε στην κάλυψη των κενών που υπήρχαν όσον αφορά στην συλλογή ποιοτικών και ποσοτικών στοιχείων (Μαράτου-Αλιμπράντη, Τεμπέρογλου, Κετσετσοπούλου 2001). Παράλληλα εκδόθηκαν και σχετικές αναλύσεις οι οποίες εστίαζαν στις Ευρωπαϊκές τάσεις και πολιτικές. (Μαράτου-Αλιμπράντη, Δαφνά, Γιαννακοπούλου, Κυμπέρη και Ρέπα, 2002, Μαράτου Αλιμπράντη 2005 και 2006).

Οι αναλύσεις αυτές επισημαίνουν ότι παρά την σημαντική πρόοδο στην συμμετοχή τους στην εκπαίδευση και στην ευρύτερη αγορά εργασίας (Μαράτου-Αλιμπράντη 2005), οι γυναίκες υπο-εκπροσωπούνται στην έρευνα και την τεχνολογία, ιδιαίτερα στις υψηλόβαθμες θέσεις εργασίας. Επίσης καταγράφονταν σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ των διαφορετικών επιστημονικών κλάδων ανά φύλο καθώς οι ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες είχαν πολύ υψηλότερα ποσοστά γυναικών από τις φυσικές και τεχνολογικές επιστήμες. Διαπιστώνεται: (α) Η κάθετη έμφυλη διαστρωμάτωση στην έρευνα στην Ελλάδα: στην Α' βαθμίδα η αντιστοιχία ήταν 82,7% των ανδρών έναντι 17,3% των γυναικών και στις υπόλοιπες επιμέρους ερευνητικές βαθμίδες οι γυναίκες αντιστοιχούσαν σε 1/3 περίπου των ανδρών. Στις υψηλές βαθμίδες, στις φυσικές επιστήμες, η αναλογία ήταν 68% έναντι 32%, στις επιστήμες μηχανολόγου-τεχνολόγου 80% έναντι 20%, ενώ στις κοινωνικές επιστήμες ήταν 52,5% έναντι 47,5%. Όσον αφορά τους επιστημονικά υπεύθυνους ερευνητικών προγραμμάτων, οι άνδρες ήταν στο 78,6% ενώ οι γυναίκες στο 22,4%. Η υπο-εκπροσώπηση των γυναικών στις υψηλές βαθμίδες συνδέεται μεταξύ άλλων με τα μειωμένα ακαδημαϊκά τους προσόντα καθώς 74,7% των ανδρών και 25,3% των γυναικών κατείχαν διδακτορικό δίπλωμα. (β) Ο οριζόντιος έμφυλος διαχωρισμός ανά κλάδο καθώς οι γυναίκες στις υψηλές βαθμίδες εργάζονταν στην συντριπτική τους πλειοψηφία στους τομείς των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Πιο συγκεκριμένα, στις φυσικές επιστήμες η αναλογία ήταν 40,0% για τους άνδρες και 38,4% για τις γυναίκες, στις επιστήμες μηχανικού-τεχνολογίας 24,1% και 12,5%, ενώ στις κοινωνικές επιστήμες ήταν 16,8% για τους άνδρες και 37,4% για τις γυναίκες.

Η έρευνα συνοδευόταν και από μικρή κλίμακα ποιοτική έρευνα, η οποία χρησιμοποιήθηκε κυρίως για την ανάλυση των στατιστικών ευρημάτων. Σύμφωνα με τα ποιοτικά στοιχεία που συλλέχτηκαν, τα βασικότερα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες στον τομέα της επιστημονικής έρευνας όσον αφορά την ανέλιξή τους στην ιεραρχία των πανεπιστημιακών και ερευνητικών ιδρυμάτων αφορούσαν στα έμφυλα στερεότυπα για τη επιστήμη και στις δυσκολίες συνδυασμού επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής που αντιμετωπίζουν. Μια καινοτομία της συγκεκριμένης έρευνας, η οποία δεν συνεχίζεται στις επόμενες προσπάθειες καταγραφής του φαινομένου ήταν η

καταγραφή του ποσοστού ερευνητριών και ερευνητών που εργάζονται με επισφαλείς όρους στα ελληνικά ερευνητικά ιδρύματα. Η έκθεση κατέληγε διαπιστώνοντας την έλλειψη πολιτικών για την αντιμετώπισή του έμφυλου κάθετου και οριζόντιου διαχωρισμού που εντείνει τις τάσεις αυτές.

Κατά την περίοδο 2003-2004 στο πλαίσιο του διατμηματικού προγράμματος ΘΕΦΥΛΙΣ του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ) συγκεντρώθηκαν στοιχεία σχετικά με την κατανομή των μελών ΔΕΠ ανά φύλο και βαθμίδα στα 19 Ελληνικά Α.Ε.Ι. Η έρευνα ακολούθησε μια κυρίαρχη τάση στην ευρωπαϊκή έρευνα: να εστιάζει στον ακαδημαϊκό χώρο (European Commission 2012α, και 2012β). Τα ευρήματα έδειξαν ότι οι γυναίκες αποτελούσαν το 27% του συνόλου των μελών ΔΕΠ κατά την περίοδο 2003-4 στα Ελληνικά Πανεπιστήμια. Η οριζόντια κατανομή σε τμήματα έδειξε ακόμα εντονότερες ανισότητες καθώς τα ποσοστά των ανδρών κυμαίνονταν από 93,5% στη βαθμίδα του Καθηγητή σε 75% στην βαθμίδα των λεκτόρων στις θετικές επιστήμες, ενώ αντίστοιχα στις ανθρωπιστικές επιστήμες τα ποσοστά ήταν 69% για την βαθμίδα του Καθηγητή και 38% για την βαθμίδα των Λεκτόρων. Οι γυναίκες λέκτορες, επίκουρες και αναπληρώτριες καθηγήτριες υπερεπερνούσαν έναντι των ανδρών κατά 62%, 57% και 53% αντίστοιχα. Εντούτοις συνολικά, η έρευνα έδειξε ότι οι γυναίκες υπο-εκπροσωπούνται σε όλες τις βαθμίδες, αντιπροσωπεύοντας στην βαθμίδα των καθηγητριών 14%, των αναπληρωτριών 26,5 %, των επίκουρων 32% και των λεκτόρων 39%. Αυτή η υπο-εκπροσώπηση συνδέεται σύμφωνα με την ποιοτική έρευνα με το φαινόμενο της «διαρροής αγωγού» καθώς πολλές νέες γυναίκες (και άνδρες) τείνουν να εγκαταλείπουν τον ακαδημαϊκό χώρο αναζητώντας καλύτερες συνθήκες εργασίας σε άλλους τομείς. Η ποσοτική έρευνα αναφέρει επίσης τα χαμηλά ποσοστά γυναικών σε θέσεις εξουσίας στις πρωτανείες και στα προεδρεία των τμημάτων (Βοσνιάδου και Βαΐου, 2004 και 2006)

Η ομάδα του διατμηματικού προγράμματος ΘΕΦΥΛΙΣ συνέχισε την σχετική έρευνα και κατά την περίοδο 2010-2011, η οποία όμως περιορίστηκε στο ΕΚΠΑ. Διαπιστώθηκαν μικρές μετατροπές σε σχέση με τα δεδομένα της περιόδου 2003-04. Σε σύγκριση με τα αποτελέσματα του ακαδημαϊκού έτους 2003-2004 για το ΕΚΠΑ παρατηρήθηκε μικρή αύξηση του ποσοστού των γυναικών μελών ΔΕΠ (1,5%), η οποία οφειλόταν κυρίως στην συνταξιοδότηση των ανδρών καθηγητών και συγχρόνως μικρή μείωση των γυναικών λεκτόρων και επίκουρων (1%). Η έρευνα διαπιστώνει ότι ενώ οι ανισότητες συνεχίζονται όσον αφορά τα μέλη ΔΕΠ, η σύσταση του φοιτητικού πληθυσμού στο ΕΚΠΑ αλλάζει ριζικά, καθώς οι γυναίκες πλειοψηφούν κατά την περίοδο εκείνη σε επίπεδο προπτυχιακών και μεταπτυχιακών προγραμμάτων, με εξαίρεση τους υποψήφιους διδάκτορες όπου υπερεπερνούσαν οι άνδρες (Βοσνιάδου και Βαΐου 2011-2012).

Το 2007 δημοσιεύτηκαν άλλες δύο έρευνες από το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ) και την ιδιωτική εταιρία Quantos σχετικά με την συμμετοχή των γυναικών στην έρευνα και την καινοτομία στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα αντίστοιχα υπό την αιγίδα του Δικτύου Περικτιόνη με χρηματοδότηση από την ΓΓΕΤ (Γ' κοινοτικό πλαίσιο στήριξης). Η πρώτη έρευνα υλοποιήθηκε από το ΕΚΤ και εκδόθηκε με τον τίτλο *Χαρτογράφηση του επιστημονικού χώρου του*

γυναικείου ερευνητικού δυναμικού, η οποία αφορά στην περίοδο 2006-2007. Η έρευνα υλοποιήθηκε υπό την αιγίδα του Δικτύου Περικτιόνη και είχε ποιοτική και ποσοτική διάσταση (ΕΚΤ 2007). Βασιζόταν σε στοιχεία που συνέλεξε το ΕΚΤ και συμπεριλάμβανε 73 οργανισμούς (21 ΑΕΙ και 52 ερευνητικούς φορείς) κι ένα πλήθος 2.869 ερευνητριών, το 34% εκ των οποίων απάντησαν σε ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο (757 ερωτηματολόγια). Η έρευνα επιβεβαίωσε ότι ο κάθετος και οριζόντιος έμφυλος διαχωρισμός που αποτυπώθηκε στην έρευνα του ΕΚΚΕ το 2001 συνέχισαν να είναι σε ισχύ.

Από την έρευνα αυτή προέκυψε επίσης ότι μόλις 69% των γυναικών που πήραν μέρος στην έρευνα συμμετείχε ως μέλος γνωμοδοτικού συμβουλίου, ενώ μόνο 20% ήταν μέλος διοικητικού συμβουλίου και μόλις 10% συμμετείχε σε διεθνείς ή ευρωπαϊκές επιτροπές. Παρόλο που 92% δήλωναν ικανοποιημένες ή πολύ ικανοποιημένες από τη δουλειά τους, οι γυναίκες που απάντησαν στα ερωτηματολόγια ανέφεραν ως ανασταλτικούς παράγοντες στην εξέλιξή τους: τις κυβερνητικές πολιτικές (29%), τις υποχρεώσεις απέναντι στα παιδιά (26%), τις καθημερινές οικιακές εργασίες (7%) και μόλις 1% την έλλειψη τυπικών προσόντων. Η χαρτογράφηση συμπεριλάμβανε και μικρή ποιοτική έρευνα, τα ευρήματα της οποίας - αναλύθηκαν με ποσοτικές μεθόδους- έδειξαν ότι 50% των ερευνητριών θεωρούσαν ως σημαντικότερο ανασταλτικό παράγοντα την έλλειψη χρόνου λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων, ενώ 66% θεωρούσε το φύλο ως ανασταλτικό παράγοντα στην επαγγελματική εξέλιξή του.

Η δεύτερη έρευνα με τον τίτλο *Η Ελληνίδα ερευνήτρια στην βιομηχανική έρευνα και καινοτομία* μελέτησε κατά την ίδια περίοδο με αυτή του ΕΚΤ τον ιδιωτικό ερευνητικό τομέα. Όπως στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, στην Ελλάδα η ανάλυση της συμμετοχής των γυναικών στην έρευνα και τη καινοτομία στην βιομηχανία αποτελεί ένα ιδιαίτερα περιορισμένο κομμάτι της σχετικής βιβλιογραφίας (European Commission 2012β). Η ανάλυση ξεκίνησε από την διαπίστωση ότι είναι ιδιαίτερα δύσκολο να καταγραφεί στον ιδιωτικό τομέα ο κάθετος έμφυλος διαχωρισμός καθώς δεν αναγνωρίζονται οι ερευνητικές βαθμίδες, οι οποίες αναγνωρίζονται στον δημόσιο τομέα. «Συνεπώς, στον ιδιωτικό τομέα, οι ερευνήτριες που διαπρέπουν καταλαμβάνουν ανώτερες θέσεις στην διοίκηση ή στο μάνατζμεντ της εταιρίας ενώ στον δημόσιο εξελίσσουν την ακαδημαϊκή τους καριέρα ή ανέρχονται στην ερευνητική βαθμίδα». (Quantos 2007, σ. 12) Μόλις το 34,42% απασχολούνταν πλήρως στις ερευνητικές δραστηριότητες στις επιχειρήσεις, ενώ η πλειονότητα των γυναικών εμπλεκόταν και σε άλλες δραστηριότητες πλην των ερευνητικών. Από τα στοιχεία της έρευνας προέκυψε ότι η πλειονότητα των ερευνητριών που εργάζονταν στον τομέα αυτό ήταν νεαρής ηλικίας (6 στις 10 ήταν 25-34 ετών, ενώ 1 στις 5 μεταξύ 35 και 44 ετών), υψηλής μόρφωσης (32.2% κατείχε μεταπτυχιακό τίτλο και 16.8% διδακτορικό) και εργάζονταν στις επιστήμες μηχανικού (8 στις 10 γυναίκες). Η συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών (σχεδόν 9 στις 10) ήταν μισθωτές ενώ μόλις το 1% είναι εργοδότες-ιδιοκτήτριες επιχειρήσεων με ερευνητικές δραστηριότητες.

Σύμφωνα με το ποιοτικό κομμάτι της έρευνας αυτής, τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι Ελληνίδες ερευνήτριες σε σχέση με τις υπόλοιπες εργαζόμενες, είναι η εντατικοποιημένη εργασία λόγω των υψηλών

απαιτήσεων του επαγγέλματος της ερευνήτριας στον ιδιωτικό τομέα και η έλλειψη προοπτικών εξέλιξης λόγω των περιορισμένων ερευνητικών δραστηριοτήτων στη χώρα μας και η απουσία πολιτικών επανένταξης στην αγορά εργασίας έπειτα από διακοπή λόγω εγκυμοσύνης. Το πρόγραμμα συμπεριλάμβανε επίσης βιογραφικά επιτυχημένων Ελληνίδων στον χώρο της έρευνας και της καινοτομίας στον ιδιωτικό τομέα. Το 2015 αναμένεται να εκδοθεί μια λεπτομερής ανάλυση των στατιστικών στοιχείων σχετικά με την έρευνα ανά φύλο από το ΕΚΤ.

Γενικά, η ελληνική βιβλιογραφία είναι σχετικά φτωχή σε στατιστικές μελέτες οι οποίες να αποτυπώνουν την σημερινή κατάσταση. Οι βασικές έρευνες που είχαν υλοποιηθεί έως τον Φεβρουάριο του 2014 βασίζονται κυρίως σε συλλογή στατιστικών δεδομένων και σε κάποιες περιπτώσεις ποιοτικών στοιχείων, τα οποία χρησιμοποιούνται κυρίως για την ερμηνεία των ποσοτικών δεδομένων αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις για δράσεις προβολής γυναικών που διαπρέπουν στις επιστήμες ή φεμινιστικών προσεγγίσεων σε διαφορετικούς επιστημονικούς τομείς. Παρόλο που μας δίνουν μια γενική εικόνα των βασικών τάσεων στον τομέα της έρευνας και της καινοτομίας για συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, τα κριτήρια και ερευνητικά ερωτήματα στα οποία βασίζονται είναι ετερογενή με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη η ανάλυση σε βάθος χρόνου και σε ένα συγκριτικό πλαίσιο με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά ερευνητικά εγχειρήματα.

Στην έκδοση των she figures του 2012, η ελληνική περίπτωση χαρακτηρίζεται ως εξαίρεση διότι τα στατιστικά στοιχεία προέρχονται από το 2005 (βλ. European Commission 2013). Τα συμπεράσματα των ερευνών αυτών είναι αποσπασματικά και περιορίζονται σε γενικές παρατηρήσεις και ερμηνείες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ούτε οι δύο βάσεις δεδομένων που είχε προβλέψει να τροφοδοτεί το ΕΚΚΕ σε βάθος χρόνου αλλά ούτε και οι υπόλοιπες δομές στατιστικών μετρήσεων δεν συνεχίστηκαν μετά το τέλος των χρηματοδοτήσεων που παρήγαγαν τις παραπάνω δημοσιεύσεις.

Επίσης ένα βασικό μειονέκτημα των παραπάνω ερευνών είναι ότι δεν υπάρχουν αναφορές στο θεωρητικό πλαίσιο με αποτέλεσμα να καταλήγουν να είναι σε μεγάλο βαθμό περιγραφικές, ενώ ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες που συλλέγονται στοιχεία μέσω ποιοτικών συνεντεύξεων αυτά ερμηνεύονται κατά κανόνα με ποσοτικές μεθόδους. Εξαίρεση σε αυτή την τάση αποτελεί, η έκδοση από την ομάδα του ΘΕΦΥΛΙΣ ενός συλλογικού τόμου με θέμα *Φεμινιστικές παρεμβάσεις στις σύγχρονες επιστήμες: μωσαϊκό παραδειγμάτων* (Δενδρινού 2008) που συγκεντρώνει κείμενα σχετικά με την φεμινιστική προσέγγιση που μοιράζονται οι συγγραφείς, οι οποίες προέρχονται από διαφορετικούς κλάδους των ελληνικών ΑΕΙ κυρίως των ανθρωπιστικών και κοινωνικών (εγκληματολογία φιλολογία, ιστορία) αλλά και των ιατρικών επιστημών (Σηφάκη 2008, Παπαδοπούλου-Νταϊφώτη, 2008).

Επιπλέον το εύρος των παραπάνω ερευνών εμποδίζει την λεπτομερή ανάλυση σημαντικών ερωτημάτων και τάσεων που προκύπτουν στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία ακόμα και στο πλαίσιο της φιλελεύθερης προσέγγισης. Το κεντρικό ζήτημα προς διερεύνηση δεν διαφέρει καθώς εστιάζει σε ένα στατιστικό φαινόμενο που είναι ευρωπαϊκό: τα τελευταία 20 χρόνια δεν έχει

σημειωθεί σημαντική πρόοδος στο σύνολο της Ε.Ε. όσον αφορά την ισότητα των φύλων στην έρευνα και την καινοτομία παρά το γεγονός ότι έχουν αυξηθεί σημαντικά τα ποσοστά των φοιτητριών στα πανεπιστήμια και σε πολλές περιπτώσεις (όπως και στην Ελληνική) ξεπερνούν αυτά των φοιτητών. Όπως εξηγεί μια πρόσφατη μελέτη της βιβλιογραφίας, όμως, σχετικά με την οριζόντια και κάθετη ανά φύλο διαστρωμάτωση στην επιστήμη και την τεχνολογία η οποία πραγματοποιήθηκε σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες και σε 33 χώρες, το παράδοξο είναι ότι αυτό συμβαίνει παρά τις σημαντικές πρωτοβουλίες που συντελούν στην ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση και την εναρμόνιση της νομοθεσίας για την ισότητα των φύλων στην απασχόληση σε όλα τα κράτη μέλη. Στο πλαίσιο αυτό η ανάλυση δεν μπορεί να περιορίζεται σε μια στατιστική καταγραφή του φαινομένου αλλά πρέπει να διευρύνεται ώστε να συμπεριλάβει ερωτήματα που αφορούν: στα έμφυλα στερεότυπα, στην επιλογή κλάδου σπουδών ανά φύλο, στην έμφυλο διαχωρισμό της εργασίας και τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας, και στα έμμεσα έμφυλα εμπόδια στην οργανωτική δομή των θεσμών (European Commission 2012β).

Όπως διαπιστώνει η ανάλυση αυτή της ευρωπαϊκής βιβλιογραφίας, η συντριπτική πλειοψηφία των σχετικών ερευνών, ιδιαίτερα σε θέματα οργάνωσης θεσμών, προέρχεται από την Αγγλία και την Γερμανία που διαθέτουν πλήθος εμπειρικών, θεωρητικών αναλύσεων και μελετών περίπτωσης σε αντίθεση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες –μεταξύ των οποίων και την Ελλάδα- που διαθέτουν μόνο αποσπασματικά στοιχεία (European Commission 2012β). Παράλληλα, διαπιστώνεται και η ανάγκη διεύρυνσης των αναλύσεων για να συμπεριλάβουν σύγχρονα φαινόμενα όπως για παράδειγμα την αυξανόμενη τάση για σύγκλιση μεταξύ νέων γυναικών με ή χωρίς οικογένεια και νέων ανδρών όσον αφορά την πρόσληψη και ανέλιξη στον ερευνητικό τομέα, την χαμηλή δικτύωση των γυναικών, την αυξανόμενη συγκέντρωση γυναικών σε ερευνητικούς τομείς, οι οποίοι δεν αναγνωρίζονται ως «υψηλής» ερευνητικής αξίας, την μείωση των διαφορών μεταξύ γυναικών και ανδρών με και χωρίς παιδιά ή την έμφυλη οργανωτική κουλτούρα των ερευνητικών οργανισμών. Τα ζητήματα αυτά δεν συζητούνται εκτενώς στην ελληνική φιλελεύθερη βιβλιογραφία ούτε και αναλύονται σε βάθος όπου προκύπτουν σχετικά στοιχεία (βλ. European Commission 2012β).

Τέλος οι στατιστικές έρευνες περιορίζονται στην καταγραφή των ανισοτήτων μεταξύ ανδρών και γυναικών χωρίς να υπεισέρχονται σε μια πιο ουσιαστική κριτική των έμφυλων προκαταλήψεων, προτύπων και θεσμών που κυριαρχούν στις επιστημονικές δομές και πρακτικές. Καθώς χρηματοδοτήθηκαν από ευρωπαϊκά κονδύλια, βασίζονται σε δείκτες αξιολόγησης της ανάπτυξης της έρευνας και της καινοτομίας σε εθνικό επίπεδο, οι οποίοι καταγράφουν την οριζόντια και κάθετη διαστρωμάτωση ανά φύλο σε απόλυτους αριθμούς (European Commission 2013). Αυτό συνεπάγεται ότι δεν καταγράφονται τα ποσοστά μορφών απασχόλησης που είναι περιορισμένου χρόνου ή γίνονται στη βάση προγραμμάτων, ούτε και των θέσεων εργασίας που δεν εντάσσονται στις θεσμοθετημένες ερευνητικές βαθμίδες. Γενικά, όπως και οι περισσότερες φιλελεύθερες προσεγγίσεις, παρά τις χρήσιμες πληροφορίες και συμπεράσματα που παράγουν, έχουν περιορισμούς καθώς βασίζονται στο δίπολο άνδρας - γυναίκα και στην αυστηρή ιεράρχηση των ερευνητών / ερευνητριών με βάση

θεσμικά κριτήρια, ενώ στην πλειοψηφία τους δεν λαμβάνουν υπόψη ζητήματα όπως το φύλο σαν κοινωνική κατασκευή, την κοινωνική τάξη, την φυλή, το πολιτισμικό πλαίσιο ή την ιστορική συγκυρία.

2.5 Μελέτες σχετικά με το φύλο, την επιστήμη και τις νέες τεχνολογίες στην εκπαίδευση

Η βιβλιογραφία σχετικά με το φύλο και την εκπαίδευση είναι πολύ πλούσια. Καθώς έχουν παραχθεί αρκετές μελέτες βιβλιογραφικής επισκόπησης για το θέμα αυτό (Δεληγιάννη και Ζιώγου, 1993, Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη κ.α. 2001, Κλαδούχου 2005, Μοσχοβάκου 2008) δεν θα επιχειρήσουμε στην ενότητα αυτή μια γενική ανάλυση της θεματικής αλλά μια σύντομη σύνδεση ενδεικτικής βιβλιογραφίας για το φύλο και την εκπαίδευση με τον γενικότερο προβληματισμό του κεφαλαίου αυτού.

Η φεμινιστική έρευνα σχετικά με το φύλο και την εκπαίδευση άρχισε κυρίως να αναπτύσσεται από την δεκαετία του 1980 εστιάζοντας σχεδόν αποκλειστικά στα κορίτσια. Ιστορικές μελέτες κυρίως για τον 19ο αιώνα ανέδειξαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της «γυναικείας εκπαίδευσης» που περιόριζε τα κορίτσια σε συγκεκριμένους ρόλους –της μητέρας, της οικοδέσποινας, της δασκάλας- και σε συγκεκριμένους γνωσιακούς κλάδους που συνδέονταν με την καλλιέργεια των «φυσικών» αυτών ρόλων, όπως τη μουσική, τα αρχαία ελληνικά και τα οικοκυρικά (Ζιώγου-Καραστεργίου 1983, Μπακαλάκη και Ελεγκίτου 1987, Φουρναράκη 1987). Στις μελέτες αυτές ήταν εμφανές ότι οι φυσικές επιστήμες και τα μαθηματικά δεν διδάσκονταν επαρκώς στα Παρθεναγωγεία και τα Διδασκαλεία καθώς δεν θεωρούνταν ότι πρόσφεραν στα κορίτσια γνώσεις χρήσιμες για την μετέπειτα οικογενειακή, συζυγική και οικιακή ζωή. Επίσης, η φεμινιστική ιστορική βιβλιογραφία για την περίοδο εκείνη επεσήμανε την ταξική διάσταση του φύλου στην εκπαίδευση: με εξαίρεση τα κορίτσια που εισέρχονται στην εκπαιδευτική διαδικασία με σκοπό να γίνουν δασκάλες, οι περισσότερες μαθήτριες ανήκαν στην αστική τάξη. Το γεγονός αυτό αποτυπώθηκε στο περιορισμένο εύρος των διδασκόμενων μαθημάτων και στη μικρότερη διάρκεια σπουδών που δεν είχαν σκοπό να προετοιμάσουν τα κορίτσια για την εργασία αλλά για τον γάμο και την οικογένεια (Ζιώγου-Καραστεργίου 1983, Βαρίκα 1987, Μπακαλάκη και Ελεγκίτου 1987).

Όσον αφορά τα Α.Ε.Ι., ένα στοιχείο που αναδείχτηκε από αυτές τις μελέτες είναι ότι ο αποκλεισμός των κοριτσιών από τα διδασκόμενα μαθήματα για εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο, όπως τα μαθηματικά, συνεπαγόταν επίσης τον αποκλεισμό τους από τις Πανεπιστημιακές σχολές. Έτσι, οι πρώτες Ελληνίδες πτυχιούχες αποφοίτησαν από Πανεπιστήμια του εξωτερικού (Ζιώγου-Καραστεργίου 1993). Ακόμα και μετά την διεύρυνση των δικαιωμάτων των γυναικών στην εκπαίδευση τον 20ο αιώνα, οι οποίες συνέβαλαν την σταδιακή αντιμετώπιση του γυναικείου αναλφαριθμητισμού, σε Πανεπιστημιακό επίπεδο οι ανισότητες του φύλου παρέμειναν έντονες. Οι μελέτες για το φύλο και την εκπαίδευση τον 20ο αιώνα επισημαίνουν σημαντικές αλλαγές που εισάγονται στο μεσοπόλεμο και στη συνέχεια στην μεταπολίτευση, οι οποίες επιβάλλουν ουσιαστικά την συνδιδασκαλία αγοριών και κοριτσιών, την αύξηση των ρυθμίσεων που ενισχύουν την ισότιμη συμμετοχή των κοριτσιών στην εκπαίδευση καθώς και

την σημαντική ώθηση που δίνεται σε σχέση με την Πανεπιστημιακή μόρφωση των κοριτσιών (Δεληγιάνη και Ζιώγου 1993 και 1997). Με την έννοια αυτή, η ιστοριογραφική μελέτη του φύλου στην εκπαίδευση έχει πάντα τη θέση της στην σύγχρονη εκπαιδευτική έρευνα καθώς υπενθυμίζει τα σημαντικά βήματα προόδου που συντελέστηκαν από την εποχή των παρθεναγωγείων έως σήμερα (Κλαδούχου 2005, Μπελογιάννης κ.α. 2007). Παρόλο που κατά την δεκαετία του 2000 συνέχισαν να παράγονται ιστορικές μελέτες για τον 19ο αιώνα (Δαλακούρα 2000, 2008, 2012), οι δημοσιεύσεις στράφηκαν επίσης και στη διερεύνηση του παράγοντα φύλο στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση και σε μια βαθύτερη μελέτη επιμέρους ζητημάτων, όπως τα αναλυτικά προγράμματα, τα σχολικά εγχειρίδια, τις στάσεις και πρακτικές των εκπαιδευτικών (Ζιώγου-Καραστεργίου και Φρόση 2007).

Μεγάλο μέρος της έρευνας, όμως, μετά το 2000 επικεντρώθηκε στις στατιστικές σχέσεις με την γυναικεία εκπαίδευση και τη σύνδεση των εκπαιδευτικών επιλογών των γυναικών με την γυναικεία απασχόληση (Ζάχου και Σταφυλάς 2008, Δεληγιάννη-Κουιμτζή κ.α 2008α και 2008β, Καραμεσίνη 2008). Η ενασχόληση με το ζήτημα αυτό αναδεικνύει ένα σημαντικό στατιστικό παράδοξο που διαπιστώνεται και αποτελεί πλέον κεντρικό ερώτημα στην έρευνα. Ενώ τα κορίτσια θεμελιώνουν υψηλά ποσοστά επιτυχίας στη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα, όπως και σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οι έμφυλες ανισότητες όσον αφορά την κάθετη διαστρωμάτωση στην αγορά εργασίας παραμένουν έντονες: μεταξύ των αποφοίτων πανεπιστημίου συνεχίζει να υπάρχει χάσμα ως προς τις αμοιβές και ως προς τις θέσεις εργασίας (Χατζηπαντελής 2005, Μαραγκουδάκη 2003 και 2007, Μαράτου-Αλιπράντη 2008). Επίσης, παρόλο που τα ποσοστά των κοριτσιών διαρκώς αυξάνονται και συνολικά πλέον υπερβαίνουν αυτά των αγοριών στα ΑΕΙ, εντούτοις διαπιστώνεται η οριζόντια έμφυλη κατανομή του φοιτητικού πληθυσμού με τα κορίτσια να υπερσυγκεντρώνονται στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες καθώς και στις σχολές βασικής κατάρτισης εκπαιδευτικών, ενώ η εκπροσώπησή τους στις φυσικές επιστήμες, στα μαθηματικά και στις τεχνολογικές ειδικότητες παραμένει μειονεκτική παρά το ότι κυμαίνεται σε υψηλότερα επίπεδα συγκριτικά με παλαιότερα χρόνια. Συγχρόνως, όμως, οι στατιστικές μετρήσεις καταδεικνύουν και την δημιουργία σχολών στις οποίες παρατηρείται μεγαλύτερη ισορροπία, όπως η νομική, τα οικονομικά και η βιοϊατρική (Μαραγκουδάκη 2003, Μαράτου-Αλιπράντη, 2008).

Το θέμα που κυριαρχεί πλέον στην ελληνική στατιστική έρευνα για το φύλο στην εκπαίδευση είναι το ακόλουθο: για ποιους λόγους η αύξηση του ποσοστού των κοριτσιών στην ανώτατη εκπαίδευση δεν επέφερε τη «ρήξη» με το είδος των σπουδών που έχουν πολιτογραφηθεί ως «κατάλληλες» για το γυναικείο φύλο. Επίσης, ένας άλλος τομέας που άρχισε να μελετάται κυρίως με ποσοτικούς όρους στη δεκαετία του 2000 είναι αυτός του έμφυλου καταμερισμού των εκπαιδευτικών σε γνωσιακούς κλάδους (Μαραγκουδάκη 2007, Κανταράκη κ.α. 2008). Η έρευνα στον τομέα αυτό επικεντρώνει στην κοινή διαπίστωση ότι, ενώ η δευτεροβάθμια εκπαίδευση σήμερα στην Ελλάδα γυναικοκρατείται, η θηλυκοποίηση του χώρου αφορά μόνο στις παραδοσιακά οριοθετημένες γυναικείες ειδικότητες και δεν χαρακτηρίζεται από μία τουλάχιστον ισόρροπη κατανομή της εξουσίας και του κύρους ανάμεσα στα δύο φύλα.

Παράλληλα, ποιοτικές έρευνες διαπιστώνουν παραδοσιακές και στερεοτυπικές αντιλήψεις στις απόψεις των εφήβων για τις σπουδές, τα επαγγέλματα και την ενήλικη ζωή (Sakka and Deliyanni-Kouimtzi 2006, Δεληγιάννη-Κουϊμτζή κ.α. 2008α και 2008β). Οι ηγεμονικές μορφές του ανδρισμού και της θηλυκότητας φαίνεται ότι εξακολουθούν να κυριαρχούν στο ελληνικό κοινωνικό πλαίσιο, και να επηρεάζουν τη διαμόρφωση των ταυτοτήτων φύλου στην διδασκαλία της επιστήμης και στην επιλογή των αντικειμένων σπουδών για αγόρια και κορίτσια. Ερωτήματα που τίθενται στο πλαίσιο αυτό συμπεριλαμβάνουν τις ανδρικές επιστημονικές ταυτότητες που φαίνεται να συνδέονται με τη δημόσια σφαίρα και τις φυσικές επιστήμες καθώς και την σύνδεση των γυναικείων ταυτοτήτων με την ιδιωτική σφαίρα και τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Τα στερεότυπα αυτά ενυπάρχουν τόσο στα διδακτικά βιβλία όσο και στα προγράμματα διδασκαλίας. Ένα άλλο θέμα στο οποίο επικεντρώνεται η σύγχρονη εκπαιδευτική έρευνα είναι ο πρώιμος επαγγελματικός προσανατολισμός που συντελείται στο σχολικό περιβάλλον ως μία διαδικασία, η οποία άμεσα ή έμμεσα, μέσω του αναλυτικού προγράμματος διδασκαλίας, του περιεχομένου των εγχειριδίων, καθώς επίσης και των σχέσεων που αναπτύσσουν εκπαιδευτικοί και εκπαιδευόμενοι/ες στη διάρκεια της καθημερινής τους επαφής και αλληλεπίδρασης, τείνει να επηρεάζει και συχνά να οδηγεί τις νέες γυναίκες στην επιλογή επαγγελμάτων που εξυπηρετούν το στερεοτυπικό τους ρόλο ως συζύγων και μητέρων (Μοσχοβάκου 2008).

Μια σχετική μελέτη της Ρεντετζή για τα σύγχρονα σχολικά εγχειρίδια της επιστήμης στην Ελλάδα διαπιστώνει ότι η πίστη στον λογικό θετικισμό συνδυάζεται με αναφορές αποκλειστικά σε μεγάλους άνδρες επιστήμονες, ενώ η συμβολή των γυναικών στην ιστορία των επιστημών αποσιωπάται (Ρεντετζή 2008). Παράλληλα, έρευνες σχετικά τις πεποιθήσεις των καθηγητών καταλήγουν ότι σε μεγάλο βαθμό αγνοούν τις έμφυλες προσεγγίσεις και θεωρίες της επιστήμης και της τεχνολογίας, ενώ υπάρχει η τάση να πιστεύουν στην αυστηρή ιεράρχηση των επιστημών σε «σκληρές» και «μαλακές». Η συγγραφέας αντιπροτείνει την υιοθέτηση στρατηγικών για την ενσωμάτωση του φύλου στην εκπαιδευτική διαδικασία μέσω της έμφασης στην ιστορική συμβολή των γυναικών στην επιστήμη, την αμφισβήτηση της εικόνας του άνδρα επιστήμονα ως μοναχικής ιδιοφυΐας, την ανάδειξη της ομαδικής δουλειάς που κρύβεται πίσω από τις αυθεντίες, την αλλαγή της έννοιας της ίδιας της επιστήμης ως διαλεκτικής σχέσης και όχι ως “γραμμικής συσσώρευσης πληροφοριών”.

Μια άλλη συγγραφέας που έχει μελετήσει το ζήτημα των έμφυλων στερεοτύπων στην εκπαίδευση των μαθηματικών είναι η Άννα Χρονάκη, η οποία σε πολλές δημοσιεύσεις της συνδέει το ζήτημα αυτό όχι μόνο με τα σχολικά εγχειρίδια αλλά και με τα βιώματα των εκπαιδευτικών και τις εκπαιδευτικές διαδικασίες. Σύμφωνα με την Χρονάκη, η ανάλυση του βιωματικού λόγου των γυναικών εκπαιδευτικών στα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες στην Ελλάδα δείχνει μια θεμελιώδη αντίφαση: ενώ η εργασία τους εντάσσεται στις παραδοσιακά «γυναικείες» μορφές απασχόλησης, διδάσκουν ένα αντικείμενο γνώσης το οποίο θεωρείται ουδέτερο – μια ουδετερότητα η οποία, όμως, αποκρύπτει ανδροκρατικές προκαταλήψεις και έμφυλες καθημερινότητες (Χρονάκη 2007). Οι βιογραφικές αφηγήσεις γυναικών μαθηματικών καταδεικνύουν πώς οι

έμφυλες ανισότητες στις διαδικασίες συγγραφής του εκπαιδευτικού υλικού, ακόμα και σε εναλλακτικές και προοδευτικές δημοσιεύσεις, αποκρύπτονται πίσω από την φαινομενική ουδετερότητα του αντικειμένου (Chronaki 2008α). Επιπλέον η χρήση εναλλακτικών μεθόδων διδασκαλίας, όπως για παράδειγμα η εκμάθηση μαθηματικών μέσα από τη μουσική, επιτρέπει την άρση των έμφυλων αυτών ανισοτήτων με τρόπο πολύ πιο αποτελεσματικό από ότι η απλή συγγραφή νέων εκπαιδευτικών βιβλίων (Chronaki 2008β).

Επίσης, διαπιστώνεται έντονο ενδιαφέρον στην Ελλάδα για τη διερεύνηση θεμάτων που αφορούν ειδικότερα στη σχέση φύλου και μαθηματικών, φυσικών επιστημών και νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση (Ντρενογιάννη κ.α., 2007). Η χαρτογράφηση του ερευνητικού ενδιαφέροντος καταλήγει συχνά σε εμπειρικές έρευνες οι οποίες αναλύουν στατιστικά δεδομένα. Καταγράφονται όμως παράλληλα και μελέτες οι οποίες χρησιμοποιώντας μεθοδολογικά εργαλεία της κοινωνικής, εκπαιδευτικής και μαθησιακής ψυχολογίας διερευνούν ποιοτικά τις έμφυλες σχέσεις της εκπαίδευσης με τα συγκεκριμένα ανδροκεντρικά πεδία γνώσης (Chronaki 2008, 2009, 2012, 2012a, Chronaki και Pechtelidis 2012, 2012a). Θα πρέπει να επισημανθεί τέλος, ότι η σειρά μελετών PISA (Program for International Student Assessment) του ΟΟΣΑ, συνέβαλε αποφασιστικά στην κατεύθυνση της παραπάνω έρευνας, στη σχέση επίδοσης, στάσεων, αυτό-αποτελεσματικότητας, στρατηγικών και απόψεων των μαθητών, όπως επίσης και των εκπαιδευτικών. Στην Ελλάδα η ερευνητική δραστηριότητα στην κατεύθυνση αυτή καταγράφηκε ενδεικτικά τόσο στον τομέα των μαθηματικών και των φυσικών επιστημών (Θεοδωράκη και Δεληγιάννη-Κουϊμτζή 2007, Stamou and Chronaki 2008, Salta and Tzougraki 2004), όσο και των νέων τεχνολογιών (Vekiri 2008, 2010, 2013, Barkatsas 2009, Papastergiou-Solomonidou 2005, Papastergiou 2008).

2.6 Λογοθετικές και εθνογραφικές μελέτες περίπτωσης της βιοϊατρικής

Στην τελευταία ενότητα θα αναφερθούμε και στις λογοθετικές και εθνογραφικές προσεγγίσεις του φύλου, της επιστήμης και της τεχνολογίας. Η κατηγορία αυτή συγκεντρώνει ένα σημαντικό αριθμό δημοσιευμάτων, συμπεριλαμβανομένων και σημαντικών μεταφράσεων ξένων κειμένων. Οι περισσότερες αφορούν στη σχέση βιολογικού- κοινωνικού φύλου στην παραγωγή επιστημονικής γνώσης. Η Αθηνά Αθανασίου σε μια σειρά δημοσιεύσεων που ξεκινούν από το 2004 καλύπτει ένα ευρύ φάσμα των κυριότερων θεωρητικών συζητήσεων και διαμαχών γύρω από την υγεία, το σώμα και την γυναικεία σεξουαλικότητα (Αθανασίου 2012, 2011, 2004). Οι θεματικές, οι οποίες αναλύονται στα κείμενά της συμπεριλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, την «ιατροποίηση» της σεξουαλικής διαφοράς, την αποικιοκρατική πρόσληψη του γυναικείου σώματος, την υγεία, τις έμφυλες μεταφορές στην βιολογία, την γυναικολογία και τις νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής και βιοϊατρικού ελέγχου, τις τεχνοσωματικές εμπειρίες, την θέση των γυναικών στην ψυχιατρική, την αρρώστια και το σώμα ως πεδίο της δυτικής έμφυλης ταυτότητας. Σημαντική είναι και η συμβολή της Μάρθας Μιχαηλίδου στην θεωρητική ανάλυση της δουλειάς της Haraway στα ελληνικά (Μιχαηλίδου 2005).

Οι περισσότερες μελέτες περίπτωσης αυτής της κατηγορίας εστιάζουν στην εφαρμογή της βιοϊατρικής σε συγκεκριμένες περιοχές της Ελλάδας. Αναπτύσσεται έτσι ένας προβληματισμός που συναντάται και στη διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με τον ανδροκρατούμενο λόγο της βιοϊατρικής επιστημονική γνώσης και των τεχνολογιών της αναπαραγωγής που καθιστούν τις γυναίκες ανάκανες να ορίσουν τα προβλήματα υγείας τους και να ελέγχουν το σώμα τους (Inhorn 2007). Σύμφωνα με τις αναλύσεις αυτές η επικράτηση της βιοϊατρικής είναι μια έμφυλη διαδικασία, η οποία οδηγεί σε ολοένα πιο πολύπλοκες πρακτικές ελέγχου των σωμάτων των γυναικών ενώ περιθωριοποιεί τις παραδοσιακές πρακτικές του φυσικού τοκετού στις οποίες στο παρελθόν κυριαρχούσαν οι γυναίκες.

Στην Ελλάδα, όπως υποστηρίζει η Eugenia Georges, πριν από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, παρά τις προσπάθειες των αποικιοκρατικών δυνάμεων σε κάποιες περιοχές -όπως τα Δωδεκάνησα- να εισάγουν βιοϊατρικές μεθόδους, οι διαδικασίες της εγκυμοσύνης και του τοκετού ελέγχονταν κυρίως από γυναίκες που είχαν εξειδίκευση ως μαμές (Georges, 2008). Ο τοκετός θεωρούνταν ως μια «γυναικεία υπόθεση» που λάμβανε χώρα στον ιδιωτικό οικιακό χώρο. Μετά τον πόλεμο και ιδιαίτερα στις δεκαετίες τους '60 και του '70, η εξειδίκευση των μαμών σταμάτησε να θεωρείται ως αξιόπιστη, ενώ οι γιατροί, οι οποίοι ήταν και είναι στην πλειοψηφία τους άνδρες, απέκτησαν αναγνώριση σαν αυθεντίες του χώρου. Ο κατεξοχήν τόπος του τοκετού μετατοπίστηκε από τον ιδιωτικό στο δημόσιο χώρο του νοσοκομείου ενώ η προφορική μετάδοση της γνώσης από μητέρα σε κόρη αντικαταστάθηκε από τους οδηγούς μητρότητας. Αυτή η μετατόπιση καλλιέργησε την «ηγεμονία της βιοϊατρικής», όπου κυριαρχούν πλέον οι ανδροκρατούμενες επιστημονικές ιατρικές κοινότητες, ενώ οι παραδοσιακές γυναικοκρατούμενες ειδικότητες, πρακτικές και μορφές γνώσης σχετικά με την εγκυμοσύνη και τον τοκετό έχουν παραγκωνιστεί (Lefkarites, 1992).

Επίσης στην Ελλάδα σήμερα -όπως και στις περισσότερες Δυτικές χώρες- παρατηρούμε την αύξηση των γυναικών που απασχολούνται στον χώρο της βιοϊατρικής. Δεν υπάρχουν μελέτες, όμως, οι οποίες να αναλύουν τις επιπτώσεις της αύξησης αυτής ως προς την έμφυλη διαμόρφωση της βιοϊατρικής. Αντίθετα, διαπιστώνουμε ότι παρά την αύξηση του αριθμού των γυναικών ιατρών και βιολόγων, ζητήματα που απασχολούν τις σπουδές του φύλου παραμένουν στο περιθώριο. Ένα παράδειγμα είναι η ανάπτυξη άτυπων κινημάτων και δικτύων υπέρ της επιστροφής στις φυσικές μεθόδους τοκετού, οι οποίες βασίζονται κυρίως στην αμφισβήτηση της καθολικής αυθεντίας των επιστημόνων και των τεχνολογιών της βιοϊατρικής και στην ανάπτυξη και εξειδίκευση της γνώσης από τις ίδιες τις εγκυμονούσες γυναίκες σε συνεργασία με μαίες και ορισμένους/ες άνδρες και γυναίκες γιατρούς (Bledsoe and Scherrer 2007).

Από την βιβλιογραφική έρευνα που πραγματοποιήσαμε διαπιστώσαμε επίσης την έλλειψη εμπειρικών ερευνών τόσο σχετικά με τα κινήματα υπέρ του φυσικού τοκετού όσο και σχετικά με τις ιδιαίτερες πρακτικές της ελληνικής βιοϊατρικής κοινότητας, όπως το εξαιρετικά υψηλά ποσοστά καισαρικών εγχειρήσεων στην Ελλάδα. Η έλλειψη αυτή αφήνει ανοιχτά ερωτήματα σχετικά

με τα πολιτισμικά νοήματα που αποδίδουν οι γυναίκες στις βιοϊατρικές πρακτικές και τεχνολογίες της αναπαραγωγής στο ελληνικό πολιτισμικό πλαίσιο και τον βαθμό στον οποίο αυτές καλύπτουν τις ανάγκες τους. Από την άλλη πλευρά υπάρχει και η δουλειά της Ειρήνης Καμπριάνη σχετικά με τον καρκίνο του μαστού που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς αναλύει από εθνογραφική σκοπιά τις προσλήψεις της αρρώστιας. Ένα από τα ευρήματα της μελέτης αυτής είναι ότι η πρόσληψη του κληρονομικού καρκίνου από τις γυναίκες μιας συγκεκριμένης περιοχής στην Βόρειο Ελλάδα καθορίζεται από ένα μείγμα ιατρικών πρακτικών και θρησκευτικής φιλανθρωπίας, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι μεταφυσικές δοξασίες και πρακτικές συχνά συνυπάρχουν με την κυρίαρχη βιοϊατρική (Kampriani 2009).

Αντίθετα, ένας άλλος τομέας στον οποίο έχει πραγματοποιηθεί έρευνα πεδίου σχετικά με την υγεία των γυναικών είναι αυτός των αμβλώσεων, το ποσοστό των οποίων είναι ιδιαίτερα αυξημένο στην Ελλάδα. Σύμφωνα με την κοινωνιολογική μελέτη που πραγματοποίησε η Αλεξάνδρα Χαλκιά σε κλινικές και μονάδες οικογενειακού προγραμματισμού, τα νοήματα που αποδίδουν οι γυναίκες στην Ελλάδα στις πρακτικές της άμβλωσης είναι συχνά αντιφατικά: παρόλο που πολλές γυναίκες θεωρούν ότι οι μέθοδοι ελέγχου των γεννήσεων είναι «επεμβατικές», η άμβλωση αντιμετωπίζεται ως κάτι «φυσικό» (Χαλκιά 2007). Επομένως ενώ η πρόσληψη της έκτρωσης ως «φυσικής μεθόδου» συνδέεται κυρίως με την σεξουαλική πράξη χωρίς προφυλάξεις και με την απελευθέρωση από τις κοινωνικές συμβάσεις και τα εθνοκεντρικά στερεότυπα της γυναίκας-μητέρας, εντούτοις η άμβλωση παράγει σχέσεις ανισότητας μεταξύ των ειδικών της ιατρικής και των γυναικών που βρίσκονται σε αναπαραγωγική ηλικία.

2.7 Συμπεράσματα

Συμπερασματικά παρατηρούμε ότι οι μελέτες σχετικά με το φύλο, την επιστήμη και την τεχνολογία στην Ελλάδα έχουν σχεδόν αποκλειστικά σαν αντικείμενο τις γυναίκες. Αυτό αποτελεί μια στρατηγική η οποία διακρίνει το δεύτερο κύμα του φεμινισμού στην Ελλάδα, το οποίο σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις λαμβάνει υπόψη και ζητήματα κοινωνικής τάξης και φυλής. Η τάση να ταυτίζεται το φύλο με τις γυναίκες ενισχύεται από το γεγονός ότι οι γυναίκες όντας λιγότερες και λιγότερο αναγνωρισμένες στους κλάδους της επιστήμης και της τεχνολογίας, θεωρούνται ως η κύρια ομάδα που αντιμετωπίζει προβλήματα και διακρίσεις σε αντίθεση με άλλες κοινωνικές ομάδες, στις οποίες η φυλή και το έθνος παίζουν εξίσου αν όχι πιο σημαντικό ρόλο. Αν και η κοινωνική τάξη λαμβάνεται υπόψη κυρίως στην έρευνα για τις γυναίκες στην βιομηχανία και την εκπαίδευση, η διάσταση της φυλής αποσιωπάται εντελώς. Η στρατηγική αυτή έχει οδηγήσει σε σημαντικές παραλήψεις: ένα από τα πιο εμφανή χαρακτηριστικά της ελληνικής βιβλιογραφίας είναι η παντελής έλλειψη μελετών σχετικά με τους άνδρες και τις αρρενωπότητες στην επιστήμη και την τεχνολογία καθώς και η απουσία μελετών για τους μετανάστες και τις μετανάστριες στα Πανεπιστήμια, την έρευνα και την καινοτομία. Η διάσταση αυτή είναι σημαντικό να αναλυθεί στο ελληνικό πολιτισμικό πλαίσιο και σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους διότι θα ανοίξει πολλές διόδους κατανόησης των υπαρχόντων έμφυλων δομών και ανισοτήτων.

Ακόμα, όμως, και αναφορικά με τις γυναίκες, είναι φανερό ότι υπάρχουν σοβαρές ελλείψεις όσον αφορά την συμμετοχή τους στην έρευνα και την καινοτομία στην Ελλάδα σήμερα. Η ιστοριογραφία είναι πλούσια αλλά η ανάλυση του φαινομένου στη σύγχρονη εποχή είναι περιορισμένη. Από τη μια πλευρά, οι στατιστικές μετρήσεις είναι αποσπασματικές, ελλιπείς και κατά κανόνα περιγραφικές. Από την άλλη πλευρά, με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι σύγχρονες ποιοτικές αναλύσεις και μελέτες περίπτωσης σχετικά με την σχέση φύλου, επιστήμης και τεχνολογίας, όσο αξιόλογες κι αν είναι, εστιάζουν κυρίως στην εκπαίδευση και όχι τόσο στην έρευνα και την καινοτομία. Το αποτέλεσμα είναι να υπάρχουν ελάχιστα στοιχεία σχετικά με τις έμφυλες αναπαραστάσεις και τους έμφυλους λόγους για το φύλο και την επιστήμη στην σύγχρονη Ελλάδα καθώς οι αναλύσεις που υπάρχουν είναι κυρίως ιστορικές.

Η ιστορική έρευνα είναι υψηλής ποιότητας και μας επιτρέπει να σκεφτούμε τους τρόπους με τους οποίους θεσπίστηκαν οι σύγχρονες ερευνητικές και τεχνολογικές δομές στην Ελλάδα. Παράλληλα, πολλές από τις ιστορικές αναλύσεις, παρά τις διαφορές τους, αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην πολυσημία των σχέσεων του φύλου, της επιστήμης και της τεχνολογίας. Λειτουργούν, επομένως, ως αντίβαρο στις φιλελεύθερες ποσοτικές αναλύσεις που αναδύονται μέσα από τον Ευρωπαϊκό λόγο περί καινοτομίας και προόδου, που προσβλέπει αποκλειστικά στην αύξηση του αριθμού των γυναικών σαν πανάκεια στις υπάρχουσες έμφυλες δομές της επιστήμης. Η υπόθεση, όμως, ότι η ποσοτική αύξηση του αριθμού των γυναικών σε κάποιους επιστημονικούς κλάδους, θα οδηγήσουμε την ελληνική επιστήμη σε πρόοδο και καινοτομία δεν μπορεί να θεωρείται δεδομένη. Όπως επισημαίνουν πολλές ιστορικές αναλύσεις, η απλή αύξηση των γυναικών σε κλάδους στους οποίους υπο-εκπροσωπούνταν στο παρελθόν γινόταν κατά κανόνα με ιεραρχικούς όρους, με αποτέλεσμα να εντείνονται οι έμφυλες ανισότητες και οι διακρίσεις κατά των γυναικών. Αρκεί να αναλογιστούμε το παράδειγμα των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα, όπου πλέον οι γυναίκες κατέχουν σημαντικό ρόλο, που όμως συνδέεται με το χαμηλότερο κύρος τους σε σύγκριση με τις φυσικές επιστήμες στην κανονιστική ιεράρχηση των επιστημών. Για τον λόγο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό να αναγνωρίσουμε και στο παρόν την ποικιλομορφία που αποκρύπτεται πίσω από τις απλοϊκές κατηγοριοποιήσεις «άνδρας»-«γυναίκα» που οργανώνουν τις στατιστικές μετρήσεις και τις φιλελεύθερες αναλύσεις. Οι πολυποίκιλες βιογραφίες και εμπειρίες των γυναικών και όχι «της γυναίκας» (Κατσιαμπούρα και Παρκοσίδης, 2008) και των ανδρών καθώς διαμορφώνονται σε διαφορετικές ιστορικές, πολιτισμικές και κοινωνικές συνθήκες μπορούν να δημιουργήσουν ένα πρώτο επίπεδο ανάγνωσης της ερευνητικής και τεχνολογικής παραγωγής στην Ελλάδα.

Μέρος 2ο

Φύλο, Έρευνα και Καινοτομία στην
Ελλάδα: Σύγχρονες Τάσεις

Κατερίνα Κική-Παπαδάκη
Γιάννης Σταυρακάκης
Πάυλος Χατζόπουλος

3. Σύγχρονες τάσεις: έμφυλες ανισότητες των ερευνητικών δομών στην Ελλάδα

Η αποτύπωση των σύγχρονων τάσεων όσον αφορά στις έμφυλες ανισότητες στα ελληνικά ερευνητικά ιδρύματα είναι μία πολύ δύσκολη άσκηση, καθώς επηρεάζεται από ανασταλτικούς παράγοντες όπως η έλλειψη περιεκτικών και αξιόπιστων στατιστικών στοιχείων και η απουσία ερευνών πεδίου με έμφαση το φύλο στην έρευνα και την καινοτομία. Σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρούμε μία τέτοια αποτύπωση, που είναι αναγκαστικά μερική και επισφαλής. Η ανάλυση των σύγχρονων τάσεων που ακολουθεί βασίζεται στις υπάρχουσες δημοσιευμένες στατιστικές μελέτες και σε μία μικρής κλίμακας έρευνα που διενεργήσαμε με τη συμμετοχή ερευνητών/τριων από 7 ερευνητικούς φορείς που εποπτεύονται από την ΓΓΕΤ.² Η έρευνα πραγματοποιήθηκε μέσω δομημένων ερωτηματολογίων σε ένα συνολικό δείγμα από 103 ερευνητές/τριες: 60 άνδρες και 43 γυναίκες.

Η συζήτηση είναι χωρισμένη στο πλαίσιο τριών βασικών διαστάσεων που χαρακτηρίζουν τις έμφυλες ανισότητες στον τομέα της έρευνας και καινοτομίας. Η πρώτη ενότητα αφορά στη θέση των γυναικών στους ερευνητικούς φορείς, σχετικά με τη συμμετοχή τους, την ένταξη τους στους φορείς και την αναγνώριση του επιστημονικού του έργου. Η δεύτερη ενότητα καταπιάνεται με την ισορροπία επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής των ερευνητών και ερευνητριών σε σχέση και με τις υπάρχουσες πολιτικές που την προωθούν. Η τελευταία ενότητα αναλύει την επίδραση που έχει η διάσταση του φύλου στον ερευνητικό χώρο, σχετικά με μισθολογικά θέματα και ζητήματα προσλήψεων και προαγωγών, όπως και την γενικότερη επίδραση του φύλου στην ερευνητική διαδικασία.

---

² Οι 7 φορείς ήταν το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.), το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε), το Ελληνικό Κέντρο Θαλάσσιων Ερευνών (ΕΛ.ΚΕ.Θ.Ε), το Ερευνητικό Κέντρο Βιοϊατρικών Επιστημών «Αλέξανδρος Φλέμινγκ» (Ε.ΚΕ.Β.Ε.Α), το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ), το Εθνικό Κέντρο Έρευνας Φυσικών Επιστημών «ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ», και το Εθνικό Κέντρο Έρευνας και Τεχνολογικής Ανάπτυξης (Ε.Κ.Ε.Τ.Α.).

3.1 Η θέση των γυναικών στους ερευνητικούς φορείς στην Ελλάδα

Η συμμετοχή των γυναικών στους ερευνητικούς φορείς στην Ελλάδα αποτελεί το κυρίαρχο ζητούμενο που μελετάται από τις επίσημες στατιστικές σε εθνικό και Ευρωπαϊκό επίπεδο. Με βάση τα πρόσφατα στοιχεία που προέρχονται από το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ) και την έκδοση *she figures* της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, στην Ελλάδα όπως και στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες, τα ποσοστά των γυναικών και των ανδρών στην έρευνα και την καινοτομία αποκλίνουν με βάση τους απόλυτους αριθμούς. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες αποτελούσαν το 37% του συνολικού ερευνητικού δυναμικού της χώρας κατά το έτος 2011, όπου και αναφέρονται τα πιο πρόσφατα στατιστικά στοιχεία, με αύξηση της τάξη του 5.4% της συμμετοχής τους συγκριτικά με το 2005 (European Commission 2015). Οι γυναίκες ερευνήτριες έχουν μεγαλύτερη συμμετοχή από τους άνδρες στις «Ανθρωπιστικές Επιστήμες» (54,1%), υψηλό ποσοστό γυναικών (43%) καταγράφεται και στον τομέα «Ιατρική και Επιστήμες Υγείας», ενώ η μικρότερη συμμετοχή γυναικών (30,7% και 29,5%) αφορά τα επιστημονικά πεδία «Φυσικές Επιστήμες» και «Επιστήμες Μηχανικού και Τεχνολογία», αντίστοιχα (Σαχίνη, Μάλλιου, Σαμαρά 2014, σ. 28).

Παρά τη διαφαινόμενη πρόοδο που έχει συντελεστεί όσον αφορά στην ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην έρευνα και καινοτομία στην Ελλάδα, πρέπει να υπογραμμίσουμε τρεις παρατηρήσεις που αμφισβητούν μία τέτοια εικόνα προόδου. Πρώτον, η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών σε απόλυτους αριθμούς θα πρέπει να αντιστοιχηθεί με την εξίσου σημαντική αύξηση του απόλυτου αριθμού ανδρών ερευνητών για την ίδια περίοδο (5.1% στο διάστημα 2005-2011). Δεύτερον, τα στατιστικά στοιχεία μοιάζουν να επιβεβαιώνουν την διαιώνιση του διαχωρισμού μεταξύ “σκληρών” και “μαλακών” επιστημονικών τομέων, όπου η πρόσληψη και ανέλιξη των ερευνητών/τριών είναι άμεσα συνδεδεμένη με το φύλο τους. Τρίτον, το φαινόμενο της «γυάλινης οροφής» (glass ceiling), της συσσώρευσης δηλαδή των γυναικών στις χαμηλές βαθμίδες της ιεραρχίας, κυριαρχεί στην Ελλάδα: τα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών υπερτερούν των ανδρών στις χαμηλότερες ακαδημαϊκές βαθμίδες ενώ στις υψηλότερες βαθμίδες η εικόνα αντιστρέφεται (Σαχίνη, Μάλλιου, Σαμαρά 2014, σ. 12). Περαιτέρω στοιχεία για την ιδιαίτερα περιορισμένη συμμετοχή των γυναικών σε υψηλές βαθμίδες περιλαμβάνονται στην τελευταία, προκαταρκτική δημοσίευση των *she figures*, όπου καταγράφεται ότι μόνο το 14% των επικεφαλής ερευνητικών οργανισμών στην Ελλάδα είναι γυναίκες, ενώ το ποσοστό των γυναικών που συμμετέχουν σε ακαδημαϊκά ή ερευνητικά συμβούλια μετράται σε κάτω του 20% του συνόλου των μελών τους (για το έτος 2014) (European Commission 2015).

Οι δυσκολίες στην ανέλιξη των γυναικών επιστημόνων σε διευθυντικές και ηγετικές θέσεις επιβεβαιώνεται από τα αποτελέσματα της έρευνας μικρής κλίμακας που πραγματοποιήσαμε. Σε σχετική ερώτηση που θέσαμε, βλέπουμε ότι στις γυναίκες ερευνήτριες δε ζητείται τόσο συχνά όσο στους άντρες να συμμετέχουν σε επιτροπές και συμβούλια εντός του ερευνητικού φορέα τους (βλ. Πίνακα 1). Οι ποσοστιαίες διαφορές ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες όσον αφορά στην πρόσκληση που τους γίνεται για συμμετοχή τους σε τέτοια

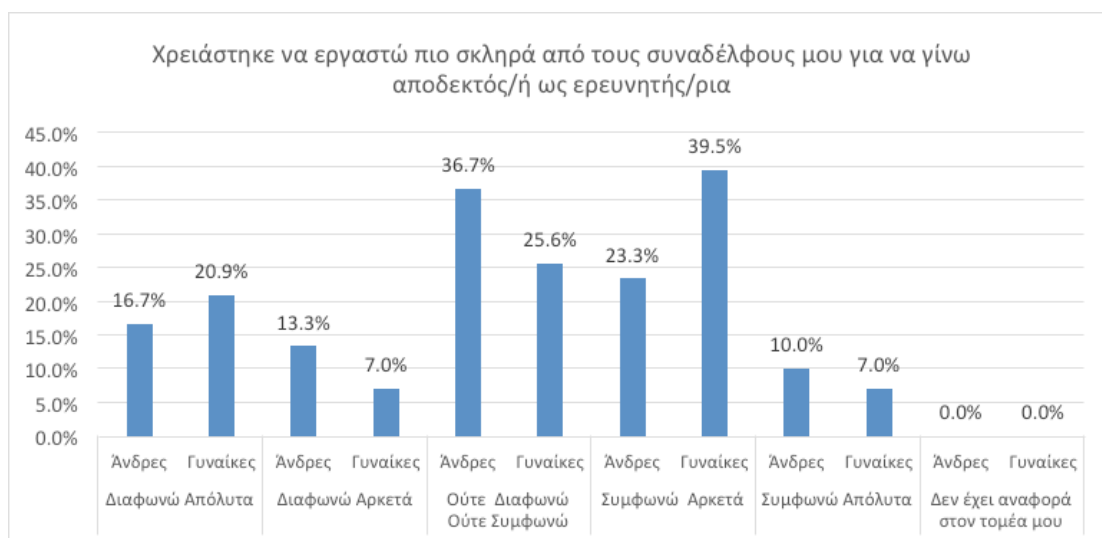
συμβούλια ή επιτροπές γίνονται μεγαλύτερες και ιδιαίτερα έντονες όταν πρόκειται για διευθυντικά και επιστημονικά συμβούλια.

Πίνακας 1: Πρόσκληση για συμμετοχή σε συμβούλια / επιτροπές

Είδη επιτροπών/ συμβουλίων	Άνδρες	Γυναίκες
Διευθυντική	16.7%	7%
Προσλήψεων	45%	30.2%
Προαγωγών / εξελίξεων	46.7%	23.3%
Επιστημονικό συμβούλιο	46.7%	16.3%
Επιστημονική ομάδα του ινστιτούτου	53.3%	40.2%
Διαμόρφωσης Ερευνητικών Προτεραιοτήτων	48.3%	30.2%

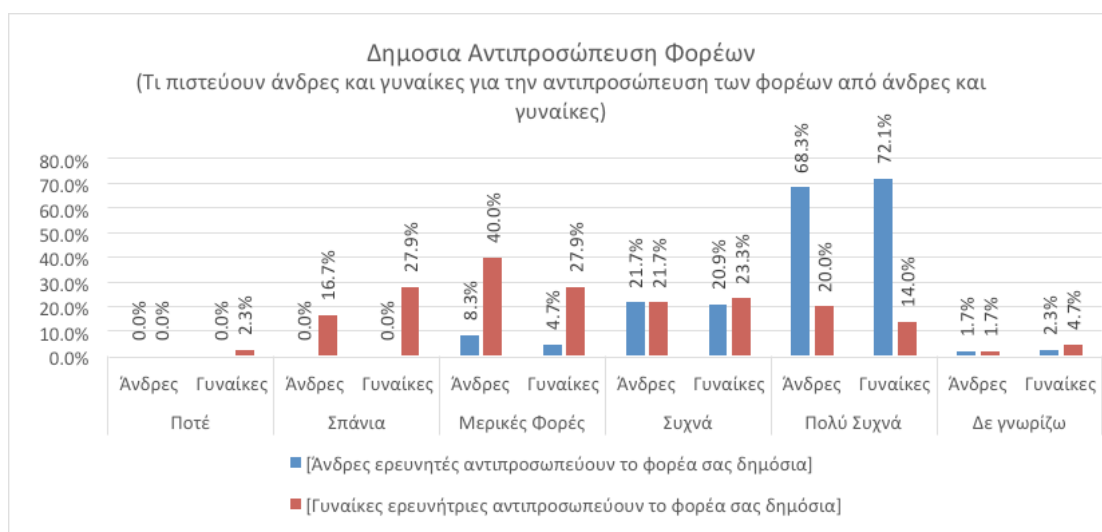
Υπάρχουν, όμως, και άλλες διαστάσεις σχετικά με την θέση των γυναικών στους ερευνητικούς θεσμούς στην Ελλάδα, με τις οποίες δεν ασχολούνται οι επίσημες στατιστικές αναλύσεις και ούτε καλύπτονται από άλλες μελέτες. Μία πρώτη διάσταση έχει να κάνει με τις συνθήκες ένταξης των γυναικών επιστημόνων στους ερευνητικούς χώρους εργασίας τους. Σε αυτό το ζήτημα, αναλύοντας τα αποτελέσματα της έρευνάς μας, παρατηρούμε ότι οι γυναίκες τείνουν να αντιμετωπίζουν περισσότερες δυσκολίες ή/και πρέπει να καταβάλλουν μεγαλύτερη προσπάθεια από τους άνδρες συναδέλφους τους για να νιώσουν ενταγμένες στο χώρο της έρευνας. Οι γυναίκες επιστήμονες που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν σε αρκετά μεγαλύτερο ποσοστό από τους άνδρες συναδέλφους τους (γυναίκες σε ποσοστό 46,5% έναντι 33,3% των ανδρών) ότι χρειάστηκε να εργαστούν πιο σκληρά ώστε να γίνουν αποδεκτές ως ερευνήτριες (βλ. Διάγραμμα 1).

Διάγραμμα 1

Μία άλλη σημαντική διάσταση που επιτείνει τις δυσκολίες στην ανέλιξη των γυναικών επιστημόνων σε διευθυντικές και ηγετικές θέσεις έχει να κάνει με την περιορισμένη, σε σχέση με τους άνδρες, αναγνώριση της συμβολής τους στο ερευνητικό έργο των φορέων τους. Πρώτον, φαίνεται να κυριαρχεί μία αίσθηση ύπαρξης ανισοτήτων με βάση το φύλο όσον αφορά στην επιλογή ερευνητών/τριών για την δημόσια εκπροσώπηση του φορέα τους. Σε σχετική ερώτηση που απευθύναμε, φαίνεται ότι οι προσλήψεις τόσο των αντρών όσο και των γυναικών για το ζήτημα αυτό συμπίπτουν και ότι οι άνδρες είναι αυτοί που επιλέγονται πολύ συχνότερα από τις γυναίκες για τη δημόσια εκπροσώπηση του φορέα τους (βλ. Διάγραμμα 2).

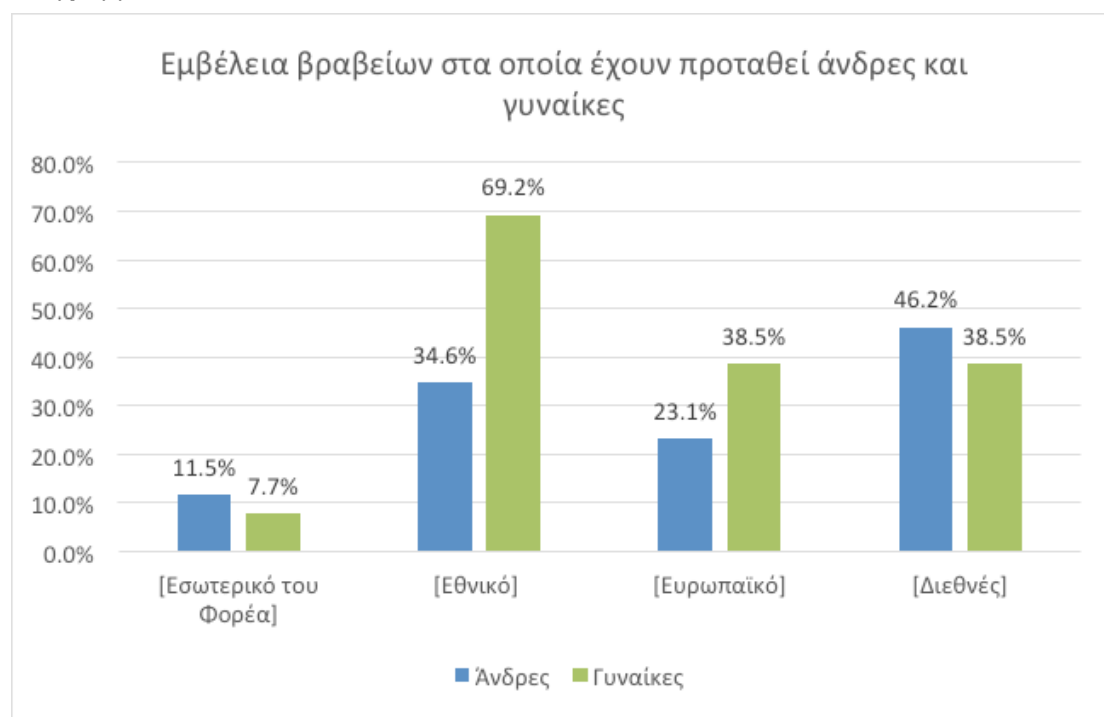
Διάγραμμα 2

Δεύτερον, παρατηρήσαμε ότι υπάρχει μια σημαντική διαφοροποίηση όσον αφορά τους αριθμούς των ανδρών και των γυναικών που έχουν προταθεί για κάποιο βραβείο στο εσωτερικό του φορέα τους, είτε από κάποιο εθνικό, ευρωπαϊκό ή διεθνή οργανισμό. Σύμφωνα με τις απαντήσεις που πήραμε, οι άνδρες έχουν προταθεί σε ποσοστό 43% του συνόλου, ενώ οι γυναίκες σε 33%, (βλ. Διάγραμμα 3).

Διάγραμμα 3

Οι παραπάνω απαντήσεις αντανακλούν τις δυσκολίες και φανερώνουν τα εμπόδια που παρεμβάλλονται για την ισότιμη αναγνώριση της συμβολής των γυναικών στο ερευνητικό έργο. Έστω και αν αυτά τα συμπεράσματα προέρχονται από την ανάλυση ενός μικρού δείγματος, θα πρέπει να υπογραμμιστούν ως βάσιμες υποθέσεις εργασίας και γιατί είναι και σημαντικές καθεαυτές αλλά και γιατί παράγουν άνισες συνθήκες που περιορίζουν τις δυνατότητες των γυναικών για διεθνή δικτύωση. Αυτό το γεγονός είναι ιδιαίτερα κρίσιμο στην σημερινή εποχή, όπου οι ερευνητικές ομάδες λειτουργούν ολοένα και περισσότερο σε αλληλοεξάρτηση σε παγκόσμιο επίπεδο και οι δυνατότητες και ικανότητες που ευνοούν την δικτύωση είναι εκείνες που κατά κύριο λόγο καθορίζουν τις επιστημονικές ιεραρχίες.

3.2 Η συμφιλίωση οικογενειακής, επαγγελματικής και προσωπικής ζωής ανδρών και γυναικών στους ερευνητικούς χώρους

Οι στατιστικές μελέτες για τον τομέα της έρευνας σε Ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο ενώ υποστηρίζουν ότι η συμφιλίωση οικογενειακής, επαγγελματικής και προσωπικής ζωής παραμένει “βασικό στοιχείο για την επίτευξη της ισότητας των φύλων”, αναγνωρίζουν ότι μόνο “ένα μικρό μέρος των σημερινών δεικτών λαμβάνει υπόψη αυτή τη θεματική (European Commission 2013, σ. 7). Στην πράξη, ο μόνος δείκτης που χρησιμοποιείται, και που δύναται να προσφέρει άμεσα κάποια απτά στοιχεία, βασίζεται στην σύγκριση των ποσοστών ερευνητών-γονέων σε σχέση με τα ποσοστά γονέων στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού. Η τελευταία δημοσιευμένη έρευνα που εμπεριέχει μετρήσεις γι’ αυτόν το δείκτη, καταγράφει ότι στην Ελλάδα, όπως και στη συντριπτική πλειοψηφία των Ευρωπαϊκών χωρών, και οι γυναίκες και οι άνδρες ερευνήτριες/τες “είναι πιο πιθανό να έχουν παιδιά από ό,τι το υπόλοιπο του ενεργού πληθυσμού”. Στη βάση αυτής της καταγραφής, το συμπέρασμα το οποίο εξάγεται είναι ότι το ζήτημα της συμφιλίωσης της οικογενειακής, επαγγελματικής και προσωπικής ζωής “είναι ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για τους ερευνητές/τριες ανεξαρτήτως φύλου” και ότι οι γυναίκες ερευνήτριες επηρεάζονται συνήθως περισσότερο δεδομένου ότι “εξακολουθούν να επωμίζονται το κύριο βάρος της φροντίδας και της οικιακής εργασίας” (European Commission 2013, σ. 99).

Η πιο πρόσφατη δημοσιευμένη στατιστική μελέτη σε εθνικό επίπεδο επεκτείνει αυτό το επιχείρημα αναγνωρίζοντας τις δυσκολίες της συμφιλίωσης της οικογενειακής και της επαγγελματικής ζωής, “σε συνδυασμό με την ανάγκη πολλών ωρών απασχόλησης στις θέσεις υψηλής ευθύνης”, ως ένα βασικό παράγοντα που εξηγεί το ότι “οι γυναίκες προάγονται με βραδύτερους ρυθμούς συγκριτικά με τους άνδρες”, στα ελληνικά ερευνητικά ιδρύματα (σ. 42). Το επιχείρημα αυτό, όμως, δεν τεκμηριώνεται από τα στατιστικά στοιχεία για το έτος 2011 που παρουσιάζονται στο κείμενο (αφού η μελέτη δεν ενσωματώνει κάποιο σχετικό δείκτη), αλλά με μία αόριστη αναφορά σε αποτελέσματα μιας παλιότερης έρευνας του ΕΚΤ, η οποία όμως δεν αποτελούσε κάποια συστηματική μελέτη του φαινομένου, ενώ βασιζόταν σε σχετικά μικρό αριθμητικά δείγμα γυναικών ερευνητριών (βλ. ΕΚΤ 2007).

Συμπερασματικά, οι υπάρχουσες στατιστικές αναλύσεις είναι ιδιαίτερα ελλιπείς ώστε να θεωρήσουμε ότι μπορούν να συνεισφέρουν ουσιαστικά στην ευρύτερη προβληματική σχετικά με τις κοινωνικές και προσωπικές ανάγκες των γυναικών, αλλά και την ισότιμη συμμετοχή των ανδρών στις ευθύνες φροντίδας. Ένας άλλος δείκτης που υιοθετείται από όλες τις σχετικές μελέτες, μπορεί έμμεσα να διαφωτίσει αυτά τα ζητήματα, τουλάχιστον για την ελληνική περίπτωση. Πρόκειται για τον δείκτη της κατανομής ερευνητών ανά φύλο και τομέα εκτέλεσης έρευνας και ανάπτυξης. Στις πιο πρόσφατες μετρήσεις για την Ελλάδα, η συμμετοχή των γυναικών ερευνητριών καταγράφεται ως έντονα διαφοροποιημένη: οι γυναίκες απαρτίζουν το 48.1% του ερευνητικού προσωπικού στον Κρατικό Τομέα (GOV), ενώ μόνο το 30.8% του συνόλου του ερευνητικού προσωπικού στις Επιχειρήσεις (BES). Η ερμηνεία αυτού του ευρήματος, θα πρέπει σίγουρα να λάβει υπόψη της πολλαπλές διαστάσεις της

κοινωνικο-οικονομικής συγκυρίας και του ελληνικού πολιτικο-πολιτισμικού πλαισίου. Μία υπόθεση εργασίας που θεωρούμε χρήσιμη είναι ότι αυτή η έντονη διαφοροποίηση αντανακλά και την αυτενέργεια των γυναικών ερευνητριών για την επίτευξη μιας πιο ισορροπημένης οικογενειακής, επαγγελματικής και προσωπικής ζωής. Η αυξημένη συμμετοχή των γυναικών ερευνητριών στον κρατικό τομέα συνδέεται, υπό αυτή την οπτική, και με την δυνατότητα διεκδίκησης εργασιακών δικαιωμάτων και κοινωνικών παροχών που επιτρέπουν στις γυναίκες να συνδυάσουν τις ευθύνες φροντίδας που τις βαρύνουν με το ερευνητικό τους έργο, ενώ ο ιδιωτικός τομέας των επιχειρήσεων αποφεύγεται στρατηγικά ως ο χώρος όπου η χορήγηση των ίδιων δικαιωμάτων και παροχών θεωρείται ως αυθαίρετη και επισφαλής.

Η έρευνα μικρής κλίμακας που πραγματοποιήσαμε με τη συμμετοχή ερευνητών/τριών από 7 ερευνητικούς φορείς του ευρύτερου δημοσίου τομέα προσπάθησε να διαφωτίσει το εύρος εφαρμογής των νομοθετημένων κοινωνικών πολιτικών που στοχεύουν στην εξισορρόπηση της επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής και την εμβέλεια χρήσης τους από τις/τους δικαιούχους. Πρέπει να σημειώσουμε, εδώ, ότι οι υπάρχουσες κοινωνικές πολιτικές δεν περιλαμβάνουν κάποια ιδιαίτερη στόχευση για τον τομέα της έρευνας και της καινοτομίας αλλά είναι καθολικής εμβέλειας για όλους τους εργασιακούς χώρους.

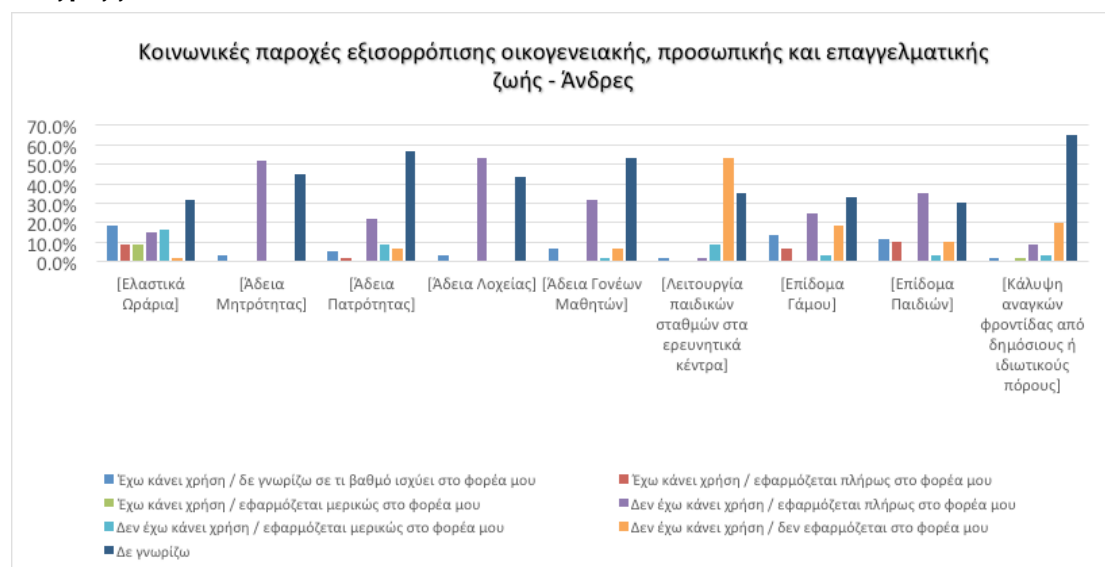
Τα σχετικά ερωτήματα που θέσαμε ανέχνευσαν το πεδίο εφαρμογής από τους ερευνητικούς φορείς, την γνώση των ερευνητών/τριών και την χρήση που κάνουν για τα παρακάτω κοινωνικά και εργασιακά δικαιώματα και παροχές που σχετίζονται με τη συμφιλίωση της επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής:

- Ελαστικά Ωράρια
- Άδεια Μητρότητας
- Άδεια Πατρότητας
- Άδεια Λοχείας
- Άδεια Γονέων Μαθητών
- Λειτουργία παιδικών σταθμών στα ερευνητικά κέντρα
- Επίδομα Γάμου
- Επίδομα Παιδιών
- Κάλυψη αναγκών φροντίδας από δημόσιους ή ιδιωτικούς πόρους

Το πρώτο συμπέρασμα που εξάγεται από τις απαντήσεις των ερευνητριών/ών είναι ότι το πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων και παροχών όσον αφορά στα ελληνικά ερευνητικά ιδρύματα παρουσιάζει έντονες εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Οι κοινωνικές πολιτικές που αφορούν στην άμεση παροχή υπηρεσιών φροντίδας είναι ουσιαστικά ανύπαρκτες και δεν εφαρμόζονται από τους ερευνητικούς ή άλλους δημόσιους φορείς. Οι εφαρμοζόμενες πολιτικές που συνδέονται με τη φροντίδα σχετίζονται με α) την διευκόλυνση των γυναικών εργαζομένων (κυρίως) να αναλάβουν οι ίδιες αυτά τα καθήκοντα και β) την οικονομική στήριξη μέσω επιδομάτων ώστε να υπάρχει η δυνατότητα αγοράς των υπηρεσιών αυτών από τον ιδιωτικό τομέα.

Το δεύτερο συμπέρασμα αφορά στο γεγονός ότι οι γυναίκες ερευνήτριες μοιάζει να απασχολούνται αλλά και να είναι επιφορτισμένες πολύ περισσότερο με ζητήματα της συμφιλίωση της επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής απ' ότι οι άνδρες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η πολύ περιορισμένη χρήση της άδειας πατρότητας από τους άνδρες ερευνητές (6.7%) αλλά και η γενικότερα πολύ χαμηλότερη γνώση τους για τις κοινωνικές παροχές που σχετίζονται με την συμφιλίωση επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής συγκριτικά με τις γυναίκες. Για τις γυναίκες ερευνήτριες η ευρεία χρήση των νομοθετημένων κοινωνικών παροχών αφορά περισσότερο στα ελαστικά ωράρια (59%), στην άδεια μητρότητας (34%), στην άδεια λοχείας (34%), και στην άδεια γονέων μαθητών (25%) (βλ. Διαγράμματα 4 και 5).

Διάγραμμα 4

Διάγραμμα 5

Οι έντονες διαφοροποιήσεις που παρατηρούμε ανάμεσα στα δύο φύλα σχετικά με την γνώση για και την χρήση των εργασιακών δικαιωμάτων και κοινωνικών

παροχών επιβεβαιώνουν την κατασκευή της συμφιλίωσης οικογενειακής, επαγγελματικής και προσωπικής ζωής σαν ένα πεδίο έμφυλων προκαταλήψεων και ανισοτήτων.

3.3 Η επιρροή του φύλου στην έρευνα και την καινοτομία

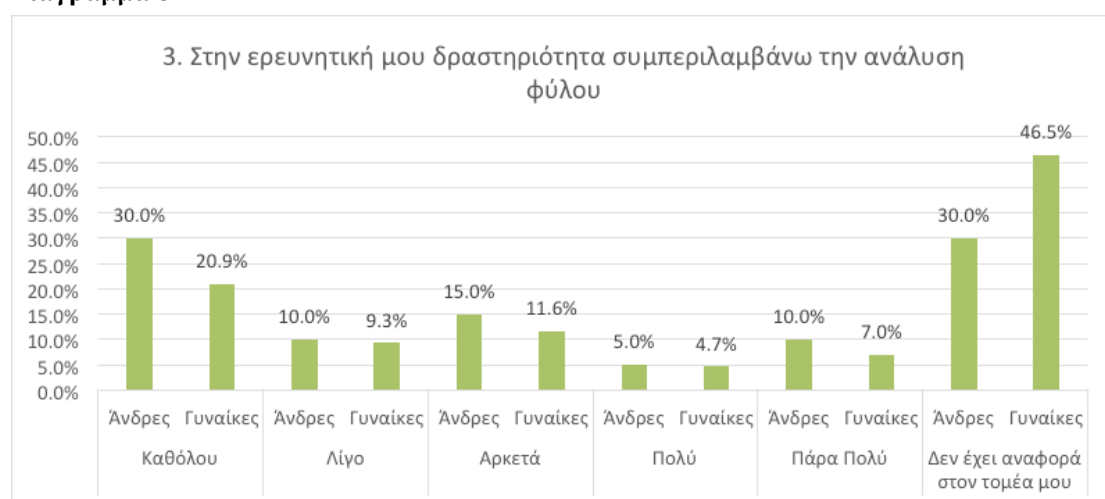
Η αναγνώριση της σημασίας του φύλου στην ερευνητική διαδικασία παραμένει ζητούμενο στο ελληνικό σύστημα έρευνας και καινοτομίας. Τα ευρήματα των πρόσφατων στατιστικών μελετών αναδεικνύουν με έμμεσο τρόπο την σχετική περιθωριοποίηση του φύλου, χωρίς να εξετάζουν αυτό το ζήτημα *per se*. Για παράδειγμα, η προκαταρκτική δημοσίευση έκδοση των *she figures* για το 2015 περιλαμβάνει ένα νέο δείκτη που αφορά στην υιοθέτηση σχεδίων δράσης για την ισότητα των φύλων από τους ερευνητικούς φορείς στην Ευρώπη. Κατά το έτος 2013, μόνο ένα ποσοστό 30% των ελληνικών ερευνητικών ιδρυμάτων δήλωσαν ότι έχουν υιοθετήσει τέτοια σχέδια δράσης, ποσοστό κάτω από τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο που φτάνει το 36% (European Commission 2015). Θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε ακόμα και αυτό το 30% των θετικών παραδειγμάτων με υποψία. Πρώτον, όπως φαίνεται και από τα επίσημα στατιστικά στοιχεία μόνο το 27% του συνόλου του ερευνητικού προσωπικού στην Ελλάδα καλύπτεται από αυτά τα σχέδια δράσης σε σύγκριση με τον πολύ ψηλότερο μέσο όρο για την ΕΕ που αγγίζει το 70%. Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι υπάρχει η τάση τα μεγάλα ερευνητικά ιδρύματα να μην έχουν υιοθετήσει τέτοια σχέδια δράσης, τα οποία πρέπει κυρίως να προέρχονται από μικρότερους και πολιτικά πιο ευέλικτους ερευνητικούς φορείς. Δεύτερον, οι απαντήσεις που δόθηκαν από τα ελληνικά ιδρύματα στο συγκεκριμένο ερώτημα της στατιστικής έρευνας κρίνονται ως αριθμητικά “πολύ λίγες” από τους συγγραφείς της, γεγονός που μπορεί να μας οδηγήσει στην υπόθεση ότι κάποιοι μεγάλοι ερευνητικοί φορείς με κακές επιδόσεις στην ισότητα των φύλων απέφυγαν να απαντήσουν. Τέλος, αυτή η υποψία επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι θεσμοί και πρακτικές που θα περίμενε κανείς να έχουν θεσπιστεί και να έχουν τεθεί σε λειτουργία στο πλαίσιο της υλοποίησης σχεδίων δράσης για την ισότητα των φύλων είναι παντελώς απόντες. Για παράδειγμα, σε κανένα ελληνικό ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα δεν υπάρχει κάποιο παρατηρητήριο ισότητας των φύλων, με εξαίρεση μια προσπάθεια που λειτούργησε στο ΕΚΠΑ για περιορισμένο χρονικό διάστημα και σταμάτησε λόγω διακοπής της χρηματοδότησης.

Η περιθωριοποίηση των αναλύσεων του φύλου στην επιστημονική έρευνα αποτυπώνεται ακόμα πιο έντονα στην ελάχιστη θέση που έχουν οι σπουδές φύλου στα προγράμματα σπουδών. Σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ο περιορισμένος αριθμός εξειδικευμένων ερευνητικών κέντρων σε θέματα φύλου αλλά και διδακτικών προγραμμάτων σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο είναι ενδεικτικός της έλλειψης αναγνώρισης των σπουδών του φύλου γενικότερα στην ελληνική ακαδημαϊκή και ερευνητική κοινότητα. Οι τάσεις αυτές είναι πολύ πιο έντονες στις φυσικές, βιολογικές και ιατρικές επιστήμες και στις σπουδές μηχανολογίας και τεχνολογίας, όπως ακριβώς και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Οι υπάρχουσες ερευνητικές δομές είναι στην συντριπτική πλειοψηφία τους στον τομέα των κοινωνικών επιστημών ενώ οι μοναδικές δομές οι οποίες δεν εντάσσονται στον χώρο αυτό συνδέονται κυρίως με τις αρχιτεκτονικές σχολές οι οποίες έχουν υψηλή γυναικεία εκπροσώπηση σε επίπεδο φοιτητριών και καθηγητριών. Επιπλέον, οι περισσότερες από αυτές τις δομές εξαρτώνται αποκλειστικά από επιμέρους χρηματοδοτήσεις ευρωπαϊκών και εθνικών

προγραμμάτων και δεν ενισχύονται σε σταθερή βάση με αποτέλεσμα να μην λειτουργούν σε βάθος χρόνου με την ίδια αποτελεσματικότητα.

Τα ευρήματα της έρευνας μικρής κλίμακας που διενεργήσαμε επιβεβαιώνουν αυτές τις διαπιστώσεις. Στο ερώτημα που διατυπώσαμε για το εάν οι ερευνητές/τριες συμπεριλαμβάνουν την ανάλυση φύλου στην ερευνητική τους δραστηριότητα, η συντριπτική πλειοψηφία των ανδρών και των γυναικών δήλωσαν ότι δεν το κάνουν “καθόλου” (σε ποσοστό 30% και 21% αντίστοιχα), ενώ το 30% των αντρών και το 46.5% των γυναικών ερευνητών/τριών δήλωσαν ότι η ανάλυση του φύλου δεν έχει αναφορά στον επιστημονικό τους τομέα (βλ. Διάγραμμα 6). Ακόμα ένα στοιχείο, λοιπόν, που αναδεικνύει την περιθωριοποίηση του φύλου στην έρευνα έγκειται στην διαδεδομένη αντίληψη ανάμεσα στους/στις επιστήμονες στην Ελλάδα ως προς την ουδετερότητα της επιστημονικής σκέψης και στον δημόσιο χαρακτήρα της που δεν εμπεριέχει ουσιαστικά την διάσταση του φύλου.

Διάγραμμα 6

Οι απαντήσεις των ερευνητών/τριών σε ερωτήματα μας σχετικά με την επιρροή του φύλου στην λειτουργία των ερευνητικών ιδρυμάτων ανέδειξαν μία πιο συγκρουσιακή εικόνα. Ενώ η ανάλυση του φύλου μοιάζει να θεωρείται ως αποσυνδεδεμένη από την επιστημονική γνώση, όταν το φύλο της επιστήμης διαπλέκεται με τις καθημερινές εμπειρίες των επιστημόνων στους χώρους δουλειάς τους, η στάση των ερευνητών/τριών μοιάζει να επηρεάζεται ως ένα βαθμό από τα προσωπικά τους βιώματα που σε πολλές περιπτώσεις υπερκαθορίζονται και από το φύλο τους. Οι ερευνήτριες/ές ερωτήθηκαν ευθέως αν πιστεύουν ότι το φύλο τους επηρεάζει αρνητικά ή θετικά συγκεκριμένες διαστάσεις της επαγγελματικής τους ζωής. Συγκεκριμένα, ρωτήσαμε τις/τους ερευνήτριες/τες για την πιθανή σχέση του φύλου με:

- τις προαγωγές τους
- Τις αμοιβές σας
- Τις παροχές υλικού/τεχνικού εξοπλισμού του φορέα σας προς εσάς
- Την υποστήριξη σας από διοικητικό προσωπικό
- τη δημόσια εκπροσώπηση τους φορέα τους

- την πρόσληψή τους
- την επιλογή των υπευθύνων των ερευνητικών ομάδων
- την κοινωνική δικτύωση στο χώρο εργασίας
- Το είδος του ερευνητικού έργου που, συνήθως, σας ανατίθεται

Για όλες αυτές τις διαστάσεις, οι άνδρες ερευνητές δήλωσαν σε ποσοστό άνω του 86% ότι το φύλο τους δεν παίζει ρόλο, θετικό ή αρνητικό. Αντιθέτως, οι γυναίκες υποστήριξαν ότι το φύλο τους επηρεάζει αρνητικά, σε ποσοστό που μερικές φορές ξεπερνά το 25%, αρκετά από τα παραπάνω: τις προσλήψεις (25,6%), τις προαγωγές (28%) τη δημόσια εκπροσώπηση (28%) και την επιλογή των υπευθύνων των ερευνητικών ομάδων (21%). Μπορεί η πλειονότητα των γυναικών να θεωρεί ότι το φύλο τους δεν επηρεάζει εντούτοις τα ποσοστά που θεωρούν το αντίθετο είναι σημαντικά και δεν μπορούν να αγνοηθούν (βλ. Πίνακα 2).

Πίνακας 2: Επιρροή του φύλου σε βασικές διαστάσεις του επαγγέλματος του ερευνητή (γυναίκες)

	Λίγο ως πολύ αρνητικά	Λίγο ως πολύ θετικά	Δεν επηρεάζει
την πρόσληψή σας	25.6%	0.0%	74.4%
την προαγωγή σας	27.9%	0.0%	72.1%
δημόσια εκπροσώπηση φορέα	27.9%	2.3%	69.8%
κοινωνική δικτύωση	16.3%	7.0%	76.7%
επιλογή υπευθύνων ομάδων	20.9%	0.0%	79.1%
αμοιβή	11.6%	0.0%	88.4%
υποστήριξη από διοικητικό προσωπικό	9.3%	2.3%	88.4%
παροχές εξοπλισμού	9.3%	0.0%	90.7%
είδος ερευνητικού έργου	11.6%	2.3%	86.0%

3.4 Συμπεράσματα

Μία μελέτη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής από το 2009 σχετικά με την ενσωμάτωση του φύλου στις ερευνητικές χρηματοδοτήσεις, κατατάσσει την Ελλάδα ως μία από τις “σχετικά αδρανείς” Ευρωπαϊκές χώρες στον τομέα της υιοθέτησης και εφαρμογής πολιτικών για την προώθηση της ισότητας των φύλων στην έρευνα και την καινοτομία (European Commission 2009δ, σ. 21). Ο χαρακτηρισμός αυτός απορρέει από την απουσία μηχανισμών παρακολούθησης για την κατανομή των φύλων στον τομέα της έρευνας στην Ελλάδα και τη σχετικά ισχνή ανάληψη πρωτοβουλιών ή δεσμεύσεων για την προώθηση της ισότητας των φύλων σε εθνικό και τοπικό επίπεδο. Το επιχείρημα που διατυπώσαμε σε αυτό το κεφάλαιο είναι ότι αυτή η κατάσταση πραγμάτων δεν έχει αλλάξει. Ο ισχυρισμός μας αυτός, ο οποίος στηρίζεται στις πιο πρόσφατες στατιστικές μελέτες που έχουν δημοσιευτεί και την μικρής κλίμακας έρευνας που διενεργήσαμε κάθε άλλο παρά εξαντλεί τη συζήτηση για τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας που δομούν τα ελληνικά ερευνητικά και διαπερνούν τις καθημερινές επιστημονικές πρακτικές στην Ελλάδα, σχέσεις πολύπλοκες που δύσκολα μπορούν να διαφωτιστούν σε βάθος από τις υπάρχουσες στατιστικές μελέτες και τη χρήση των συγκεκριμένων δεικτών που υιοθετούν.

Παρόλο που οι στατιστικές μελέτες αναδεικνύουν τα χαμηλά ποσοστά των γυναικών, λόγω των κενών περιόδων που παρατηρούνται στην συλλογή τους, μας δίνουν μόνο μια γενική και στατική εικόνα. Πιο συγκεκριμένα, οι τάσεις αυτές δείχνουν ότι υπάρχει ένα γενικότερο πρόβλημα ανισότητας και διακρίσεων όσον αφορά την κατανομή των θέσεων εργασίας μεταξύ γυναικών και ανδρών ερευνητών αλλά δεν μας δίνουν αναλυτικά δεδομένα που θα μας επιτρέψουν να τις ερμηνεύσουμε και να τις αναλύσουμε. Επίσης δεν μας δίνουν την ιστορική διάσταση καθώς δεν υπάρχουν συγκρίσιμα στατιστικά δεδομένα για το παρελθόν, ούτε και η δυνατότητα να κατανοήσουμε τις αλλαγές που συντελούνται τα τελευταία χρόνια με την οικονομική κρίση και την εφαρμογή των μέτρων λιτότητας στην έρευνα και την καινοτομία. Ακόμα και στους δείκτες για τους οποίους διαθέτουμε τα απαραίτητα στατιστικά στοιχεία, η εικόνα αυτή παραμένει ελλιπής και αποσπασματική προσφέροντας ελάχιστες πληροφορίες σχετικά με τον έμφυλο τρόπο με τον οποίο οργανώνονται οι ερευνητικές δομές και διαδικασίες στην πράξη και μέσα από τις οποίες δομούνται οι επιστημονικές κοινότητες και παράγεται πρωτότυπο έργο.

Επιπλέον στις στατιστικές αποσιωπούνται ζητήματα που αφορούν τις καθημερινές έμφυλες πρακτικές, τις προσλήψεις και αποφάσεις των ερευνητών/τριών, ζήτημα της συμφιλίωσης της επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής των ερευνητών/τριών, το πολιτισμικό πλαίσιο και τα έμφυλα πολιτισμικά νοήματα και στερεότυπα που αποδίδονται σε διαφορετικούς επιστημονικούς και τεχνολογικούς κλάδους. Τέλος, οι στατιστικές μετρήσεις εστιάζουν σε απόλυτους αριθμούς και δεν λαμβάνουν υπόψη τις έμφυλες εργασιακές σχέσεις, όπως τις ώρες απασχόλησης γυναικών και ανδρών στους συγκεκριμένους τομείς, τα ποσοστά περιστασιακής, επισφαλούς και μερικού χρόνου εργασίας. Το τρίτο μέρος του βιβλίου θα προσπαθήσει να διευρύνει τη συζήτηση για τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας που δομούν τον τομέα της επιστήμης, βασισμένο στην έρευνα πεδίου που

πραγματοποιήσαμε και που προσπάθησε να αναδείξει τις έμφυλες διχοτομήσεις, ιεραρχήσεις και προκαταλήψεις που ενυπάρχουν στην έρευνα και καινοτομία στην Ελλάδα.

Μέρος 3ο

Φύλο και Έρευνα στην Ελλάδα: Η
Πρόκληση της Επισφάλειας

Νέλλη Καμπούρη
Κατερίνα Κική-Παπαδάκη

4. Η έρευνα πεδίου: η βιογραφική προσέγγιση

Η έρευνα πεδίου βασίστηκε στην διεξαγωγή και ανάλυση βιογραφικών συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν αποκλειστικά με γυναίκες ερευνήτριες, οι οποίες ζουν στην Ελλάδα και εργάζονται στον χώρο της επιστήμης. Στην έρευνα πεδίου ακολουθήθηκε η βιογραφική προσέγγιση. Η προσέγγιση αυτή έχει πολύχρονη ιστορία στις φεμινιστικές σπουδές και στις σπουδές του φύλου. Αρχικά χρησιμοποιήθηκε ευρέως κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980 σαν προνομιακή μεθοδολογία που θεωρήθηκε ότι ανοίγει διόδους κατανόησης της “γυναικείας εμπειρίας”. Μέσα από την μελέτη των βιογραφικών αφηγήσεων, οι φεμινίστριες ερευνήτριες της περιόδου εκείνης προσπάθησαν να αναδείξουν τις πολιτικές διαστάσεις των ιδιωτικών πρακτικών, να προτάξουν την αυτενέργεια των γυναικών, να υιοθετήσουν πιο ισότιμες μορφές αλληλεπίδρασης μεταξύ ερευνητών και των υποκειμένων που συμμετέχουν στην έρευνα, αλλά και να προωθήσουν την αυτοσυνειδητοποίηση και ενδυνάμωση των γυναικών (Τσιώλης 2006).

Στη δεκαετία του 1990, όμως, η κριτική που άσκησαν οι μαύρες φεμινίστριες θεωρητικοί και ακτιβίστριες καθώς και η επιρροή των μεταδομιστικών θεωριών οδήγησε στην αμφισβήτηση της καθολικότητας της γυναικείας εμπειρίας, η οποία καθόριζε έως τότε τις φεμινιστικές προσεγγίσεις (Αθανασίου, 2006). Η κατηγορία «γυναίκα» (όπως και αυτή του «άνδρα») θεωρήθηκε ότι είναι ουσιοκρατική και ότι κατά βάση απορρέει και προβάλλει σαν κανονιστικά πρότυπα τα βιώματα των λευκών ετερόφυλων γυναικών της μεσαίας τάξης. Έτσι η εστίαση των βιογραφικών προσεγγίσεων μετατοπίστηκε από την καθολική γυναικεία εμπειρία προς τις πολλαπλές έμφυλες εμπειρίες που ορίζονται από τις κατηγορίες της φυλής, της κοινωνικής τάξης, του έθνους, της ηλικίας και του σεξουαλικού προσανατολισμού. Στο πλαίσιο αυτό, οι βιογραφικές αφηγήσεις άρχισαν να αντιμετωπίζονται σαν κοινωνικές διαδικασίες, που προβάλλουν τις δυναμικές διαμόρφωσης των έμφυλων κατηγοριοποιήσεων και ταυτοτήτων. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι οι σπουδές του φύλου δεν μπορούσαν πλέον να θεωρούν εκ των προτέρων δεδομένο το κανονιστικό δίπολο άνδρας-γυναίκα, αλλά θα έπρεπε να ξεκινήσουν να μελετούν πώς μέσα από τις προσωπικές ιστορίες και πορείες κατασκευάζονται τα δίπολα του φύλου και οι ιεραρχήσεις που εκπορεύονται από αυτά.

Όπως υποστηρίζει ο Τσιώλης, η μετατόπιση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι πλέον στο επίκεντρο της έρευνας τίθενται «διαδικασίες εμφυλοποίησης (doing gender)», οι τρόποι δηλαδή με τους οποίους τα υποκείμενα πραγματώνουν έμφυλες ταυτότητες και διαφορές, ακολουθώντας την ενδεδειγμένη σε κάθε περίπτωση γραμματική κανόνων» (Τσιώλης, 2010, σ. 75). Επομένως από την δεκαετία του 1990 και μετά, «οι βιογραφίες δεν κατανοούνται πλέον μόνο ως εργαλείο ή υλικό που παρέχει στον ερευνητή προνομιακή πρόσβαση στην εσωτερική σκοπιά και στους βιωματικούς κόσμους των υποκειμένων. Η βιογραφία θεωρείται ως μια “ιδιάζουσα κοινωνική πραγματικότητα, ως κοινωνικό μόρφωμα» (Τσιώλης, 2010, σ. 76).

Η παρούσα έρευνα αποτελεί μια προσπάθεια να διερευνηθούν των «διαδρομών του βίου» γυναικών που εργάζονται ή εργαζόντουσαν στο παρελθόν στην

έρευνα. Εστιάζει δηλαδή στους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα αφηγούνται τα σημαντικά γεγονότα της ζωής τους, τους παράγοντες που τα επηρέασαν, τις βιογραφικές τους αποφάσεις αλλά και τις «μεταβάσεις» τους από μια φάση ζωής σε μια άλλη (Τσιώλης 2010). Η ανάλυση δεν εστιάζει στα ποσοστά και τις γενικότερες τάσεις των ερευνητριών του δείγματος αλλά στους ιδιαίτερους τρόπους που αρθρώνουν και οργανώνουν τις βιογραφίες που αφηγούνται κάθε μια από τις συμμετέχουσες ξεχωριστά. Η παρούσα έρευνα είναι μια προσπάθεια να συνδεθούν οι ατομικές αυτές διαδρομές με τα κανονιστικά πρότυπα του φύλου που κυριαρχούσαν και συνεχίζουν να κυριαρχούν στην επιστημονική έρευνα στην Ελλάδα και διεθνώς.

Εντούτοις το φύλο δεν θεωρείται δεδομένο με την έννοια ότι στην ανάλυση δίνεται έμφαση στους τρόπους με τους οποίους η θηλυκότητα και η αρρενωπότητα κατασκευάζονται σε σχέση με την επιστήμη μέσα από τα ιδιαίτερα βιώματα και τις εμπειρίες. Ο προβληματισμός αυτός είναι ιδιαίτερα σημαντικός διότι καταδεικνύει πώς μέσα από βιογραφικές συνέχειες, ασυνέχειες και ενδεχομενικότητες, τα υποκείμενα παράγουν, αναπαράγουν και συνδιαμορφώνουν το φύλο της επιστήμης.

Το πλεονεκτήματα αυτής της βιογραφικής προσέγγισης που εστιάζει στις διαδρομές είναι ότι μας επέτρεψε να μελετήσουμε σε βάθος τις αλλαγές που συντελούνται στη διάρκεια της ζωής των ατόμων που αφηγούνται την ζωή τους, αλλά και να αναγνωρίσουμε την πολυμορφία τους και τις ιδιαιτερότητές τους. Επιπλέον επειδή η προσέγγιση αυτή αναγνωρίζει τις προσωπικές διαδρομές σαν κοινωνικά δεδομένα, ανοίγει το δρόμο για να συζητήσουμε ερωτήματα που αφορούν στο δίπολο ιδιωτικό-δημόσιο, καθώς και τις διαγενεακές διαφορές (Παπαγεωργίου 2010), ζητήματα τα οποία δεν συνδέονται συνήθως με τον επιστημονικό λόγο που θεωρείται ουδέτερος ως προς το φύλο. Παράλληλα, έχει αποδειχθεί ότι είναι ένα χρήσιμο εργαλείο για την διαμόρφωση προτάσεων πολιτικής οι οποίες απορρέουν από βιώματα και εμπειρίες όπως (ανα)παράγονται στις αφηγήσεις γυναικών διαφορετικής ηλικίας, οικογενειακής κατάστασης, κοινωνικής τάξης, κλάδου ειδίκευσης και σεξουαλικού προσανατολισμού που δραστηριοποιούνται στους τομείς της έρευνας. Αυτό μας δίνει τη δυνατότητα να θέσουμε ερωτήματα σχετικά με τις προτάσεις πολιτικής που «ομογενοποιούν» τους ερευνητές/τριές κάτω από το πρίσμα του μοντέλου της «διαχειριστικότητας» στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω.

Η υιοθέτηση της βιογραφικής προσέγγισης της επιστήμης, όμως, παρουσιάζει και ιδιαίτερες προκλήσεις που συνδέονται με τις ιδιαιτερότητες του ορθολογιστικού επιστημονικού λόγου. Καθώς ο επιστημονικός λόγος έχει ιστορικά κατασκευαστεί σαν αντικειμενικός, ουδέτερος και παγκοσμιοποιημένος τείνει να βρίσκεται σε διαρκή ένταση προς τις βιογραφικές αφηγήσεις. Στο κανονιστικό πλαίσιο, ο επιστημονικός λόγος θεωρείται ότι δεν θα πρέπει να εμπεριέχει προσωπικά, βιογραφικά στοιχεία τα οποία κατά κανόνα αποκρύπτονται πίσω από μια φαινομενική έμφυλη ουδετερότητα. Όπως έγραψε σ' ένα αυτοβιογραφικό άρθρο το 1977, η Evelyn Fox Keller:

Ενδεχομένως να είναι πάρα πολύ δύσκολο για όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με τα ήθη της επιστημονικής κοινότητας να καταλάβουν την απίστευτη εχεμύθεια μέσω της οποίας οποιοσδήποτε, αλλά κυρίως οι γυναίκες, θα δημοσιοποιήσουν τις προσωπικές τους εντυπώσεις και εμπειρίες, ιδιαιτέρως όταν κάνουν αρνητική εντύπωση στην κοινότητα. Τέτοιες πράξεις δεν θεωρούνται απλά αντι-επαγγελματικές αλλά επίσης θεωρούνται ότι θέτουν σε κίνδυνο την εικόνα της αδιαφορίας και της αντικειμενικότητας. Οι γυναίκες που πρέπει να δουλεύουν σκληρά για να κατασκευάσουν αυτή την εικόνα δεν είναι πιθανό να πάρουν τέτοιου είδους ρίσκα. Επιπλέον, η συμμετοχή μας σε αυτή την κοινότητα έχει εντυπώσει μέσα μας την αυστηρή συνήθεια να ελαχιστοποιούμε οποιοσδήποτε διαφορές οφείλονται στο βιολογικό μας φύλο (Keller, 1977, σ. 16 - δική μου μετάφραση).

Επομένως, η ίδια η λογική της οργάνωσης του επιστημονικού λόγου κάνει την βιογραφική αφήγηση να μοιάζει σαν αντι-επιστημονική και αντι-επαγγελματική. Αυτή η συνθήκη δημιουργεί ιδιαίτερα προβλήματα και δυσκολίες στην συλλογή και ανάλυση του υλικού της έρευνας ιδιαίτερα των γυναικών ερευνητριών, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις πασχίζουν σε όλη τη διάρκεια της επαγγελματικής ζωής τους να απελευθερωθούν από τις πιέσεις του προσωπικού χώρου και χρόνου και συμφιλιώνονται δύσκολα με την εξιστόρηση των διαδρομών ζωής σαν πεδίο ανάλυσης της επιστημονικής κοινότητας στην οποία ανήκουν. Σε πολλές περιπτώσεις υπάρχουν εντάσεις ενώ συχνά η δημοσιοποίηση των προσωπικών εμπειριών σκοντάφτει ουσιαστικά στην επιστημονική τους ιδιότητα και ταυτότητα.

Μια δεύτερη πρόκληση, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με την πρώτη αφορά στην υψηλή εξειδίκευση πολλών επιστημόνων με τις οποίες μιλήσαμε. Η εξειδίκευση αυτή τις εμπόδιζε σε πολλές περιπτώσεις να μιλούν για την ερευνητική εργασία τους με εκλαϊκευμένους όρους –γεγονός που δημιουργεί δυσκολίες τόσο στην ερμηνεία όσο και στην ανάλυση των συνεντεύξεων. Ιδιαίτερα όσες ασχολούνται με θεωρητικά μαθηματικά και θεωρητική φυσική δύσκολα μπορούν να εκφράσουν τα ζητήματα που τις αφορούν άμεσα με τρόπο που να μπορεί να ενσωματωθεί στην ανάλυση των βιογραφιών τους.³ Αυτό έχει ως αποτέλεσμα σε πολλές αφηγήσεις οι αναφορές στην επιστημονική εργασία να εμφανίζονται σαν να είναι ξεκομμένες από την υπόλοιπη ζωή και ιδιαίτερα από τις σχέσεις του φύλου.

Μια άλλη πρόκληση την οποία συναντήσαμε είναι η σύνδεση των βιογραφικών αφηγήσεων με την παραγωγή γνώσης στο ευρύτερο ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο το οποίο μελετάμε. Όπως αναφέραμε παραπάνω, η διεξαγωγή της έρευνας συμπίπτει με μια περίοδο όπου κυριαρχεί ο λόγος για την οικονομική κρίση, την παρακμή της έρευνας στην Ελλάδα, την μετανάστευση των ερευνητών και την ανάγκη να «προλάβουμε» τις Ευρωπαϊκές και διεθνείς εξελίξεις. Αυτή η ανάγκη για πρόοδο συνδέεται κατά κανόνα με το ενδεδειγμένο μοντέλο ανάπτυξης της έρευνας, το μοντέλο της διαχειριστικότητας, το οποίο

³ Η παρατήρηση αυτή επισημάνθηκε από την επιστημονική σύμβουλο του έργου Μαρία Ρεντετζή.

επιβάλει κατηγοριοποιήσεις και αξιολογήσεις, οι οποίες δεν λαμβάνουν υπόψη του φύλο και τις έμφυλες ανισότητες. Στο πλαίσιο αυτό, τα ζητήματα ισότητας των φύλων τείνουν να παραγκωνίζονται και να αντιμετωπίζονται σαν θέματα που αφορούν στις πιο προηγμένες και πλούσιες κοινωνίες.

Επιπρόσθετα λοιπόν στις αγκιστρώσεις στο μοντέλο της ουδέτερης αντικειμενικής επιστήμης συναντάμε την δυσκολία να αντιμετωπιστούν τα ζητήματα του φύλου και κυρίως τα προβλήματα που αφορούν στην προσωπική και οικογενειακή ζωή σαν σημαντικά – γεγονός που στα μάτια πολλών ερευνητριών και ερευνητών καθιστά την αφήγηση της βιογραφίας τους ασήμαντη και ανούσια διαδικασία, που τους αφαιρεί πολύτιμο χρόνο από τις πιο «σημαντικές» ερευνητικές τους δραστηριότητες. Με την έννοια αυτή, η βιογραφική προσέγγιση δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι συνέβαλε στην αυτοσυνειδητοποίηση και την ενδυνάμωση των υποκειμένων που συμμετείχαν στην έρευνα, ένα στόχο που έθεταν οι βιογραφικές προσεγγίσεις των δεκαετιών του 1970 και 1980. Παρόλα αυτά, σε ορισμένες περιπτώσεις, διαπιστώσαμε ότι η βιογραφική αφήγηση συμβάλλει στην αναγνώριση της ανισότητας των φύλων και της έλλειψης μηχανισμών αντιμετώπισής τους από τους ερευνητικούς φορείς.

Πολλά από τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα έδειξαν ενδιαφέρον για την διάσταση του φύλου στην επιστήμη μόνο όταν έγινε αναφορά στην επιπρόσθετη αξία που αποδίδεται στα θέματα του φύλου στην αξιολόγηση των ερευνητικών προτάσεων του Προγράμματος Πλαισίου Horizon 2020 και στις Ευρωπαϊκές πολιτικές για την έρευνα γενικότερα. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του διευθυντή ενός ερευνητικού κέντρου του ιδιωτικού τομέα, με τον οποίο ήρθαμε σε επικοινωνία όταν συνομιλούσαμε με τους υπεύθυνους φορέων, ο οποίος μας ενημέρωσε ότι είχε υπάρξει καθηγητής στον τομέα της τεχνολογίας, από όπου πήρε σύνταξη, και παράλληλα διεύθυνε ένα ιδιαίτερα επιτυχημένο ερευνητικό κέντρο, μέσω του οποίου είχε καταφέρει να λάβει πολλές χρηματοδοτήσεις για έρευνα και να παράγει σημαντικές καινοτομίες. Στις ερευνητικές ομάδες του κέντρου είχε προσλάβει πολλές γυναίκες επιστήμονες της τεχνολογίας, οι οποίες όμως είχαν ένα κοινό χαρακτηριστικό: ήταν όλες μικρής ηλικίας, ανύπαντρες και χωρίς παιδιά. Τα συμβόλαιά τους ήταν περιορισμένου χρόνου σε συγκεκριμένα ερευνητικά προγράμματα.

Όπως μας αποκάλυψε, τις θεωρούσε πιο «υπεύθυνες», «ικανές» και «αποδοτικές» από τους αρσενικούς συναδέλφους τους «έως κάποια ηλικία μόνο». Για το λόγο αυτό το ερευνητικό του κέντρο ακολουθούσε την τακτική να σταματάει την συνεργασία μαζί τους όταν έφταναν σε ηλικία τεκνοποίησης και γάμου. Με την μέθοδο αυτή το κέντρο εξασφάλιζε ότι δεν θα χρειαζόταν να καλύψει έξοδα αδειών λοχείας και εγκυμοσύνης καθώς και να υποστεί την πτώση της αποδοτικότητας εξαιτίας προσωπικών και οικογενειακών υποχρεώσεων που ο διευθυντής του θεωρούσε δεδομένη. Ενώ, όμως, αρνήθηκε να μας επιτρέψει να κάνουμε βιογραφικές συνεντεύξεις με τις εργαζόμενες ερευνήτριες διότι αυτό θα τους αφαιρούσε χρόνο από τις επιστημονικές τους δραστηριότητες, έδειξε ιδιαίτερα έντονο ενδιαφέρον και ουσιαστικά μονοπώλησε τη συζήτηση κάνοντας ο ίδιος ερωτήσεις σχετικά με τους τρόπους

με τους οποίους μπορεί η διάσταση του φύλου να βελτιώσει τις ερευνητικές προτάσεις που θα κατέθετε στο πλαίσιο του Horizon 2020.

Το παράδειγμα αυτό αναδεικνύει ότι το μοντέλο της διαχειριστικότητας στην παραγωγή της γνώσης δεν είναι ανεξάρτητο από τις βιογραφίες των ερευνητριών/των -αν και πολλές από αυτές δεν το συνειδητοποιούν. Από τις συνεντεύξεις με τους υπευθύνους φορέων -ακόμα κι όταν ήταν γυναίκες- προκύπτει ότι τα ζητήματα της ισότητας των φύλων αντιμετωπίζονται συνήθως εργαλειακά και κατά κανόνα σε συνάρτηση με τους αναπτυξιακούς στόχους (χρηματοδοτήσεις, κατάταξη στις διεθνείς κατηγοριοποιήσεις, βελτίωση του μελλοντικού προφίλ του οργανισμού). Το πλαίσιο, όμως αυτό, αποτελεί συστατικό στοιχείο της διαμόρφωσης των διαδρομών, των αποφάσεων και των πρακτικών που ακολουθούν οι ίδιες οι ερευνήτριες. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι οι βιογραφικές διαδρομές υπερκαθορίζονται από το μοντέλο της διαχειριστικότητας, καθώς διαφορετικά υποκείμενα δρουν και αντιδρούν με πολύ διαφορετικούς τρόπους στα όρια που επιβάλλονται από το μοντέλο αυτό. Οι βιογραφικές συνεντεύξεις αποτελούν ένα μεθοδολογικό εργαλείο το οποίο δίνει την δυνατότητα κατανόησης της αυτενέργειας των υποκειμένων που διαφαίνονται ακόμα και σε ερευνητικά περιβάλλοντα όπου κυριαρχούν οι έμμεσες ή και άμεσες διακρίσεις ως προς την ισότητα των φύλων.

5. Ο δημόσιος λόγος για την έρευνα στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης

Η έρευνα πεδίου σχετικά με το φύλο, την έρευνα και την καινοτομία υλοποιήθηκε σε μια περίοδο όπου στον δημόσιο λόγο κυριαρχούσαν οι αναφορές που συνδέουν της έρευνας με την οικονομική κρίση. Ο λόγος αυτός όπως αναπτύσσεται στην συγκεκριμένη συγκυρία έχει δύο χαρακτηριστικά: από την μια πλευρά αναφέρεται στη δραστική μείωση των κονδυλίων για την έρευνα και την έξοδο μεγάλου αριθμού επιστημόνων εκτός Ελλάδας - φαινόμενα που αντιμετωπίζονται ως επιπτώσεις των πολιτικών λιτότητας. Από την άλλη πλευρά, ο λόγος αυτός αναφέρεται στην ιδιαίτερη σημασία της ανάπτυξης του τομέα της έρευνας για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης που αντιμετωπίζει η ελληνική οικονομία. Επομένως, ο τομέας της έρευνας και το ζήτημα της καινοτομίας κατασκευάζονται ως ζητήματα άμεσα συνδεδεμένα με τα προβλήματα και τα διλήμματα της οικονομικής κρίσης και τις στρατηγικές υπέρβασής της μέσα από μια Ευρωπαϊκή προοπτική.

Ο λόγος για την έρευνα αναπαράγει το ευρύτερο Ευρωπαϊκό πλαίσιο για την κατανόηση της σχέσης επιστήμης και κοινωνίας. Στις 25 Μαΐου 2012, μια ομάδα επιστημόνων, μεταξύ των οποίων και 22 Νομπελίστες, δημοσίευσαν στο περιοδικό *Nature* μια επιστολή στήριξης της Ελλάδας, η οποία στην συνέχεια κοινοποιήθηκε στους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Η επιστολή αναφέρεται στην πολύχρονη οικονομική κρίση που έχει πλήξει την Ελλάδα και τονίζει την ανάγκη ενίσχυσης των ερευνητικών φορέων και επιστημόνων για την έξοδο από την κρίση. Προτείνεται η δημιουργία ελληνικών κέντρων αριστείας, η προώθηση της συνεργασίας των Ελλήνων επιστημόνων με μεγάλα ερευνητικά κέντρα της υπόλοιπης Ευρώπης και η διασφάλιση της ελληνικής συμμετοχής σε μεγάλους ευρωπαϊκούς ερευνητικούς οργανισμούς (Science 2012). Από την επιστολή αυτή γίνεται φανερό ότι η έρευνα κατασκευάζεται ως μοχλός ανάπτυξης, όχι μόνο από τα κείμενα πολιτικής, αλλά κυρίως από τους ίδιους τους επιστήμονες που μέσω της συμμετοχής τους στις ευρωπαϊκές διαδικασίες και θεσμούς έρευνας αναμένουν να επιτευχθεί ευρύτερη οικονομική και κοινωνική πρόοδος στην Ελλάδα της κρίσης μέσω της ανάπτυξης του συγκεκριμένου τομέα.

Σύμφωνα με ένα άλλο άρθρο του περιοδικού *Nature*, από το ξεκίνημα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα δεν υπάρχει κρατικός μηχανισμός, ο οποίος να εξασφαλίζει την συνεχή χρηματοδότηση των ερευνητικών φορέων. Τα ερευνητικά κέντρα εξαρτώνται κυρίως από τα Ευρωπαϊκά προγράμματα χρηματοδότησης που ολοένα και περισσότερο ευνοούν τα ερευνητικά ιδρύματα του Βορρά και υποβαθμίζουν αυτά του Νότου (Abot 2012). Σε άλλα σχετικά άρθρα, επισημαίνεται ότι από το ξεκίνημα της οικονομικής κρίσης, οι ερευνητές στην Ελλάδα αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα υποχρηματοδότησης καθώς τόσο οι μισθοί τους όσο και τα κρατικά κονδύλια για την έρευνα έχουν μειωθεί κατά 1/3 σε σχέση με το 2009 (Abot 2015, Φειδάς 2014). Παράλληλα τονίζεται η υποβάθμιση των συνθηκών εργασίας των ερευνητών και της ποιότητας της έρευνας: η πρόσβαση σε πολλές διεθνείς βάσεις επιστημονικών δημοσιεύσεων έχει περιοριστεί ή διακοπεί και δεν υπάρχουν τα απαραίτητα κονδύλια ούτε καν για τον εξοπλισμό των επιστημονικών εργαστηρίων (Trachana and Giallis 2011). Ως αποτέλεσμα: από τη μια πλευρά οι μόνιμοι ερευνητές ή καθηγητές

εξαναγκάζονται να κάνουν τεράστια προσπάθεια για να διατηρήσουν τα υπάρχοντα ερευνητικά εγχειρήματα ζωντανά και από την άλλη οι νέοι ερευνητές αναζητούν εργασία στο εξωτερικό (Abot 2015).

Η μετανάστευση ερευνητών στο εξωτερικό αντιμετωπίζεται στο δημόσιο λόγο σαν ένα σύμπτωμα της οικονομικής κρίσης. Σε σχετικό άρθρο της, η Βαρβάρα Τραχανά, καθηγήτρια βιολογίας, η οποία μετά από χρόνια μεταδιδακτορικής έρευνας εκλέχθηκε στη θέση της βοηθού καθηγήτριας, αλλά παρέμεινε αδιόριστη, γράφει:

Για πολλούς από τους αναγνώστες του Nature, οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι Έλληνες επιστήμονες δεν αποτελούν έκπληξη. Η χώρα βγαίνει μετά από έξι συνεχή έτη ύφεσης και πολιτικών λιτότητας. Περισσότεροι από ένα τέταρτο των Ελλήνων είναι χωρίς δουλειά. Κι εγώ είμαι μια από αυτούς. Είμαι βιολόγος με διδακτορικό στην βιολογική χημεία από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Το 2003, πήγα στην Ισπανία για να δουλέψω σαν μεταδιδακτορική στο Εθνικό Κέντρο Βιοτεχνολογίας στη Μαδρίτη. Το 2008, επέστρεψα σαν ερευνήτρια επιστήμονας στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών στην Αθήνα με μια σειρά από συμβόλαια περιορισμένου χρόνου. Το Μάρτιο του 2011, εκλέχθηκα βοηθός καθηγήτρια στην κυτταρική βιολογία στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας στη Λάρισα. Αλλά δεν ξεκίνησα να δουλεύω ποτέ εκεί: είμαι μια από τα περίπου 800 μέλη ΔΕΠ που περιμένουν ακόμα να αναλάβουν θέσεις σε διάφορα μέρη στην χώρα επειδή η κυβέρνηση αρνείται να εγκρίνει τον προϋπολογισμό που είναι απαραίτητος για τους μισθούς μας. Είναι έγκριτοι επιστήμονες, πολλοί με πολλά χρόνια μεταδιδακτορικής εμπειρίας, που επιλέχθηκαν μέσω μια μακράς και απαιτητικής διαδικασίας και έχουν διοριστεί με απόφαση των αρχών των Πανεπιστημίων τους (Trachana 2013).

Όπως φαίνεται από το απόσπασμα αυτό, η υποβάθμιση της έρευνας στην Ελλάδα συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τις αυστηρές πολιτικές λιτότητας που επέβαλαν τον κανόνα «μια πρόσληψη προς δέκα αποχωρήσεις» από το δημόσιο τομέα. Καθώς ο πανεπιστημιακός τομέας στον οποίο αναφέρεται η συγκεκριμένη δημοσίευση στηρίζεται αποκλειστικά σε δημόσια κονδύλια, η έλλειψη χρηματοδότησης από το Ελληνικό κράτος συνεπάγεται και την έλλειψη προοπτικής για την έρευνα και την καινοτομία στην Ελλάδα.

Σύμφωνα με το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ), η προκαταρκτική ανάλυση των στατιστικών στοιχείων για την περίοδο 2011-2013 δείχνει ότι υπήρξαν διαφοροποιήσεις ως προς την χρηματοδότηση των ερευνητικών φορέων για την έρευνα και την ανάπτυξη (E&A). Οι περικοπές επηρέασαν περισσότερο τους φορείς έρευνας της τριτοβάθμιας και μετα-δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (που συμπεριλαμβάνει κυρίως τα Πανεπιστήμια και τα Τεχνολογικά Ιδρύματα -ΤΕΙ), ενώ η χρηματοδότηση του τομέα των επιχειρήσεων και του κρατικού τομέα (μεταξύ άλλων και των ερευνητικών φορέων που εποπτεύονται από την Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας- ΓΓΕΤ) ενισχύθηκε ελαφρά από ιδιωτικούς πόρους και τα κονδύλια του ΕΣΠΑ την περίοδο εκείνη. Συνολικά πάντως αν λάβουμε υπόψη τις μεταβολές που συντελέστηκαν από το 2009,

παρατηρείται δραματικός περιορισμός των κονδυλίων για την έρευνα, κάτι το οποίο βρίσκεται σε αντίθεση προς την πρόσληψή της ως «μοχλό» ανάπτυξης και καινοτομίας στην Ελλάδα, αλλά και ως προς τους στόχους που έχει θέσει ευρωπαϊκή στρατηγική για την έρευνα. Στην κατάταξη των χωρών της ΕΕ28 για το 2013 σύμφωνα με την Ένταση E&A (%ΑΕΠ), η Ελλάδα κατατάσσεται στην 24^η θέση με 0,78%, ενώ το όριο διαμορφώνεται στο 2,02% του ΑΕΠ (ΕΚΤ 2014).

Ο λόγος που συσχετίζει την κρίση στον τομέα της έρευνας με την οικονομική κρίση εστιάζει στην παρούσα περίοδο, αλλά τείνει να αποσιωπά διαχρονικά προβλήματα, τα οποία σχετίζονται με δομές και διαδικασίες που προϋπήρχαν της οικονομικής κρίσης. Ένα παράδειγμα της λογικής αυτής είναι το θέμα της «διαρροής εγκεφάλων» σαν μορφή κινητικότητας που στερεί την ελληνική οικονομία από επιστημονικό εργατικό δυναμικό. Το θέμα αυτό αποτελεί συνηθισμένο αντικείμενο άρθρων και αναλύσεων στον τύπο. Σύμφωνα με σχετική έρευνα, υπολογίζεται ότι 10% του επιστημονικού δυναμικού της Ελλάδας (ή 120.000 επιστήμονες) βρίσκονται στο εξωτερικό ενώ ακόμα 300.000 ερευνητές «ετοιμάζονται» να φύγουν. Αυτό το φαινόμενο, όμως, όπως υποστηρίζει η συγκεκριμένη ανάλυση που βασίστηκε στην συμπλήρωση ερωτηματολογίων, φαίνεται να προϋπάρχει της οικονομικής κρίσης κυρίως γιατί οι ίδιοι οι ερευνητές που μεταναστεύουν αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους σαν «πολίτες του κόσμου» που αναζητούν καλύτερες συνθήκες εργασίας, προοπτικές εξέλιξης και καλύτερους μισθούς. Πρόκειται δηλαδή για μια «κοσμοπολιτική μετανάστευση» με ελάχιστες προοπτικές επιστροφής καθώς οι εγχώριες συνθήκες εργασίας είναι πολύ κατώτερες σε σύγκριση με άλλους ευρωπαϊκούς ερευνητικούς θεσμούς. Το ενδιαφέρον, όμως, είναι ότι για πολλούς από τους συμμετέχοντες στην έρευνα αυτό δεν είναι κάτι καινούριο (Λαμπριανίδης, 2011). Από τη σκοπιά αυτή, πέρα από την παρούσα συγκυρία της οικονομικής κρίσης διαπιστώνεται επίσης η διαχρονική ανάγκη για πολιτικές αλλαγές στο αναπτυξιακό μοντέλο του τομέα της έρευνας, οι οποίες θα πρέπει να συμπεριλαμβάνουν την αναγνώριση της σημασίας του ανθρώπινου κεφαλαίου που ζει στο εξωτερικό και τη μεταφορά τεχνογνωσίας. (Τσίρος 2014).

Στον κυρίαρχο λόγο για την έρευνα στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης τα θέματα ισότητας των φύλων στην έρευνα, που σαφέστατα προϋπήρχαν, μπαίνουν στο περιθώριο και τείνουν να αποσιωπώνται και να αντιμετωπίζονται σαν δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με τα «ουσιαστικότερα» προβλήματα που αφορούν στην οικονομική ανάπτυξη, στον εκσυγχρονισμό και στην παραγωγή καινοτομιών. Η υποβάθμιση των θεμάτων ισότητας των φύλων συντελείται μέσω της αντιμετώπισής τους σαν «τυπικές» και «προσχηματικές» λεπτομέρειες, οι οποίες επιβάλλονται κυρίως εξαιτίας των ευρωπαϊκών προγραμμάτων ενσωμάτωσης της ισότητας των φύλων στις πολιτικές αλλά δεν φαίνεται να έχουν στην πραγματικότητα εφαρμογή σε μια οικονομία που διέρχεται από μια περίοδο βαθιάς κρίσης. Με άλλα λόγια, τα ζητήματα του φύλου στην έρευνα παραμερίζονται σαν «πολυτέλεια» μπροστά στα σοβαρότερα θέματα που αντιμετωπίζει ο τομέας αυτός.

Για παράδειγμα, κατά την διάρκεια της έρευνας πεδίου, τον Δεκέμβριο του 2014, ψηφίστηκε μετά από πολύμηνη περίοδο ηλεκτρονικής διαβούλευσης ο νέος

νόμος για την έρευνα, την τεχνολογική ανάπτυξη και την καινοτομία, ο οποίος προβλέπει την διαμόρφωση ενός πολυετούς σχεδίου δράσης, την ανάπτυξη περιφερειακών ερευνητικών κέντρων, την συντονισμό και οργάνωση των ερευνητικών κέντρων απευθείας από την ΓΓΕΤ, την εφαρμογή μεθόδων αξιολόγησης των ερευνητικών κέντρων, την ανάπτυξη ενός «ευέλικτου» πλαισίου χρηματοδότησης που θα διευκολύνει την συνεργασία μεταξύ του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα, συμπεριλαμβανομένων και μειώσεων του κόστους για επιχειρήσεις που χρηματοδοτούν έρευνα και απλοποίησης των γραφειοκρατικών διαδικασιών (Ν.4130/2014). Παρόλο που η αλλαγή του νομοθετικού πλαισίου είναι πρόσφατη, ασκήθηκε έντονη κριτική στην περίοδο συζήτησης του νομοσχεδίου που επεσήμανε ότι αποσκοπεί κυρίως στην προώθηση της συνεργασίας μεταξύ βιομηχανίας, πανεπιστημίων και ερευνητικών κέντρων, στην νομιμοποίηση της επισφαλούς εργασίας των ερευνητών που δουλεύουν στα ερευνητικά προγράμματα, ενώ δεν διασφαλίζει σε καμία περίπτωση την σταθερή χρηματοδότηση της έρευνας από κρατικούς πόρους, την αξιοκρατία, την διατήρηση του δημόσιου χαρακτήρα της παραγόμενης γνώσης και την ευρύτερη ανάπτυξη του ερευνητικού κλάδου προς όφελος της κοινωνίας.⁴

Στην δημόσια συζήτηση για τον σχετικό νόμο, όμως, το ζήτημα του φύλου δεν αντιμετωπίστηκε ως σημαντικό. Στο Άρθρο 4, ο Ν.4130/2014 συμπεριλαμβάνει μια τυπική δέσμευση να «συμβάλει» στην προώθηση της ισότητας των φύλων. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στους στόχους:

Η συμβολή στην προώθηση της ισότητας των φύλων με την ισότιμη ενσωμάτωση του γυναικείου φύλου στην έρευνα και την ισόρροπη εκπροσώπηση των δύο φύλων σε όλα τα επίπεδα στελέχωσης, συμπεριλαμβανομένων του εποπτικού, του διαχειριστικού και του διοικητικού επιπέδου, με την εφαρμογή για το σκοπό αυτό πολιτικής ίσων ευκαιριών στο πλαίσιο των προσλήψεων, στα επακόλουθα στάδια επαγγελματικής σταδιοδρομίας και στις επιτροπές επιλογής και αξιολόγησης σε συνδυασμό με την εφαρμογή κριτηρίων ποιότητας και επαγγελματικών προσόντων. (Ν.4130/2014)

Παρά την δέσμευση αυτή, δεν υπάρχουν συγκεκριμένες αναφορές στις στρατηγικές και δράσεις μέσω των οποίων θα υλοποιηθεί η ισόρροπη εκπροσώπηση των δύο φύλων σε όλα τα επίπεδα της στελέχωσης των ερευνητικών θεσμών. Φαίνεται ότι η προσθήκη της συγκεκριμένης παραγράφου πηγάζει από την υποχρέωση να ενσωματωθούν κάποιες ευρωπαϊκές αρχές στα

⁴ Κυρίως η κριτική ασκήθηκε από τους συνδικαλιστικούς φορείς των ερευνητών, όπως της Ένωσης Ελλήνων Ερευνητών, της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Εργαζομένων Ερευνητικών Κέντρων – Ιδρυμάτων και της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Συλλόγων Εργαζομένων σε Ερευνητικά Ιδρύματα Ιδιωτικού Δικαίου που εξέδωσαν σχετικά ψηφίσματα, αλλά και των πρωτοβάθμιων σωματείων των ερευνητικών κέντρων που εποπτεύονται από την ΓΓΕΤ. Βλέπε «Κείμενο Διαμαρτυρίας και Συλλογής Υπογραφών. Η Επιστημονική Έρευνα στην Ελλάδα υπό την απειλή πρόσφατων πολιτικών της ελληνικής κυβέρνησης για την Έρευνα, την Τεχνολογική Ανάπτυξη και την Καινοτομία». https://secure.avaaz.org/el/petition/Elliniki_Kyvernisi_Hellenic_Government_Gouvernement_Hellenique_Petition_for_withdrawal_of_the_Greek_Draft_Law_for_RTI/?tetuKbb

κείμενα πολιτικής για την έρευνα, χωρίς να υπάρχει πρόθεση ενσωμάτωσης ή ανάπτυξης πολιτικών για την ισότητα των φύλων. Επομένως το λογοθετικό πλαίσιο για την έρευνα στην Ελλάδα δομείται με βάση την αντιμετώπιση του φύλου σαν μια επιβαλλόμενη από το ευρωπαϊκό πλαίσιο παράμετρο, αλλά δεν αντιμετωπίζεται σαν ζήτημα πολιτικής με άμεσο αντίκτυπο στον τομέα αυτό.

Όπως ανέδειξε και η συνέντευξη που πραγματοποιήσαμε με την εκπρόσωπο του Συμβουλίου του Ελσίνκι στην Ελλάδα, το φύλο στην έρευνα δεν αποτελεί προτεραιότητα αλλά αντίθετα αναμένεται να συζητηθεί και θα επιλυθεί σε ένα επόμενο στάδιο, όταν η ελληνική ερευνητική κοινότητα θα έχει πλέον επιλύσει τα «σοβαρά» ζητήματα που σχετίζονται με την οικονομική κρίση. Κατά συνέπεια, η έμφυλη διάσταση αποκτά νόημα μόνο στον βαθμό που συνδέεται με την ευρωπαϊκή προοπτική και μόνο σε ένα μελλοντικό πλάνο, όπου θα έχουν επιλυθεί τα βασικά προβλήματα χρηματοδότησης.

6. Η έρευνα ως διαδικασία παραγωγής γνώσης

Όπως υποστηρίζει η Ulrike Felt, τις τελευταίες δεκαετίες στον τομέα της επιστήμης στην Ευρώπη έχουν επικρατήσει προσεγγίσεις «διαχειριστικότητας» (“managerialist approaches”), οι οποίες έχουν καθολικό και παγκόσμιο χαρακτήρα, δηλαδή προκρίνουν ένα μοναδικό μοντέλο διαχείρισης των επιστημονικών θεσμών που βασίζεται στην αξιολόγηση με βάση κοινούς δείκτες αριστείας. Το μοντέλο της «διαχειριστικότητας» (managerialism) των επιστημονικών θεσμών, προάγει την αξιολόγηση των διαδικασιών και των αποτελεσμάτων της έρευνας με βάση ποσοτικοποιημένα κριτήρια: τον αριθμό δημοσιεύσεων, τα έτη απασχόλησης στην έρευνα μετά την ολοκλήρωση του διδακτορικού, το ύψος των χρηματοδοτήσεων, των αριθμό των διακρίσεων, τα ποσοστά της αριστείας κ.α. Μέσα από μια σειρά από ασκήσεις κρίσης και ελέγχου το μοντέλο αυτό επιτυγχάνει ιεραρχήσεις και κατηγοριοποιήσεις των οργανισμών έρευνας και των επιστημόνων. Σκοπός του μοντέλου αυτού είναι η διαμόρφωση προτάσεων πολιτικής, οι οποίες θα πρέπει να εφαρμόζονται με τρόπο ομοιόμορφο σε όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες ανεξαρτήτως από το πολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρονται.

Σε αντίθεση με αυτές τις καθολικές αναλύσεις, η Felt προτείνει μια προσέγγιση, η οποία βασίζεται στην ιδέα ότι τόσο οι ερευνητικοί θεσμοί όσο και το περιεχόμενο της έρευνας και οι καθημερινές ζωές των ερευνητών/τριών επηρεάζουν και επηρεάζονται από τα εθνικά και τοπικά πολιτισμικά πλαίσια, τις ιστορικές συνθήκες και τις έμφυλες ανισότητες (Felt 2007). Η προσέγγιση αυτή προσλαμβάνει την επιστήμη σαν μια δυναμική και όχι στατική πρακτική και για το λόγο αυτό εστιάζει στην έννοια της έρευνας. Στη βάση αυτής της προσέγγισης βρίσκεται η κριτική του Bruno Latour στην έννοια της επιστήμης που συχνά χρησιμοποιείται σαν συνώνυμο της α-ιστορικής, παγκόσμιας και ουδέτερης ως προς το φύλο γνώσης (Latour 1993). Η έρευνα δεν αναλύεται με βάση τις διαχειριστικές και επεμβατικές στρατηγικές και πολιτικές αξιολόγησης και κατηγοριοποίησης των θεσμών και των ερευνητών αλλά στο πλαίσιο της ιστορικής της δυναμικής: την εξέλιξη αλλά και τις «δυνατότητες» (potentialities) παραγωγής γνώσης που ανοίγονται σε συγκεκριμένους θεσμούς και χώρους έρευνας (Felt 2007, σ. 17).

Αυτή η προσέγγιση είναι επηρεασμένη από την φεμινιστική βιβλιογραφία για την επιστήμη καθώς βασίζεται στην ιδέα ότι η διάσταση του φύλου είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται και επιτελείται η επιστημονική έρευνα (e.g. Rose 1994; Schiebinger 1999, 2008; Longino 2002). Από τη μια πλευρά, η προσέγγιση αυτή θέτει ερωτήματα σχετικά με την εκπροσώπηση των γυναικών και από την άλλη σχετικά με τις έμφυλες προκαταλήψεις και δομές αυτής καθεαυτής της επιστημονικής γνώσης. Επομένως, δεν περιορίζεται στην φιλελεύθερη ματιά που απλά αποτιμά τους αριθμούς των γυναικών στους ερευνητικούς θεσμούς και έχει σκοπό να τους αυξήσει, αλλά παίρνει ως δεδομένο ότι η γνώση είναι κοινωνικά κατασκευασμένη, θεωρώντας ότι οι επιστήμονες -άνδρες και γυναίκες- υιοθετούν «υποκειμενικές θέσεις», οι οποίες είναι καθορισμένες από έμφυλους κανόνες που διαμορφώνουν το νόημα και την ιεραρχία τους. Η θεώρηση αυτή

προσπαθεί επομένως να κατανοήσει και να αναδείξει με ποιες διαδικασίες κάποιες υποκειμενικές θέσεις στην έρευνα αποκτούν και συμβολικά συνδέονται με θηλυκές ή αρσενικές αξίες και αντίστοιχα πώς ιεραρχούνται και αποκτούν νόημα. Αυτό σημαίνει πρακτικά ότι οι επιστημονικές κοινότητες έχουν έμφυλα όρια, που δίνουν αξία σε συγκεκριμένες επιστημονικές μεθόδους και θεωρίες, αναγνωρίζουν την αυθεντία συγκεκριμένων επιστημόνων, ενώ αποκλείουν κάποιες άλλες προοπτικές και πιθανότητες γεγονός που καθορίζει τις μεθόδους και τα αποτελέσματα της έρευνας.

Επομένως, η προσέγγιση αυτή εγγράφεται στην κατηγορία αυτών που μελετούν την παραγωγή της γνώσης σαν κοινωνική διαδικασία θέτοντας ερωτήματα σχετικά με την ουδετερότητα και την αυτονομία της επιστημονικής γνώσης. Πιο συγκεκριμένα, προσπαθεί να κατανοήσει πώς οι ερευνήτριες και οι ερευνητές βιώνουν την έρευνα ανάλογα με το φύλο τους και σε σχέση με τις έμφυλες ιεραρχήσεις που επικρατούν σε συγκεκριμένα πολιτισμικά και ιστορικά πλαίσια, πώς διαχειρίζονται τον χρόνο τους, με ποιους τρόπους συμμετέχουν στην παραγωγή γνώσης καθώς και πώς ενσωματώνουν αλλά και αντιστέκονται και αμφισβητούν τις αξίες και τα πρότυπα που επικρατούν στις επιστημονικές κοινότητες και κλάδους στους οποίους εργάζονται και συμμετέχουν. Τονίζει δε ότι οι ερευνήτριες/τες δεν είναι μόνο επιστήμονες αλλά και κοινωνικά όντα που μετέχουν στην κοινωνία στην οποία ζουν και μοιράζονται τις βασικές αξίες και έννοιες που την οργανώνουν. Επομένως, μέσα από αυτή την οπτική, η παραγωγή του κοινωνικού και η παραγωγή της γνώσης αλληλοκαθορίζονται.

Στην παρούσα ιστορική περίοδο, δίνεται έμφαση στους τρόπους με τους οποίους οι ερευνητές/τριες αντιμετωπίζουν τα νέα μοντέλα «διαχειριστικότητας» της έρευνας, αλλά και πώς αναπαράγουν και αντιστέκονται στα αξιακά συστήματα που προωθούνται από τα μοντέλα αυτά. Αυτός ο προβληματισμός συμπεριλαμβάνει επιλογές καριέρας, γνωσιακών κλάδων και τόπων κατοικίας, αλλά και στρατηγικές διαχείρισης του χρόνου και διαχωρισμού/συμφιλίωσης της προσωπικής, οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής - ζητήματα τα οποία φέρνουν στο προσκήνιο τις ανισότητες του φύλου. Με άλλα λόγια, μελετά τους τρόπους με τους οποίους αναπαράγουν αλλά και αντιδρούν οι ερευνητές/ερευνήτριες στις προσπάθειες για την επιβολή συγκεκριμένων κριτηρίων ποσοτικοποιημένης αξιολόγησης της εργασίας τους.

Από την σκοπιά αυτή, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο δημόσιος λόγος που συσχετίζει την έρευνα με την οικονομική κρίση στην Ελλάδα έχει σαν βασικό διακύβευμα την ανάγκη «να προλάβουμε» να προσαρμοστούμε στις Ευρωπαϊκές εξελίξεις προκειμένου να πάρουμε κι εμείς μια θέση στις διεθνείς ιεραρχήσεις της παραγωγής της γνώσης (Felt and Stöckelová 2009). Βλέπουμε δηλαδή μια τάση που έχει παρατηρηθεί σε πολλές άλλες χώρες, όπως αυτές της Ανατολικής Ευρώπης: με τους όρους του συγκεκριμένου μοντέλου να θεωρείται ανώτερη η Δυτική επιστήμη καθώς να γίνεται στόχος και απαραίτητη προϋπόθεση για την επιστημονική πρόοδο η πρόσβαση στους κόμβους της (ερευνητικά κέντρα, βιβλιοθήκες, συνέδρια, πανεπιστήμια κτλ.). Είναι χαρακτηριστικό ότι στις περισσότερες δημοσιεύσεις των επίσημων φορέων για τις πολιτικές για την έρευνα κυριαρχούν οι περιγραφές που ταυτίζουν την ερευνητική διαδικασία μ' έναν αγώνα, στον οποίο ανταγωνίζονται διεθνώς ερευνητικά ιδρύματα ή

ερευνητές/τριες μεταξύ τους (Felt and Stöckelová 2009, σ. 75). Οι αγωνιστικές μεταφορές σχετικά με την οικονομική κρίση και την έρευνα ορίζουν και ορίζονται από στάδια ανάπτυξης των εθνικών συστημάτων έρευνας που αντιστοιχούν σε στάδια ανάπτυξης και ευμάρειας των εθνικών οικονομιών.

Το ζήτημα του φύλου ενσωματώνεται σε αυτή τη λογική με τρόπο εργαλειακό. Λόγω της πίεσης που ασκήθηκε στους ευρωπαϊκούς θεσμούς από τις φεμινίστριες της Ευρωπαϊκής γραφειοκρατίας (femocrats) εισδέχονται κάποιες αρχές της ισότητας των φύλων σε κείμενα πολιτικής για την έρευνα (Stratigaki 2004). Εντούτοις αυτό συμβαίνει επιλεκτικά κυρίως όσον αφορά τη διαχείριση ανθρωπίνων πόρων, με το επιχείρημα ότι οι ευρωπαϊκές οικονομίες προκειμένου να ανταγωνιστούν τις αμερικανικές και ασιατικές οικονομίες θα πρέπει να επενδύσουν στην ανάπτυξη της έρευνας χωρίς να χάνουν γυναικεία ταλέντα. Οι γυναίκες επιστήμονες επομένως γίνονται αντικείμενο του αγώνα για την ανταγωνιστικότητα των ευρωπαϊκών συστημάτων έρευνας (Linkoná and Černíková, 2011, σ. 223). Το αποτέλεσμα είναι ότι η ενσωμάτωση της ισότητας των φύλων στις στρατηγικές και πολιτικές για την έρευνα σε χώρες σαν την Ελλάδα προτάσσεται μόνο όσον αφορά την προσπάθεια να «προλάβουμε» τους ευρωπαίους. Για τον λόγο αυτό και η διάσταση του φύλου αποσιωπάται και παραγκωνίζεται στην παρούσα περίοδο της οικονομικής κρίσης, όπου το “να προλάβουμε” τους ευρωπαίους μοιάζει ένα ιδιαίτερα πολύπλοκο εγχείρημα.

7. Φύλο και επιστήμη στην εκπαίδευση, την οικογένεια, και την κουλτούρα στην Ελλάδα

7.1 Επιστήμη, εκπαίδευση, φύλο στην Ελλάδα

Σύμφωνα με ιστορικές μελέτες σχετικά με την εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα, οι καταβολές του σύγχρονου συστήματος βρίσκονται στην διαμόρφωση της «εκπαίδευσης θηλέων» τον 19ου αιώνα που προόριζε τα κορίτσια αποκλειστικά για το γάμο και την οικογένεια. Το σύστημα αυτό, αν και βασιζόταν σε ουσιοκρατικές προσλήψεις της γυναικείας φύσης, είχε αυστηρά ταξικό χαρακτήρα καθώς είχε βασικό σκοπό να αναπαράγει τις μελλοντικές οικοδέσποινες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων καθώς και τις δασκάλες που προέρχονταν από τα μεσαία στρώματα (Αβδελά 1988, Ζιώγου-Καραστεργίου 1983, Μπακαλάκη και Ελεγμίτου 1987, Φουρναράκη 1987). Μέσα από την σκοπιά της εκπαίδευσης των κοριτσιών στα οικιακά καθήκοντα, οι φυσικές επιστήμες αντιμετωπιζόνταν σα αντικείμενο καθαρά ανδρικό και κατά κανόνα δεν συμπεριλαμβάνονταν στα προγράμματα σπουδών που προοριζόνταν για κορίτσια.

Από τον 19^ο αιώνα έως σήμερα έχουν συντελεστεί σημαντικές αλλαγές ως προς την συμμετοχή των γυναικών και των κοριτσιών στο εκπαιδευτικό σύστημα, με σημαντικότερες την υιοθέτηση του συστήματος της δημόσιας δωρεάν παιδείας μετά την μεταρρύθμιση του 1964, την εγκαθίδρυση μεικτών τάξεων και κοινών εκπαιδευτικών προγραμμάτων για αγόρια και κορίτσια και την σταδιακή «θηλυκοποίηση» του εκπαιδευτικού κλάδου, με τον αριθμό των γυναικών εκπαιδευτικών να υπερτερεί πλέον των ανδρών (Μαραγκουδάκη 2001 και 2007). Παράλληλα, όμως, με τις αλλαγές αυτές παρατηρείται και η μείωση του γοήτρου που συνδέεται με το επάγγελμα του/της εκπαιδευτικού (Βαρνάβα-Σκούρα 1987), καθώς και τα τελευταία χρόνια με την οικονομική κρίση, συντελείται σημαντική μείωση των απολαβών των εκπαιδευτικών και υποβάθμιση του κοινωνικού ρόλου τους.

Παρόλο που η έμφαση που δινόταν στο παρελθόν στην οικιακή εκπαίδευση των κοριτσιών έχει περιοριστεί, τα ζητήματα ισότητας των φύλων παραμένουν στο περιθώριο των εκπαιδευτικών πολιτικών και διαδικασιών. Πρώτον, αυτό έχει ως αποτέλεσμα, να εμφανίζεται το παράδοξο ότι ενώ οι αριθμοί των γυναικών στο εκπαιδευτικό προσωπικό υπερτερούν αριθμητικά των ανδρών, τα περισσότερα μαθήματα συνεχίζουν να ανδροκρατούνται καθώς οι άνδρες υπερτερούν τόσο στις ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες, όσο και στις φυσικές επιστήμες και τα μαθηματικά. Το γεγονός αυτό ανταναικλά τους τρόπους με τους οποίους αναπαράγεται ο κάθετος διαχωρισμός μεταξύ εκπαιδευτικών και ο οριζόντιος διαχωρισμός μεταξύ «γυναικείων» και «ανδρικών» αντικειμένων διδασκαλίας (Μαραγκουδάκη 2001 και 2007).

Δεύτερον, η περιθωριοποίηση της ισότητας των φύλων έχει ως αποτέλεσμα την απουσία στρατηγικών ένταξης του φύλου στα εκπαιδευτικά συγγράμματα και την διδασκαλία. Η άκριτη αποδοχή έμφυλων προτύπων και η έλλειψη πληροφοριών σχετικά με την ισότητα των φύλων, οδηγεί στην υιοθέτηση μιας

ουδέτερης προσέγγισης που κυριαρχεί σε όλα σχεδόν τα μαθήματα, αλλά είναι ιδιαίτερα εμφανής στην διδασκαλία των μαθηματικών, της φυσικής, της χημείας και της τεχνολογίας. Όπως επισημαίνει η Μαρία Ρεντετζή για το μάθημα της φυσικής, τα Ελληνικά σχολικά εγχειρίδια προάγουν τον λογικό θετικισμό και την επαγωγική μέθοδο ως αποκλειστική και απολύτως αντικειμενική επιστημονική μέθοδο. Αναφορές στο ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο της επιστήμης και της τεχνολογίας υπάρχουν μόνο σε ελάχιστα εγχειρίδια, ενώ κατά κανόνα προβάλλονται σαν πρότυπα μόνο διακεκριμένων ανδρών επιστημόνων σαν πρότυπα και αποσιωπούν την συμμετοχή γυναικών από την επιστήμη. Το πρότυπο του μοναχικού άνδρα επιστήμονα, ο οποίος ξεκομμένος από τον έξω κόσμο αφιερώνεται εξολοκλήρου στην έρευνα χωρίς τους περιορισμούς της ομαδικής εργασίας και των έμφυλων διαδικασιών παραγωγής της γνώσης κυριαρχεί (Ρεντετζή, 2006). Οι έμφυλες αναπαραστάσεις και αποσιωπήσεις συμβάλουν στην διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης επιστημονικής κουλτούρας στα σχολεία, η οποία εμφανίζει την επιστήμη ως διαχρονική πρακτική ανεπηρέαστη απ' τις κοινωνικές ανισότητες, ιδιαίτερα τις ανισότητες του φύλου.

Η ελληνική περίπτωση δεν αποτελεί εξαίρεση αλλά φαίνεται να ακολουθεί τάσεις που επικρατούν και σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Παρόλο που οι τάσεις διαφοροποίησης γυναικείων και ανδρικών γνωστικών κλάδων περιορίζονται τις τελευταίες δεκαετίες, καθώς ολοένα και περισσότερο τα κορίτσια κατευθύνονται προς γνωστικά αντικείμενα που στο παρελθόν θεωρούνταν «ανδρικά», συνεχίζουν να υπάρχουν έμφυλες διαφοροποιήσεις ως προς τους κλάδους σπουδών που ακολουθούν αγόρια και κορίτσια στις Πανεπιστημιακές σπουδές (EC 2013). Υπάρχουν πολλές προσεγγίσεις που προσπαθούν να εξηγήσουν τις διαφοροποιήσεις στις επιδόσεις και τις προτιμήσεις αγοριών και κοριτσιών στα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες. Από τη μια πλευρά, υπάρχουν προσεγγίσεις που επικεντρώνουν στις «βιολογικές» ή ορμονικές διαφορές, όπως για παράδειγμα στη δομή και τις λειτουργίες αρσενικών και θηλυκών εγκεφάλων. Από την άλλη πλευρά, οι πιο σύγχρονες προσεγγίσεις δίνουν κυρίως έμφαση σε διαφορετικά εκπαιδευτικά συστήματα, καθώς και σε πολιτισμικούς και βιοματικούς παράγοντες που επηρεάζουν την σχέση των μαθητριών και των μαθητών με την επιστημονική γνώση (Carpile et al 2012). Στο πλαίσιο αυτό θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τα ευρήματα των βιογραφικών συνεντεύξεων σε σχέση με το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά και συγκεκριμένους πολιτισμικούς και βιοματικούς παράγοντες.

7.2. Φύλο και επιστήμη εκτός και εντός του σχολείου

Η Διόνη είναι συνταξιούχος χημικός που εργαζόταν ως ερευνήτρια στην ελληνική βιομηχανία. Σε ηλικία 14 χρονών έμεινε ορφανή από τον πατέρα της και η οικογένειά της αντιμετώπισε σοβαρές οικονομικές δυσκολίες καθώς η μητέρα της, παρόλο που είχε δίπλωμα δασκάλας, δεν εργάστηκε ποτέ επειδή «δεν θεωρούνταν αξιοπρεπές την εποχή εκείνη». Η βιογραφία της ξεκινάει την περίοδο που ήταν μαθήτρια, όπου όλοι οι καθηγητές στο προστατευμένο περιβάλλον του ιδιωτικού σχολείου στο οποίο φοιτούσε την βοηθούσαν και την ενθάρρυναν. Όταν, όμως, αποφάσισε να δώσει εξετάσεις για να σπουδάσει χημεία, συνάντησε έναν οικογενειακό γνωστό που ήταν καθηγητής πυρηνικής

φυσικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών για να τον ρωτήσει σχετικά με την επιλογή της. Εκείνος, παρόλο που την συμπάθησε, την συμβούλευσε αρνητικά: «Μου είπε ότι η χημεία δεν είναι για γυναίκες. Δεν πρέπει να πας. Είναι βαριά δουλειά. Δεν είναι για γυναίκες'».

Για να προετοιμαστεί για το Πανεπιστήμιο, πήγε σ' ένα φροντιστήριο όπου δεν πλήρωνε επειδή ήταν κορίτσι. Ο μαθηματικός του φροντιστηρίου την είχε διαλέξει μαζί με την ανιψιά του να παρακολουθήσουν δωρεάν μαθήματα, επειδή ήθελε να ενισχύσει τα κορίτσια να επιτύχουν στις εισαγωγικές εξετάσεις. Παρόλο που ήταν άριστη μαθήτρια είχε «τρομακτικό» άγχος και αδυνατούσε να απαντήσει σε προφορικές ερωτήσεις με αποτέλεσμα να δίνει συχνά λευκή κόλλα.

Εκεί ήταν που δεν σηκωνόμουν στον πίνακα επειδή ήταν όλο αγόρια κι η ανιψιά του καθηγητή. Άμα σηκωνόσουν σου λέγανε το μακρύ τους και το κοντό τους από κάτω. Μας πειράζανε. Αλλά ο μαθηματικός επέμενε να σηκωθώ. Και τότε είπαν από κάτω 'Πες της ένα εύκολο επειδή είναι κορίτσι'. Εκνευρίστηκα. Και γυρίζω και λέω 'το πιο δύσκολο θα μου πεις'. Όταν θύμωνα έπαυα να έχω τρακ. (Διόνη 3/9/2014)

Σε όλη την διάρκεια της αφήγησης, κυριαρχεί το «άγχος για τις εξετάσεις», το οποίο η Διόνη αποδίδει σε «προσωπικούς», ψυχολογικούς λόγους, σε προβλήματα που απέκτησε επειδή ο πατέρας της, που τον αγαπούσε υπερβολικά, πέθανε όταν ήταν στην εφηβεία. Το άγχος αυτό αντιπαραβάλλεται σε πολλά σημεία της αφήγησης με την ηρεμία των αρσενικών συμμαθητών και καθηγητών που την περιβάλλουν. Σε αντίθεση με τους συμμαθητές της, η Διόνη θυμάται πόσο δυσκολευόταν να περάσει τις εξετάσεις, ιδιαίτερα όταν ήταν προφορικές. Η ίδια επανέρχεται στην έντονη ανασφάλειά της, χωρίς όμως να την αποδίδει στο γεγονός ότι ήταν ένα από τα ελάχιστα κορίτσια που περνούσαν αυτή τη διαδικασία. Θυμάται, όμως, ότι τον «παράλογο φόβο των εξετάσεων» κατάφερε να τον ξεπερνά μόνο στις στιγμές που εκνευριζόταν με τους -άνδρες κυρίως- συμμαθητές, συμφοιτητές και καθηγητές, όπως για παράδειγμα όταν αντιτάχθηκε στην κοροϊδία των συμμαθητών της στο φροντιστήριο και ζήτησε από τον καθηγητή να της βάλει ακόμα πιο δύσκολες ασκήσεις.

Όπως υποστηρίζει η Valerie Walkerdine σε σχέση με το φύλο και τα μαθηματικά, σε αντίθεση με τα αγόρια, τα κορίτσια έχουν την τάση να θεωρούν ότι η επιτυχία τους είναι κάτι το οποίο οφείλεται σε εξωτερικούς παράγοντες ενώ συγχρόνως εσωτερικεύουν την αποτυχία τους ρίχνοντας ευθύνες στην προσωπικότητα και την ψυχολογία τους για κάθε λάθος ή ατυχία (Walkerdine 1998). Όπως φαίνεται και στην αφήγηση της Διόνης η ανάμνηση των έμφυλων διακρίσεων στα σχολικά και φοιτητικά χρόνια δεν χρησιμοποιείται για να εξηγήσει την δυσκολία στις εξετάσεις. Αντίθετα, οι προσωπικές ανασφάλειες και φοβίες που αποδίδει στην απώλεια του πατέρα της αναγνωρίζονται σαν βασικό εμπόδιο στην ικανότητά της να προσεγγίζει την επιστήμη σαν πραγματική επιστήμονας.

Αυτή η εσωτερίκευση της αποτυχίας είναι ένα διαχρονικό χαρακτηριστικό της σχέσης των κοριτσιών με την επιστήμη το οποίο εμφανίζεται συχνά και σε διαφορετικές ηλικιακές κατηγορίες. Για παράδειγμα, η Δέσποινα κι η Σωτηρία, δυο νέες βιολόγοι που ξεκίνησαν να εργάζονται στην έρευνα αφού τελείωσαν τα διδακτορικά τους το 2009 και 2010 αντίστοιχα, αναφέρουν ότι η περίοδος των εισαγωγικών εξετάσεων ήταν η πιο δύσκολη της ζωής τους. Ενώ κι οι δύο είχαν σκοπό να περάσουν στην ιατρική, δεν τα κατάφεραν επειδή δεν μπορούσαν να αντέξουν την ψυχολογική πίεση. «Οι συμμαθητές μου -τα αγόρια- ήταν πολύ πιο ψύχραιμοι, ξέρεις τώρα, κι έτσι πέρασαν στην ιατρική, ενώ εγώ πήγαινα να δώσω εξετάσεις και έτρεμα. Κι ενώ τα ήξερα, δεν πέρασα από το άγχος. Κι έτσι μπήκα στη βιολογία ... από το άγχος», είπε γελώντας η Σωτηρία (Σωτηρία, 4/5/2014).

7.3 Το πρότυπο της γυναίκας επιστήμονα

Στην περιγραφή της Διόνης για τα σχολικά της χρόνια υπάρχουν αναφορές μόνο σε αρσενικά πρότυπα καθηγητών, με εξαίρεση μια χολιγουντιανή ταινία κι ένα βιβλίο για την βιογραφία της Μαρί Κιουρί που έχει γραφτεί από την κόρη της Εύα Κιουρί, «επίσης βραβείο Νόμπελ», όπως ανέφερε στην συνέντευξη η Διόνη. Σαν σημείο αναφοράς, η ταινία που γυρίστηκε στο Hollywood το 1943, παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς είναι μια δραματοποιημένη αφήγηση της ζωής της Κιουρί, η οποία δίνει έμφαση στο πόσο αφοσιωμένη ήταν στην επιστήμη σε βαθμό που ξεχνούσε τις ασχολίες της καθημερινής ζωής (π.χ. να φάει και να κοιμηθεί). Αν και πρόκειται για ρομαντική ιστορία, η Κιουρί αναπαριστάται σαν μια ιδιαίτερη, εξαιρετική, μοναδική γυναίκα, της οποίας η προσωπική ζωή «απορροφάται» εξολοκλήρου από την επιστημονική έρευνα: ερωτεύεται και γερνάει μέσα στο εργαστήριο, ενώ αναφέρει για πρώτη φορά ότι είναι έγκυος ενώ μιλάει για επιστημονικά ζητήματα. Η ταινία τελειώνει με ένα συγκινητικό λόγο για την επιστήμη μπροστά σε ένα αποκλειστικά αρσενικό κοινό.

Στην αφήγηση της Διόνης, το πρότυπο της γυναίκας στην επιστήμη, όπως εξιδανικεύεται μέσα από το πρίσμα του Hollywood. Όπως η Κιουρί στην ταινία, οι γυναίκες επιστήμονες παίρνουν στερεοτυπικά αρσενικά χαρακτηριστικά καθώς έχουν αποδιώξει τις ευθύνες φροντίδας και αφοσιωθεί εξ' ολοκλήρου στην επιστήμη, φτάνοντας ως το σημείο να «ζουν μέσα στα εργαστήριά τους». Οι διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών περιορίζονται στην εξωτερική εμφάνιση καθώς ακόμα και ως αφοσιωμένη στην επιστήμη η λαμπερή ηθοποιός παραμένει όμορφη και καλοδιατηρημένη. Η επιστήμη έτσι συνδέεται με την ικανότητα (ανεξαρτήτως φύλου) να διαχωρίζεται το προσωπικό από το επιστημονικό κι ο/η επιστήμονας να απελευθερώνεται από τις προσωπικές ανάγκες κι ευθύνες και να αφοσιώνεται χωρίς περιορισμούς στο επιστημονικό αντικείμενο.

Στις αφηγήσεις νεότερων γυναικών για τα σχολικά χρόνια, πολλές από τις άμεσες έμφυλες διακρίσεις καθώς και το ευρύτερο ανδροκρατούμενο αυταρχικό πλαίσιο μοιάζουν να υποχωρούν. Ιδιαίτερα στις βιογραφίες των γυναικών που σπούδασαν κατά την περίοδο 1980-1990 και 1990-2000 δεν υπάρχουν πλέον πολλές αναφορές σε ευθέως σεξιστικά σχόλια, σε υπερβολικές αποκλίσεις στον αριθμό αγοριών-κοριτσιών που κατευθύνονται προς αυτά τα γνωστικά αντικείμενα, αλλά ούτε και στην κοροϊδία των αγοριών προς τα κορίτσια. Συναντάμε επίσης πιο συχνά αναφορές σε γυναίκες καθηγήτριες των μαθηματικών, της βιολογίας ή των φυσικών επιστημών που αποτελούν παραδείγματα προς μίμηση ή ταύτιση – κάτι το οποίο αντανακλά και τη θηλυκοποίηση του εκπαιδευτικού κλάδου. Όμως παρά αυτές τις διαφοροποιημένες αφηγήσεις, παραμένει η πρόσληψη της επιστήμης σαν αντικείμενο γνώσης ουδέτερο ως προς το φύλο, μαρτυρώντας την απουσία ένταξης της διάστασης του φύλου στην διδασκαλία των φυσικών επιστημών, των μαθηματικών και της βιολογίας.

Η Μαριλένα είναι μια μαθηματικός, 43 χρονών, με διδακτορικό στην ουράνια μηχανική που εργάζεται ως εκπαιδευτικός στο γυμνάσιο μετά από ατελέσφορες προσπάθειες ένταξής της στον ερευνητικό τομέα των ΑΕΙ. Η διαδρομή της έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε σχέση με αυτή την ενότητα διότι η βιογραφική αφήγηση των μαθητικών και φοιτητικών της χρόνων περνάει μέσα από το «φίλτρο» της δικής της εμπειρίας σαν καθηγήτριας μαθηματικών που γνωρίζει και βιώνει τις έμφυλες ανισότητες μεταξύ μαθητριών/των και καθηγητριών/των στο σχολείο που διδάσκει. Στο σχολείο θυμάται ότι ήταν καλή μαθήτρια, όπως και οι περισσότερες συνεντευξιαζόμενες. Στην αφήγησή της, όμως, στέκεται στο γεγονός ότι τα μαθηματικά ήταν γι' αυτήν το μόνο μάθημα στο οποίο δεν χρειαζόταν να κοπιάζει λόγω της έντονης επιρροής του πατέρα της, ο οποίος την είχε μάθει να αποφεύγει την αποστήθιση. Παράλληλα είχε δυσλεξία, μια μαθησιακή δυσκολία που την έκανε να μην μπορεί να αποστηθίσει. Παρά την ευκολία που είχε στα μαθηματικά, όμως, τα υποτιμούσε κι είχε επιλέξει να σπουδάσει ιστορία ενάντια στις παροτρύνσεις των καθηγητών της που θεωρούσαν ότι «είχε ταλέντο» και την ενθάρρυναν να συνεχίσει. Συνειδητοποιώντας την «αδυναμία» της να αποστηθίζει αποφάσισε στα μέσα της τελευταίας τάξης του σχολείου να στραφεί προς τα μαθηματικά.

Τότε με οδήγησε η δυσλεξία, τώρα χαίρομαι που το έκανα. Δεν είχε πολύ διάβασμα. Είχα εύκολα πολύ καλούς βαθμούς στα μαθηματικά χωρίς να προσπαθώ και να διαβάζω πολύ. Η τελευταία ιδέα που μου περνούσε από το μυαλό ήταν να ασχοληθώ με τα μαθηματικά...τα οποία υποτιμούσα (Μαριλένα 1/7/2014).

Όπως και στην παραπάνω αφήγηση, το ζήτημα των προσωπικών δυσκολιών ανασύρεται σαν καθοριστικός παράγοντας στην σχέση των κοριτσιών με την μαθηματικά και την επιστημονική γνώση γενικότερα στο σχολείο. Παρόλο που οι καθηγητές της αναγνώριζαν ότι είχε ταλέντο και προσπαθούσαν να την σπρώξουν προς τα μαθηματικά -κάτι το οποίο, όπως η ίδια διαπιστώνει, συνέβαινε ακόμα πιο έντονα επειδή ήταν κορίτσι- εντούτοις εκείνη στα μαθητικά χρόνια επιθυμούσε να σπουδάσει ιστορία. Στην περιγραφή της, επομένως η διαδρομή προς τον χώρο των μαθηματικών δεν ήταν μια ξεκάθαρή επιλογή αλλά κάτι το οποίο «απλά συνέβη».

Παράλληλα, όμως, μέσα από το πρίσμα της εκπαιδευτικού αλλά και της επιρροής του πατέρα της, η Μαριλένα βλέπει ότι η προσωπική αυτή «δυσκολία» στα μαθητικά της χρόνια αποτέλεσε εμπόδιο στο πλαίσιο ενός εκπαιδευτικού συστήματος το οποίο βασίζεται στην αποστήθιση. Αυτή η διαπίστωση που αντανακλά πλέον και την οπτική της εκπαιδευτικού, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις μεθόδους που χρησιμοποιούνται στο σχολείο από καθηγητές διαφορετικών κλάδων προκειμένου να μεταφέρουν, αλλά και να αναπαράγουν και να μεταφέρουν διαφορετικές κατηγορίες γνώσης. Τα μαθηματικά, όπως και η φυσική, αποτελούν τα κατεξοχήν αντικείμενα γνώσης στα οποία δεν αξιολογείται η ικανότητα των μαθητών για απομνημόνευση, αλλά η ικανότητα επίλυσης προβλημάτων και σε ιδιαίτερες περιπτώσεις δημιουργικής σκέψης με αποτέλεσμα να αποκτούν ένα εναλλακτικό αντικείμενο γνώσης για μαθητές και μαθήτριες που δεν αποδίδουν ή δεν θέλουν να αποδώσουν στα γνωστικά αντικείμενα που υιοθετείται η αποστήθιση.

Συγχρόνως, όμως, αυτός ο χώρος, όπως αφηγείται η Μαριλένα, διέφερε στα μάτια της από τις φυσικές επιστήμες διότι, όπως παρατηρεί, «με εφηβική αφέλεια» θεωρούσε ότι η επιστήμη ήταν μια εργασία δυνητικά «επικίνδυνη».

Επέλεξα τα μαθηματικά επειδή θεωρούσα 'ότι δεν θα βρεθώ να έχω ευθύνες' αν τα ακολουθήσω. Είχα στο μυαλό μου ένα στερεότυπο για τους επιστήμονες ότι μπορούν να φτιάξουν κάτι κακό, όπως την πυρηνική βόμβα, αλλά τα μαθηματικά δεν είχαν τέτοιου είδους κινδύνους. Η επιστήμη νόμιζα τότε ότι μπορεί να γεννήσει χίλια μύρια κακά (Μαριλένα 1/7/2014).

Όπως φαίνεται από το παραπάνω απόσπασμα, τα μαθηματικά στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα κατασκευάζονται σαν πιο οικείο αντικείμενο για κάποια κορίτσια ακριβώς επειδή εμφανίζονται να υπερβαίνουν τις κοινωνικές σχέσεις και τις ιστορικές συγκυρίες. Η «επιστήμη» αντίθετα, ιδιαίτερα για την γενιά που μεγάλωσε στον Ψυχρό Πόλεμο, όπως η Μαριλένα, φαινόταν να αποτελεί κάτι επικίνδυνο και δυνητικά καταστροφικό. Επιρροές, επομένως, που προέρχονταν από την οικογένεια και το ευρύτερο περιβάλλον (στην περίπτωση αυτή η

γνώση ή συμμετοχή σε κινήματα ενάντια στην πυρηνική ενέργεια στην Ελλάδα) φαίνεται να καθορίζουν τις μετέπειτα πορείες των γυναικών επιστημόνων πολύ περισσότερο από τις ίδιες τις εκπαιδευτικές διαδικασίες και επιλογές των μαθητριών.

Στην ηλικία εκείνη τα γυναικεία πρότυπα σπανίζουν: είναι χαρακτηριστικό ότι παρόλο που η Μαριλένα είναι βαφτισιμιά της Διόνης και επομένως έχει στον κοντινό φιλικό περίγυρο το πρότυπο της γυναίκας ερευνήτριας, αναφέρει σαν επιρροές τον πατέρα της, που σπούδασε φυσικός και στην συνέχεια ασχολήθηκε με τις κοινωνικές επιστήμες, και τον χημικό νονό της, σύζυγο της Διόνης, ο οποίος της έφερνε για δώρα βιβλία επιστημονικής λογοτεχνίας. Το γεγονός ότι το πρότυπο της νονάς επιστήμονα ξεχνιέται, μας δείχνει ότι στον λόγο γυναικών διαφορετικών γενιών, η επιστημονική ουδετερότητα παραμένει εδραιωμένη και στηρίζει την αποσύνδεση της επιστήμης από το πεδίο του προσωπικού και του κοινωνικού.

Συγχρόνως, φαίνεται ότι οι επιρροές που σπρώχνουν τα κορίτσια προς την επιστήμη δεν προέρχονται απαραίτητα από το σχολείο, καθώς το εκπαιδευτικό σύστημα, με ελάχιστες εξαιρέσεις κάποιων εξαιρετικών καθηγητών και καθηγητριών, προσλαμβάνεται σαν δεσμευτικό και ελάχιστα δημιουργικό. Όπως και στην περίπτωση της Μαριλένας, η Ερμιόνη, μια βιολόγος ερευνήτρια 43 χρονών, αναφέρει:

Είχα σκοπό να γίνω αρχαιολόγος. Ξαφνικά άρχισα να βλέπω με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα μαθηματικά και άρχισα να διαβάζω εκλαϊκευμένη επιστήμη, κυρίως φυσική, από τις εκδόσεις Κάτοπτρο. Παράλληλα άρχισα να διαβάζω βιογραφίες, όπως της Ρόζαλιν Φράνκλιν για την ανακάλυψη του DNA...Σκεφτόμουν ότι ήθελα να ασχοληθώ με την έρευνα και στράφηκα προς αυτή την κατεύθυνση αναγνωρίζοντας ότι θα ήταν για μένα πιο εύκολο να πάω προς την βιολογία ή την ιατρική γιατί ούτως ή άλλως να γίνω φυσικός ή μαθηματικός μου έμοιαζε υπερβολικό για μένα. Δεν το είχα τόσο πολύ. Αν και στο σχολείο τα κατάφερα, καταλάβαινα ότι θα τα βρω πολύ δύσκολα αν πάω προς τα εκεί. Νομίζω είναι ένας λόγος αυτός που οι γυναίκες στρέφονται προς την βιολογία. Είναι πιο νέα επιστήμη, φαίνεται πιο εύκολη, φαίνεται πιο female friendly. Νομίζω είναι ένας λόγος. Δεν είναι πάρα πολύ στρυφνή όπως είναι η χημεία ή η φυσική (Ερμιόνη, 17/09/2014).

Αν και η Ερμιόνη δεν αναφέρεται στους λόγους για τους οποίους θεωρεί ότι «δεν θα ήταν αρκετά ικανή» να σπουδάσει φυσική ή η χημεία, εντούτοις διαφαίνεται η μεγαλύτερη ευκολία σύνδεσης της βιολογίας με γυναικεία πρότυπα. Παρόλο που η επιστημονική ουδετερότητα και οι άνδρες καθηγητές παρέμεναν για τις γυναίκες που ολοκλήρωσαν τα διδακτορικά τους στην δεκαετία του 2000 το κυρίαρχο πρότυπο, η γνώση και η εξοικείωση με γυναίκες επιστήμονες, όπως είναι η Φράνκλιν, ευνοεί και κάνει πιο άμεση την πρόσληψη του εαυτού στο μέλλον σαν επιστήμονα ερευνήτρια του συγκεκριμένου κλάδου σπουδών. Το παραπάνω απόσπασμα προσθέτει, επιπλέον έναν ακόμα παράγοντα που παίζει σημαντικό ρόλο: όπως υποστηρίζει η Ερμιόνη, η βιολογία σαν «νέα επιστήμη» δεν κουβαλά το βάρος που φαίνεται να κουβαλούν η φυσική και η χημεία. Αναγνωρίζεται έτσι η βιολογία σαν γνωστικό αντικείμενο, στο οποίο η συμβολή των γυναικών επιστημόνων είναι πιο έντονη και εμφανής ακόμα και για μια μαθήτρια. Επομένως, τα θηλυκά πρότυπα της επιστήμης δεν αφορούν μόνο εμβληματικές γυναικείες φιγούρες αλλά και «γυναικείους κλάδους σπουδών».

Όπως και στις παραπάνω διαδρομές, η σύνδεση της επιστήμης με τις γυναίκες συντελείται κυρίως μέσω εξωσχολικών ερεθισμάτων. Τα θηλυκά πρότυπα και τα ανοίγματα που προσφέρουν οι γυναίκες στην επιστήμη δεν προέρχονται από το σχολείο, επειδή τέτοιου είδους ερεθίσματα, όπως η επιστημονική λογοτεχνία ή ο κινηματογράφος, δεν χρησιμοποιούνται ευρέως και συστηματικά σαν μέσα διδασκαλίας. Το ζήτημα, επομένως, των μεθόδων διδασκαλίας επανέρχεται σαν κεντρικής σημασίας για την ανάπτυξη της διάστασης του φύλου στην διδασκαλία. Παρόλο που τα μαθηματικά, η φυσική, η πληροφορική και σε μικρότερο βαθμό η χημεία και η βιολογία δίνουν δυνατότητες χρήσης εναλλακτικών και πιο δημιουργικών τρόπων διδασκαλίας, οι οποίες εμπνέουν τα παιδιά, μόνο λίγοι καθηγητές και λίγες καθηγήτριες τις εκμεταλλεύονται. Οι

καθηγητές και οι καθηγήτριες ανεξαρτήτως φύλου που επιλέγουν να διδάξουν με τη χρήση εναλλακτικών μεθόδων διδασκαλίας φαίνεται να επηρεάζουν σημαντικά την στροφή των κοριτσιών προς αυτή την κατεύθυνση. Το σχολικό σύστημα συνολικά, όμως, βασίζεται σε μονότονες και επαναλαμβανόμενες μεθόδους που περιορίζουν την συμμετοχή των μαθητριών στην εκπαιδευτική διαδικασία καθώς η διάσταση του φύλου απουσιάζει εντελώς. Οι επιρροές και τα θηλυκά πρότυπα προέρχονται κυρίως από ερεθίσματα εκτός της επίσημης μαθησιακής διαδικασίας.

Οι πρώτες φάσεις των βιογραφιών διαμορφώνονται με βάση την πρόσληψη της επιστημονικής γνώσης ως μορφής γνώσης χωρίς φύλο παρόλο που η διδασκαλία τους καθορίζεται από έμφυλες ιεραρχίες, καθώς εκείνοι που τα διδάσκουν είναι κατά κανόνα άνδρες και εκείνοι που προβάλλονται ως πετυχημένα πρότυπα είναι επίσης άνδρες. Τα γνωστικά αντικείμενα στο σχολείο σπάνια περιγράφονται σαν «ανδρικά»/«αρσενικά» ή «γυναικεία»/«θηλυκά», ενώ δίνεται έμφαση στην ουδετερότητα της επιστημονικής γνώσης που δεν εμπεριέχει ουσιαστικά την διάσταση του φύλου. Επομένως, πέρα από τα ποσοστά εκπροσώπησης των γυναικών μαθητριών, δασκάλων, καθηγητριών στην εκπαιδευτική διαδικασία (που ολοένα και βελτιώνονται), η διαχρονική πίστη στην έμφυλη ουδετερότητα της επιστήμης και η απουσία αναφορών σε γυναίκες επιστήμονες και στο φύλο στην επιστήμη καλλιεργεί έμφυλες προκαταλήψεις, οι οποίες είναι ριζωμένες στον τρόπο με τον οποίο ακόμα και οι ίδιες οι γυναίκες επιστήμονες διαμορφώνουν τις ταυτότητες του φύλου.

7.4 Η “επιλογή” κλάδου σπουδών

Η «επιλογή» κλάδου σπουδών έχει σε κάποιες αναλύσεις συνδεθεί όχι μόνο με τις ανισότητες του φύλου στην επιστήμη αλλά και με τις έμφυλες μισθολογικές ανισότητες στην Ελλάδα (βλέπε Livanos and Rouliakos 2012). Στο βιοματικό λόγο, όμως, των επιστημόνων με τις οποίες μιλήσαμε φαίνεται ότι το αντικείμενο και η σχολή σπουδών δεν περιγράφονται συνήθως ως αποτελέσματα συνειδητών «επιλογών» ή «αποφάσεων», αλλά ως κάτι που «συμβαίνει» λόγω παραγόντων που δεν συνδέονται άμεσα με τις επιδόσεις και τα ενδιαφέροντα που αναπτύχθηκαν στη διάρκεια των σχολικών χρόνων. Γενικά υπάρχει μια τάση να επιλέγονται οι σχολές ανάλογα με τον βαθμό δυσκολίας εισαγωγής (πόσο υψηλή είναι η βάση) αλλά και με τυχαίους εξωτερικούς παράγοντες. Μια ερευνήτρια Α' η οποία έχει μια επιτυχημένη σταδιοδρομία σε ερευνητικό κέντρο, η οποία σπούδασε χημικός μηχανικός αναφέρει χαρακτηριστικά: «Εγώ, ας πούμε, όταν είχα ακούσει γι' αυτό ήταν σε μια φιλική συναναστροφή με κάποια κυρία η οποία δούλευε στην Πτολεμαΐδα νομίζω...Κι έλεγα πόσες γυναίκες θα ήταν; Και πόσες μηχανικοί; Φοβερή δουλειά, πολύ καλό μισθό...κι επειδή ήμουν καλή στη χημεία». (Μαρκέλα 19/9/2014)

Η τάση αυτή συνδέεται με την πρόσληψη του σχολείου σαν παράγοντα, ο οποίος δεν είναι καθοριστικός για την μετέπειτα ενασχόληση με την έρευνα. Αυτή η τάση μοιάζει να έχει τρεις διαστάσεις.

Πρώτον, εξαιτίας των ιδιαιτεροτήτων του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, που δεν προσφέρει πολλές δυνατότητες αλλαγής τομέα, κλάδου

σπουδών ή σχολής, τα γνωστικά αντικείμενα των βασικών σπουδών ενδέχεται να αποκλίνουν από την πρώτη «επιλογή». Βλέπουμε έτσι ότι πολλές επιστήμονες θυμούνται ότι σαν μαθήτριες δεν κατάφεραν να μπου στην σχολή της επιλογής τους. Για παράδειγμα, η μαθηματικός Μαρία, η οποία μετά την ολοκλήρωση του διδακτορικού της το 2009 εργάζεται σε ερευνητικό πρόγραμμα για τις νέες τεχνολογίες σε ένα ΑΕΙ αναφέρει: «Δεν ήθελα να μπω στη σχολή μαθηματικών επειδή δεν έχει προοπτικές αλλά δεν έγραψα καλά και αναγκάστηκα να πάω. Αναγκάστηκα επειδή το πάθος μου είναι άλλο: ήθελα να μπω στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Στα μαθηματικά έχει γυναίκες στην Ελλάδα που βλέπουν μόνο μέλλον στα ιδιαίτερα ή στο δημόσιο. Τους φαίνεται ότι έτσι συνδυάζουν οικογένεια και δουλειά. Εγώ είμαι κομπιουτεράκιας, πάντα ήθελα τους υπολογιστές αλλά στην Ελλάδα δεν μπορείς να αλλάξεις σχολή». (Μαρία 12/9/2014) Η έλλειψη επιλογών έχει ως αποτέλεσμα ότι πολλές ερευνήτριες να μην θεωρούν ότι το αντικείμενό τους το επέλεξαν αλλά ότι τους έτυχε ή βρέθηκε μπροστά τους. Εκ των υστέρων πολλές διαπιστώνουν ότι αυτό που τους «έτυχε» ήταν κάτι που τις ενδιέφερε, ενώ άλλες επιλέγουν να στραφούν σε νέους κλάδους κατά την διάρκεια των μεταπτυχιακών τους σπουδών ή/και μετέπειτα όταν εισέλθουν στην αγορά εργασίας. Εξαιρέση αποτελούν οι επιστήμονες που πραγματοποίησαν τις μεταπτυχιακές σπουδές τους την περίοδο 1960-1970 περίπου, οι οποίες δεν έδιναν γενικές, πανελλήνιες εξετάσεις αλλά εξετάσεις για εισαγωγή σε συγκεκριμένη πανεπιστημιακή σχολή.

Δεύτερον, φαίνεται ότι σε πολλές βιογραφίες, αυτή η φάση ζωής δεν συνδέεται άμεσα με τις επαγγελματικές φιλοδοξίες, οι οποίες τείνουν να αναπτύσσονται αργότερα, στη διάρκεια δηλαδή των φοιτητικών χρόνων. Εξαιρέση αποτελούν οι περιπτώσεις εκείνες, όπου οι γονείς ασκούν πιέσεις στα κορίτσια προς επαγγέλματα που θεωρούν ότι έχουν περισσότερες δυνατότητες επαγγελματικής αποκατάστασης. Η Νίκη (9/9/2014), ξεκίνησε λέγοντας ότι από το σπίτι της ήταν ελεύθερη να διαλέξει τι και που να σπουδάσει. Παρόλο, όμως, που της άρεσαν πολύ τα μαθηματικά, θεωρούσε ότι στην Ελλάδα τα μαθηματικά δεν αναγνωρίζονται ως «κάτι σημαντικό», όπως και η Μαρινίκη και η Μαρία. Αν και ανήκουν σε διαφορετικές γενιές, και οι τρεις διαπίστωσαν ότι ως μαθηματικοί δεν θα είχαν σημαντικές προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης. Έτσι οι γονείς της κατάφεραν να πιέσουν τη Νίκη να σπουδάσει μηχανικός.

Δεν με σπρώξανε σ' αυτό. Μάλλον με πίεζαν να κάνω κάτι άλλο. Γι' αυτό και ως πρώτο πτυχίο δεν έχω ένα πτυχίο μαθηματικού αλλά μηχανικού. Το θεωρώ θετικό επειδή μου άνοιξε το πεδίο. Μπορούσα να πάω σε όποια σχολή θέλω για μεταπτυχιακά και πήγα στα εφαρμοσμένα μαθηματικά...Όσον αφορά στην επαγγελματική αποκατάσταση, νομίζω ότι φοβόμουν, θα φοβόμουν να δουλέψω ως μηχανικός, σ' ένα ανδροκρατούμενο τομέα. Ιδίως γιατί ως χημικός μηχανικός σήμαινε ότι θα έπρεπε να είμαι σε γραμμές παραγωγής, να έχω από κάτω άνδρες, να διευθύνω. Αυτό δεν μου ήταν σαφές πώς να το κάνω στα 20-22 μου χρόνια. Μου φάνταζε πολύ δύσκολο, να έχω να διαχειριστώ γκρουπ ανδρών και να τους λέω τι να κάνουν (Νίκη 9/9/2014).

Η επιλογή κλάδου σπουδών που θεωρούνταν από τους γονείς ότι προσέφερε μεγαλύτερες δυνατότητες επαγγελματικής αποκατάστασης δεν ήταν αυτή του κλάδου έρευνας που εν τέλει επέλεξε. Για τη Νίκη, όπως και για άλλες γυναίκες οι οποίες συμμετείχαν στην έρευνα, η «επιλογή» γίνεται ουσιαστικά με την ολοκλήρωση του πρώτου της πτυχίου, όπου πλέον υπάρχει η δυνατότητα της επιλογής. Η επιλογή αυτή καθορίζεται από το στοιχείο του φύλου: η μηχανολογία κατασκευάζεται ως αρσενική ενασχόληση που απαιτεί αρσενικές ιδιότητες και ικανότητες (διαχείριση ανδρικών ομάδων), ενώ αντίθετα τα μαθηματικά στην Ελλάδα σαν κλάδος που δεν αναγνωρίζεται ως έμφυλος δίνει περισσότερες δυνατότητες στις γυναίκες να συμμετέχουν στην παραγωγή της γνώσης.

Τρίτον, παρόλο που πολλές από τις επιστήμονες αναφέρουν ότι σαν παιδιά είχαν «κλήση προς τις θετικές επιστήμες», κυρίως τα μαθηματικά, την φυσική, την χημεία, και την βιολογία, είναι λίγες οι αναφορές στην επιθυμία τους να γίνουν ερευνήτριες κατά την διάρκεια του σχολείου. Αυτό συμβαίνει διότι συνολικά το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα δεν δίνει δυνατότητες στους μαθητές (κορίτσια κι αγόρια) να έρθουν σε επαφή με την έρευνα και να σκεφτούν τις προοπτικές επαγγελματικής ενασχόλησης που σχετίζονται με το αντικείμενο αυτό. Η έλλειψη ερεθισμάτων που να ενθαρρύνουν την παραγωγή γνώσης μέσα από πρακτικές μεθόδους εμποδίζει την σύνδεση της εκπαιδευτικής διαδικασίας με πιο δημιουργικές και παραγωγικές μορφές γνώσης στις φυσικές επιστήμες. Εξάιρεση αποτελούν μόνο οι μαθήτριες που έχουν συγγενικά πρόσωπα που ασχολούνται με τον τομέα της έρευνας.

Πιο συχνά, όμως, η επιστημονική έρευνα στα σχολικά χρόνια μοιάζει έννοια άγνωστή και ακαθόριστη. Στην έλλειψη εξοικείωσης με την έρευνα συμβάλλει το γεγονός ότι στην Ελλάδα τα μαθήματα αυτής της κατεύθυνσης (μαθηματικά, φυσική, χημεία, βιολογία, πληροφορική) από το δημοτικό ως το λύκειο διδάσκονται σχεδόν αποκλειστικά με τη χρήση βιβλίων, ενώ τα εργαστήρια, οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και η διεξαγωγή πειραμάτων είναι περιορισμένα και περιθωριοποιημένα μέσα στην εκπαιδευτική διαδικασία. Επιπλέον, οι βασικές μέθοδοι εκμάθησης είναι η παράδοση του μαθήματος από τον δάσκαλο/καθηγητή, το διάβασμα και η αποστήθιση δεδομένων, ενώ η συμμετοχή των μαθητών/τριών στην παραγωγή γνώσης είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Επομένως, η έρευνα ως πρακτική παραγωγής και όχι αφομοίωσης γνώσης παραμένει κάτι ξένο για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Επίσης, παρόλο που πολλές οικογένειες δίνουν έμφαση στις σπουδές των κοριτσιών, ή ακόμα και στην Πανεπιστημιακή τους καριέρα, το επάγγελμα της ερευνήτριας δεν είναι κάτι στο οποίο προσβλέπουν. Αντίθετα, η ενασχόληση με την έρευνα μοιάζει να ενισχύεται μόνο από προσωπικές φιλοδοξίες και ενδιαφέροντα των ίδιων των γυναικών που ξεπηδούν κυρίως μετά την ολοκλήρωση των βασικών τους σπουδών. Εξάιρεση και πάλι αποτελούν οι περιπτώσεις αυτές των γυναικών που έχουν γονείς ή συγγενείς στον χώρο της έρευνας και επομένως έχουν την ευκαιρία να εξοικειωθούν με τον χώρο και τις μεθόδους του επιστημονικού εργαστηρίου ή της θεωρητικής έρευνας εκτός σχολείου και πριν από την είσοδό τους στο Πανεπιστήμιο. Όπως επισημαίνει η Μάρθα, της οποίας ο πατέρας ήταν ερευνητής στο ερευνητικό κέντρο στο οποίο

εργάζεται σήμερα, «πάντα ήθελα να εργαστώ εδώ γιατί μεγάλωσα στο εργαστήριο. Δεν σκεφτόμουν κάτι άλλο όταν επέλεγα κλάδο σπουδών παρά μόνο να βρω ένα εργαστήριο να κάνω το διδακτορικό μου και να παραμείνω μετά.» (Μάρθα 19/9/2014)

Γενικότερα, όμως, είναι εμφανείς οι ελλείψεις του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος όσον αφορά την σύνδεση του σχολείου με την παραγωγή της επιστημονική γνώσης και τον ερευνητικό τομέα, γεγονός που κάνει την έρευνα μία δυσνόητη έννοια, η οποία γίνεται κυρίως αντιληπτή εκτός του εκπαιδευτικού συστήματος, από το οικογενειακό περιβάλλον, την επιστημονική λογοτεχνία, ή τις ταινίες. Ιδιαίτερα, η περιορισμένη χρήση πειραματικών μεθόδων εκμάθησης των επιστημών και η έλλειψη εξοικείωσης με το εργαστήριο εμποδίζει την σύνδεση έρευνας και σχολείου.

Επομένως, όπως θυμούνται τους εαυτούς τους σήμερα, οι γυναίκες που εργάζονται ή εργάζονταν στον χώρο της έρευνας συνήθως δεν θεωρούν ότι «επέλεξαν» αντικείμενά σπουδών αλλά ότι «οδηγήθηκαν» σε αυτά μέσα από το σύστημα των γενικών εξετάσεων, καθώς και τις συγκυρίες και πολιτισμικές πρακτικές που κυριαρχούσαν στην περίοδο των σχολικών χρόνων. Ο βιωματικός λόγος αναδεικνύει πόσο αβέβαιες είναι οι κατευθύνσεις αλλά και οι προσλήψεις της επιστήμης κατά την περίοδο εκείνη – κάτι το οποίο κατά κανόνα χάνεται στις αναλύσεις που επικεντρώνουν στις έμφυλες «επιλογές» σπουδών μαθητριών και μαθητών αντίστοιχα. Από την σκοπιά της βιωματικής προσέγγισης η έννοια της «επιλογής» στην οποία βασίζονται πολλές στατιστικές μετρήσεις είναι αμφισβητήσιμη και αμφίβολη καθώς κυριαρχούν εμμενείς παράγοντες όπως είναι κάποια τυχαία συμβάντα (πώς έγραψαν στις εισαγωγικές ή αν είχαν γνωστούς στους συγκεκριμένους κλάδους), κάποια αναγνώσματα που τους έπεσαν στα χέρια ή κάποιες ταινίες με γυναίκες επιστήμονες, κάποιοι χαρισματικοί καθηγητές που χρησιμοποιούσαν εναλλακτικές μεθόδους διδασκαλίας ή οι γονείς και συγγενείς τους που έτυχε να θέλουν να κάνουν ακαδημαϊκή καριέρα ή να εργάζονται στον ερευνητικό τομέα. Αξίζει να σημειώσουμε, τέλος, ότι αυτό το εύρημα έρχεται σε αντίθεση μ' ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας που παίρνει σαν δεδομένο ότι η περίοδος του σχολείου είναι κομβικό στάδιο για την υιοθέτηση των προτύπων του φύλου και τις «επιλογές» κατεύθυνσης αγοριών και κοριτσιών.

7.5 Φύλο και επιστήμη στα πανεπιστήμια

Η βιβλιογραφία που αναλύει τη σχέση φύλου και επιστήμης στα ΑΕΙ και τα ΤΕΙ στην Ελλάδα εστίασε έως σήμερα κυρίως στα στατιστικά στοιχεία σχετικά με τα ποσοστά ανδρών και γυναικών που αποτελούν το διδακτικό προσωπικό και τον φοιτητικό πληθυσμό. Όσον αφορά στις φοιτήτριες, από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, παρατηρήθηκε ότι στην Ελλάδα πλέον οι συνολικοί αριθμοί των φοιτητριών άρχισαν να υπερτερούν αυτών των αγοριών. Παρέμεινε, όμως, ο οριζόντιος διαχωρισμός ανά κλάδο με τις ανισότητες του φύλου να διατηρούνται υψηλές στις τεχνολογικές σπουδές. Για παράδειγμα, από 20% που ήταν το 1971 οι φοιτήτριες των φυσικών επιστημών ανέβηκαν στο 43% το 2001, ενώ τα ποσοστά για τις επιστήμες μηχανικών και τεχνολογίας από 6% το 1971 έφτασαν στο 25% το 2001 (Μαράτου- Αλιμπράντη 2008 και 2006). Όσον

αφορά στα ποσοστά γυναικών και ανδρών στο διδακτικό προσωπικό, οι ανισότητες του φύλου μειώνονται με πιο αργούς ρυθμούς και σε κάποιους τομείς παραμένουν στάσιμες. Στην μελέτη τους για το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), οι Στέλλα Βοσνιάδου και Λυδία Βαΐου έδειξαν ότι έως την δεκαετία του 1980, τα ποσοστά των γυναικών στο ΕΚΠΑ ήταν στάσιμα και περιορισμένα κάτω του 10% ενώ από στην δεκαετία του 1980 ανέβηκαν απότομα πάνω από το 20%. Στην αλλαγή αυτή έπαιξε καταλυτικό ρόλο η εισαγωγή του νόμου 1268/1982 που έδωσε την δυνατότητα σε όσους και όσες εργαζόντουσαν έως τότε σαν βοηθοί ή επιμελητές να γίνουν λέκτορες – ένα μέτρο το οποίο αν και δεν αποσκοπούσε στην ισότητα των φύλων αύξησε τα ποσοστά των γυναικών στις διδακτικές θέσεις του ΕΚΠΑ στο 29,5%. Η αύξηση οφειλόταν κυρίως στο γεγονός ότι οι γυναίκες αποτελούσαν το 1/3 των βοηθών και επιμελητών του Πανεπιστημίου. Κατά τις επόμενες δεκαετίες έως το 2004 σημειώθηκε μικρή μείωση αρχικά και στη συνέχεια το ποσοστό αυτό παρέμεινε στάσιμο. (Βοσνιάδου και Βαΐου 2006).

Οι πιο πρόσφατες μετρήσεις με βάση στατιστικά στοιχεία του 2011-12, τα οποία επεξεργάστηκε ομάδα του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης (Σαχίνη, Μάλλιου, Σαμαρά 2014), καταδεικνύουν ότι σήμερα οι ανισότητες του φύλου είναι πιο έντονες στους κλάδους των μηχανικών και της τεχνολογίας πρώτα και εν συνεχεία των φυσικών επιστημών, ενώ σε άλλους κλάδους όπως αυτούς των ανθρωπιστικών, των ιατρικών/υγείας και των κοινωνικών επιστημών υπάρχουν πολλές βαθμίδες, κυρίως οι χαμηλότερες στις οποίες οι γυναίκες-μέλη του διδακτικού προσωπικού υπερτερούν των ανδρών. Αυτά τα στατιστικά στοιχεία μας παρουσιάζουν μια εικόνα των έντονων ανισοτήτων στην εκπροσώπηση γυναικών και ανδρών στην επιστήμη, οι οποίες όμως είναι ξεκάθαρο ότι μειώνονται στις περισσότερες σχολές. Δεν μπορούν όμως να μας δείξουν με ποιους τρόπους συντελείται αυτή η μείωση και ποιες είναι οι έμφυλες πρακτικές που την καθορίζουν.

Από τις βιωματικές αφηγήσεις που συλλέξαμε φαίνεται ότι η εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο καθορίζει την ένταξη σ' ένα χώρο όπου τα αντικείμενα σπουδών γίνονται πιο εξειδικευμένα και η ενασχόληση με την έρευνα ξεκινά να εμφανίζεται ως προοπτική. Επομένως, η εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο αποτελεί από τη σκοπιά των «διαδικασιών εμφυλοποίησης» μια ρωγή καθώς είναι το σημείο από το οποίο αναπροσδιορίζονται και γίνονται πιο διακριτές και ξεκάθαρες οι έμφυλες ιεραρχίες διδασκόντων και φοιτητών αλλά και οι έμφυλες νοηματοδοτήσεις των αντικειμένων γνώσης.

Σε πρώτο επίπεδο, με την είσοδο στο Πανεπιστήμιο πολλές επιστήμονες αρχίζουν να διαπιστώνουν εμπειρικά τα δυσανάλογα ποσοστά του φύλου τόσο στο διδακτικό προσωπικό όσο και στον φοιτητικό πληθυσμό. Αν και πρόκειται για εκτιμήσεις, μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε πώς το φύλο της επιστήμης κατασκευάζεται στο πλαίσιο των άτυπων κανόνων που επικρατούν σε κάθε τμήμα. Έτσι διαφαίνεται ότι σε αντίθεση με το σχολείο, η είσοδος στο Πανεπιστήμιο κάνει πιο εμφανή την διαφοροποίηση μεταξύ «θηλυκών» και «αρσενικών» αντικειμένων γνώσης, μεθόδων διδασκαλίας και έρευνας. Οι αφηγήσεις δείχνουν ότι στο Πανεπιστήμιο πλέον τόσο οι σχολές όσο και τα επιμέρους μαθήματα αποκτούν έμφυλα χαρακτηριστικά: για παράδειγμα, οι

αφηγήτριες ξέρουν, χωρίς να γνωρίζουν τα ακριβή ποσοστά, ότι η σχολή βιολογίας προσελκύει περισσότερα κορίτσια, ενώ οι σχολές φυσικών επιστημών και οι τεχνολογικές σχολές, με εξαίρεση την αρχιτεκτονική, περισσότερα αγόρια. Αντίστοιχα, ενώ τα θεωρητικά μαθηματικά γενικά ή η θεωρητική φυσική και τα μαθηματικά ειδικότερα περιγράφονται ως «αρσενικά αντικείμενα», τα εφαρμοσμένα μαθηματικά αρχίζουν να θεωρούνται κλάδοι πιο «φιλικόι προς τις γυναίκες». Το φύλο της επιστήμης στις περισσότερες περιπτώσεις θεωρείται ως ένα δεδομένο απέναντι στο οποίο οι φοιτήτριες αναπτύσσουν τις προσωπικές στρατηγικές τους. Με την έννοια αυτή, σε αντίθεση με τις στατιστικές μελέτες, οι βιωματικές αφηγήσεις μας δείχνουν τις διαδικασίες κατασκευής του φύλου της επιστήμης, στο πλαίσιο της οποίας μπορούμε να διακρίνουμε υποκειμενικές θέσεις και στρατηγικές που διαφορετικές επιστήμονες υιοθέτησαν στην φάση αυτή της ζωής τους.

Βλέπουμε επίσης ότι οι διαγενεακές διαφορές είναι εξίσου αν όχι πιο έντονες στις αφηγήσεις της ζωής στο Πανεπιστήμιο σε σχέση με αυτές του σχολείου: για τις γενιές που ολοκλήρωσαν τις μεταπτυχιακές σπουδές ή τα διδακτορικά τους έως το 1980, η είσοδος στο Πανεπιστήμιο συνεπάγεται την είσοδο σ' έναν αυστηρά ανδροκρατούμενο χώρο, όπου οι γυναίκες σπανίζουν. Αντίθετα στις αφηγήσεις των γυναικών που τελειώνουν τις μεταπτυχιακές σπουδές ή τα διδακτορικά τους μετά το 1980 και ιδιαίτερα στην δεκαετία του 2000, εμφανίζονται συχνές αναφορές σε γυναίκες καθηγήτριες και λιγότερες αποκλίσεις στην εκπροσώπηση φοιτητών/τριών.

Η Διόνη θυμάται ότι σύμφωνα με το σύστημα εισαγωγικών εξετάσεων της εποχής εκείνης, έπρεπε να ταξιδέψει στα ίδια τα Πανεπιστήμια για να δώσει εξετάσεις. Παρόλο που το άγχος την κατέβαλε με αποτέλεσμα να δίνει λευκή κόλλα, τον Δεκέμβριο του 1955 κατάφερε να περάσει στο χημικό τμήμα του Αριστοτέλειου πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), κυρίως διότι όταν έφτασε στην Θεσσαλονίκη είδε μια άσχημη πλευρά της πόλης και σκέφτηκε ότι θα προτιμούσε να μην πετύχει στις εξετάσεις – γεγονός που την έκανε να μην έχει άγχος και να γράψει καλά.

Όταν έδωσα εισαγωγικές για το Πανεπιστήμιο Αθηνών είχα μεγάλο άγχος. Θυμάμαι έναν καθηγητή μ' ένα μεγάλο πούρο που μας είπε 'Εδώ που ήρθατε θα σας κόψουμε όλους'...Στη Θεσσαλονίκη, με κουβαλούσε η μητέρα μου επειδή είχα 'τρομερό φόβο'. Έβριζε τον μπαμπά που πέθανε και την άφησε μόνη της να βασανίζεται. Κι είχε δίκιο η γυναίκα. Αλλά έπρεπε να με πάει γιατί δεν μπορούσα να περάσω το δρόμο. Μόλις είδα τον Βαρδάρη απογοητεύτηκα...Γι αυτό έγραψα καλά στις εισαγωγικές, επειδή δεν μου άρεσε η Θεσσαλονίκη. Θυμάμαι ότι μπήκε ένας ωραιότατος καθηγητής μαθηματικός...ωραιότατος «τύπος» με ξυρισμένα μαλλιά, κάλτσες άσπρες και πέδιλα που κοιμόταν μέσα στο Πανεπιστήμιο. Δεν είχε σπίτι, είχε χωρίσει από τη γυναίκα του και τα παιδιά του. Είπε το θέμα της έκθεσης φωναχτά 'Πίστη, θάρρος και ενθουσιασμός' για να ενθαρρύνει τα παιδιά που είχαν δυσκολίες στις εξετάσεις ... Εκεί θυμάμαι πρώτη φορά και τον άνδρα μου που ήταν άνετος και χάζευε και σκέφτηκα 'κοίτα τον αυτόν - δεν έχει καθόλου τρακ'. Τελικά πέρασα επειδή δεν ήθελα να περάσω (Διόνη 3/9/2014).

Στην αφήγηση αυτή είναι εμφανές ότι οι άνδρες στην δεκαετία του 1950 κυριαρχούσαν τόσο σε επίπεδο φοιτητών όσο και καθηγητών. Οι γυναίκες φοιτήτριες πέραν του ότι ήταν μειοψηφία, είχαν επίσης να αντιμετωπίσουν το αυταρχικό σύστημα της εποχής το οποίο δεν αναγνώριζε προσωπικές δυσκολίες και ανασφάλειες. Παρά την κυριαρχία των ανδρών, όμως, ο τρόπος με τον οποίο ξεδιπλώνεται η ιστορία δεν αμφισβητεί την λογική της επιστημονικής ουδετερότητας. Αυτό που γοητεύει την Διόνη είναι το πρότυπο του άνδρα καθηγητή ο οποίος ξεκόβει από την προσωπική ζωή και αφιερώνεται εξολοκλήρου στην έρευνα. Η ενθάρρυνση προς τους φοιτητές σε αυτή την δύσκολη στιγμή τον διακρίνει από τους υπόλοιπους καθηγητές, που την επέβαλαν σε δοκιμασίες ακριβώς επειδή έβλεπαν το άγχος της. Σε αντίθεση με τον καθηγητή επιστήμονα, θυμάται έναν άλλο συνάδελφό του που αφού της επέτρεψε να δώσει μια απάντηση επί μια ώρα σε προφορική εξέταση την έκοψε επειδή είχε πολύ άγχος. Στο αυταρχικό αυτό πρότυπο αντιπαραβάλλει τον πραγματικό επιστήμονα, ο οποίος αφιερωμένος στην επιστήμη ξεκόβει από τον κοινωνικό χώρο, αποτραβιέται από την γυναίκα και τα παιδιά του και ζει πλέον στο Πανεπιστήμιο.

Σε αυτή την περιγραφή μπορούμε να αντιπαραβάλουμε τον τρόπο με τον οποίο αφηγείται τα φοιτητικά της χρόνια μια ερευνήτρια η οποία σπούδασε στο τμήμα Χημικών του Πανεπιστημίου της Αθήνας στην δεκαετία του 1990. Η Πηνελόπη αφού πήρε το πτυχίο της στην χημεία σε ΑΕΙ, συνέχισε για να κάνει εξειδίκευση στη νευροβιολογία σε άλλο ΑΕΙ. Σήμερα είναι Επίκουρη Καθηγήτρια. Η διαδρομή της ξεκινάει με μια αναφορά σε μια καθηγήτρια που την επηρέασε βαθιά στην επιλογή της να ακολουθήσει επαγγελματικά τον τομέα της διδασκαλίας και της έρευνας.

Όλοι όσοι με έχουν εμπνεύσει είναι γυναίκες. Στο Πανεπιστήμιο ήταν για παράδειγμα μια καθηγήτρια η οποία δίδασκε βιοχημεία κι ο τρόπος διδασκαλίας της, ο τρόπος με τον οποίο τα μετέδιδε ακόμα και σε προπτυχιακούς φοιτητές κι όλη η αύρα της νομίζω –επειδή δεν είναι πάντοτε συγκεκριμένα πράγματα- ισχυροποίησε την επιθυμία μου να συνεχίσω σε αυτό τον χώρο. Βλέποντας έναν άνθρωπο τον οποίο τον θεωρούσα επιτυχημένο και ότι απλά δεν ασχολείται με αυτό το αντικείμενο έτσι με στείρο τρόπο αλλά είναι ένας άνθρωπος που εμπνέει. Ένας τέτοιος άνθρωπος ήθελα να γίνω κι εγώ (Πηνελόπη 9/9/2014).

Η ιστορία της αναπτύσσεται μέσα από την επιρροή των θηλυκών προτύπων της επιστήμης. Οι γυναίκες καθηγήτριες δεν υιοθετούν το ανδρικό πρότυπο της αποστασιοποίησης από το προσωπικό, αλλά αντίθετα μέσα από την κατανόηση των προβλημάτων των φοιτητών καταφέρνουν να εμπνεύσουν πραγματικό ενδιαφέρον για την επιστήμη. Διδάσκουν και καταφέρνουν να μεταδώσουν την επιστημονική σκέψη στους φοιτητές και τις φοιτήτριες χωρίς να απομονώνονται από την κοινωνική ζωή. Στην συνέχεια της αφήγησης, η Πηνελόπη αναφέρεται σε μια άλλη γυναίκα καθηγήτρια, την επιβλέπουσα του διδακτορικού της σαν ένα πρότυπο μητέρας-καθηγήτριας που διδάσκει με

τέτοιο τρόπο ώστε να προσελκύει το ενδιαφέρον αλλά και να στηρίζει ψυχολογικά φοιτητές/φοιτήτριες.

Νομίζω ότι οι γυναίκες επειδή έχουν το μητρικό ένστικτο –το οποίο μπορεί να λειτουργεί στην οικογένεια αλλά μπορεί να λειτουργεί και σε άλλους χώρους- και ως δασκάλες είναι μερικές φορές πιο κοντά στον μαθητή, τον προσεγγίζουν, ξεφεύγουν από το παραδοσιακό πρότυπο του δασκάλου και το προσεγγίζουν και σε πιο προσωπικό επίπεδο. Έχει σημασία όταν ασχολείσαι με την έρευνα επειδή είναι αρκετά απαιτητικός χώρος και στα 20 σου αφιερώνεις ένα μεγάλο κομμάτι της ζωής σου, έχει σημασία να ξέρεις ότι αν κάτι δεν πάει καλά δεν πειράζει, θα το φτιάξουμε, και θα το φτιάξουμε παρέα. Και δεν είσαι μόνη σου να χτυπάς το κεφάλι σου στον τοίχο για να βγάλεις ένα αποτέλεσμα (Πηνελόπη 9/9/2014).

Αναμφισβήτητα και στις δύο αυτές αφηγήσεις (της Διόνης και της Πηνελόπης), προβάλλονται ουσιοκρατικές προσλήψεις του/της επιστήμονα. Από τη μια πλευρά, το πρότυπο του αποστασιοποιημένου καθηγητή και από την άλλη αυτό της καθηγήτριας, η οποία ταυτίζεται μεταφορικά με μια μητέρα που αναπληρώνει τα κενά που δημιουργούνται για την απώλεια της προσωπικής ζωής των επιστημόνων. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για σχολές και κλάδους όπου οι περισσότεροι καθηγητές παραμένουν άνδρες. Στη δεύτερη περίπτωση, όμως, η παρουσία μιας γυναίκας, πέρα από ένα στατιστικό στοιχείο συνδέεται και με ποιοτικά χαρακτηριστικά, μια διαφορετική δηλαδή στάση απέναντι στην επιστήμη, την έρευνα και μια διαφορετική προσέγγιση απέναντι στη διδασκαλία. Αν και η περίπτωση αυτή δεν μπορεί να θεωρείται ως αντιπροσωπευτική, μας δίνει μια εικόνα των δυνατοτήτων που ανοίγονται με την είσοδο των γυναικών στα Πανεπιστήμια για την πρόσληψη της επιστήμης σαν κοινωνικής διαδικασίας, η οποία δεν είναι αλλά και δεν θα πρέπει να είναι αποστασιοποιημένη από το προσωπικό. Εν τέλει εκείνο το οποίο φαίνεται να επηρεάζει την ένταξη στον χώρο της έρευνας είναι η παρουσία προτύπων πανεπιστημιακών (ανδρών και γυναικών) που προσφέρουν μια διαφορετική προσέγγιση στην διδασκαλία συμπαρασέρνοντας και τις φοιτήτριες.

8. ΕΠΙΤΕΛΕΣΤΙΚΟΤΗΤΕΣ

Σε αντίθεση με την αφήγηση της Πηνελόπης, υπάρχουν, πολλές βιωματικές αφηγήσεις της ίδιας περιόδου που αναδεικνύουν συνέχειες με το παρελθόν όσον αφορά στην ανδρική κυριαρχία στα Πανεπιστήμια. Παρά την εμφάνιση γυναικείων προτύπων, υπάρχουν πολλοί τομείς και επιστημονικοί χώροι, όπου οι ανδρικές ομάδες και δίκτυα εμποδίζουν την είσοδο των γυναικών. Στο πλαίσιο αυτό, οι γυναίκες υιοθετούν στρατηγικές και πρακτικές επιβίωσης που τους επιτρέπουν στερούμενες κάποια από τα στερεοτυπικά θηλυκά χαρακτηριστικά τους να εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο με μεγαλύτερη ευκολία.

Η Μαριλένα σπούδασε μαθηματικά στη Γαλλία στη δεκαετία του 1990. Στην αφήγησή της θυμάται ότι σε αντίθεση με την Ελλάδα, όπου το μαθηματικό έχει σχετικά χαμηλές βάσεις και καταλήγουν σε αυτό φοιτητές και φοιτήτριες που δεν κατάφεραν να περάσουν σε πιο περιζήτητες σχολές, στην Γαλλία θεωρείται μια από τις πιο απαιτητικές και υψηλού κύρους σχολές. Έτσι αντιμετώπισε δυσκολίες όχι μόνο επειδή βρισκόταν σε μια ξένη χώρα αλλά και λόγω των έμφυλων διαδικασιών και προσλήψεων των φοιτητριών/των. Τις δυσκολίες της αποδίδει στις διαφορές μεταξύ του Ελληνικού και του Γαλλικού συστήματος. Ενώ στην Ελλάδα το μαθηματικό ήταν ένας κλάδος που υποτιμούσε, στη Γαλλία οι καλοί μαθητές επιθυμούσαν να πάνε προς τις φυσικές επιστήμες και τα μαθηματικά, που θεωρούνται πιο δύσκολοι κλάδοι, πιο σκληρές σχολές αλλά και πιο υψηλών επιδόσεων. Όταν όμως βρέθηκε ξαφνικά ανάμεσα σε ανθρώπους που θεωρούσαν τους εαυτούς τους «ελίτ» της γνώσης δυσκολεύτηκε.

Ήμουν ερωτευμένη με τον Gallois και τις άλγεβρες. Αλλά άρχισα να πολεμάω γι' αυτό το πτυχίο. Ήταν πολύ δύσκολο. (Μαριλένα 1/7/2014)

Βλέποντας αυτές τις δυσκολίες, οι γονείς της την παρότρυναν να πάει σε τμήμα πληροφορικής ή στην εκπαίδευση, σε κάτι το οποίο δεν θα την δυσκόλευε τόσο πολύ. Εκείνη, όμως, πείσμωνσε και προσπάθησε να τελειώσει αυτή τη σχολή δίνοντας έμφαση σε αυτό που της άρεσε πιο πολύ: τα θεωρητικά μαθηματικά που είχαν αποκτήσει γι' αυτήν σχεδόν «μυθολογικές» διαστάσεις, κάτι το οποίο ενισχύθηκε από την ανάγνωση επιστημονικής λογοτεχνίας.

Ήμουν πάντα των θεωρητικών μαθηματικών, της άλγεβρας. Όπως έβλεπα τα μαθηματικά, που τα έβλεπα λίγο μέσα από την οπτική της μαθηματικής λογοτεχνίας. Ο μαθηματικός, ο χαμένος στον κόσμο του και να προσπαθεί να λύσει προβλήματα που δεν αφορούν κανέναν. Αυτό ήταν για μένα η εικόνα του μαθηματικού, η οποία με τραβούσε και που μ' έκανε να θέλω να πάω στην έρευνα. Φανταζόμουν τον εαυτό μου ερευνήτρια άλγεβρας. Βέβαια έβλεπα ότι μπορεί να μην με παίρνει αλλά και στη σχέση μου με τον εαυτό μου (και την δυσλεξία μου) και στη σχέση μου με τον κόσμο έβλεπα ότι ήθελα να συνεχίσω παρόλο που δυσκολευόμουν. (Μαριλένα 1/7/2014)

Παρά τις σημαντικές διαφορές και την ηλικιακή απόσταση, βλέπουμε ότι όπως και στην παραπάνω αφήγηση της Διόνης, έτσι κι εδώ δημιουργείται μια

αντίστιξη μεταξύ του αποστασιοποιημένου αρσενικού προτύπου του επιστήμονα και των προσωπικών δυνατοτήτων και δυσκολιών. Τις δύο αυτές αφηγήσεις τις χωρίζει μια ολόκληρη γενιά. Το πρότυπο του επιστήμονα, όμως, και στις δύο περιπτώσεις αντιστοιχεί στο αρσενικό μοντέλο της απομόνωσης από τον κοινωνικό περίγυρο και της αφοσίωσης στην παραγωγή επιστημονικής γνώσης, η οποία με την σειρά της έχει ως προϋπόθεση την αποχή από την καθημερινή ζωή και το ξεπέραςμα των προσωπικών αδυναμιών. Ο θαυμασμός για τα θεωρητικά μαθηματικά οδήγησε τη Μαριλένα σε επιλογές που στερεοτυπικά στην σχολή της αντιμετωπιζόνταν σαν ανδρικές. Οι περισσότερες συνφοιτήτριές της επέλεξαν μαθήματα που θα τις βοηθούσαν στις εξετάσεις για να γίνουν καθηγήτριες στη μέση εκπαίδευση, ενώ εκείνη έκανε καθαρά ερευνητικές επιλογές, διαλέγοντας τους «ανδρομαχαλάδες», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει.

Οι συμφοιτήτριές μου κατατζώνανε μαθήματα που είχαν να κάνουν με εκπαίδευση για να είναι πιο εύκολο να κάνουν παιδιά. Εγώ έλεγα δεν θέλω. Οπότε πήγα και πήρα τα πιο απίστευτα μαθήματα. Μου έβγαине ένας τσαμπουκάς, από μικρή δεν ήθελα να κάνω αυτό που κάνουν τα κοριτσάκια και δεν ήθελα να πάω σε κάτι που πηγαίνουν οι γυναίκες επειδή είναι γυναίκες ... Εγώ, όμως, ένιωθα λίγο σαν 'έξωτικό φρούτο' γιατί δεν υπήρχαν γυναίκες που να μην είναι από γαλλόφωνη χώρα. Σαν γυναίκες προσπαθούσαμε να μην φαινόμαστε στη σχολή, να μην φλερτάρουμε. (Μαριλένα 1/7/2014)

Στο απόσπασμα αυτό βλέπουμε με ποιους τρόπους το φύλο κατασκευάζεται μέσα στις βιωματικές διαδρομές, όχι σαν κάτι δεδομένο από την φύση (άνδρας-γυναίκα) αλλά σαν μια σειρά από στάσεις, κινήσεις και συμπεριφορές που καθορίζουν το σώμα. Καθώς είναι ξένη τόσο ως προς την καταγωγή της όσο και ως προς το φύλο της, η Μαριλένα επιλέγει να επιτελέσει αρσενικούς ρόλους διότι αυτοί ταιριάζουν στην πρόσληψη της επιστήμης που είχε στο μυαλό της. Σε αυτή την προσπάθεια, όμως, επιτελεί ένα ξεπέραςμα του αυστηρού διαχωρισμού άνδρας επιστήμονας-γυναίκα επιστήμονας. Οι επιτελεστικότητα αυτές διαμορφώνουν την κοινωνική συμπεριφορά της (υιοθετεί θέσεις που δεν είναι ορατές και δεν την φέρνουν στο προσκήνιο) αλλά και θέσεις που μοιάζουν να στερούνται σεξουαλικότητας (να μην φλερτάρουμε), οι οποίες όμως περιγράφονται με διάθεση ειρωνείας, παιχνιδιού και αμφισβήτησης.

Μια αντίστοιχη εμπειρία αναφέρει και η βιολόγος ερευνήτρια Ερμιόνη, η οποία προερχόταν από οικογένειά γιατρών που ασκούσαν πιέσεις να ακολουθήσει κι εκείνη την ίδια πορεία. Ενάντια στις πιέσεις των γονιών και των καθηγητών της που θεωρούσαν ότι ήταν τόσο καλή μαθήτρια που θα μπορούσε να περάσει σε σχολή με υψηλότερες βάσεις, εκείνη επέλεξε να φοιτήσει στο βιολογικό τμήμα. Στη διάρκεια των σπουδών της θυμάται ότι υπήρχαν πολύ λίγα ερεθίσματα και γι' αυτό το λόγο ήθελε να συνεχίσει στο εξωτερικό. Παρόλο που είχε πρόταση να παραμείνει σε έμμισθη θέση στην Ελλάδα για να συνεχίσει τις σπουδές της αρνήθηκε, πήγε στην Αγγλία πρώτα με ERASMUS και στην συνέχεια παρέμεινε εκεί για μεταπτυχιακές σπουδές. Η εμπειρία αυτή ήταν πολύ δύσκολη τουλάχιστον στο ξεκίνημα όπου πείστηκε πολύ γιατί βρέθηκε σ' ένα εργαστήριο αποκλειστικά στελεχωμένο με άνδρες.

Ήταν all male, δηλαδή 11 άνδρες κι εγώ. Με πολύ τεταμένες καταστάσεις. Να πιάνονται στο ξύλο, να πιάνονται λαιμό με λαιμό. Και γενικά το Cambridge είναι άγρια πόλη. Επικρατεί το old boys club, απόφοιτοι προπτυχιακοί του Cambridge είθισται να κάνουν μεταπτυχιακά στο Cambridge και είναι πολύ κλειστό το δίκτυο. Και για να σε δεχτούν εσένα, μια Ελληνίδα, κοπέλα και ψηλonoστιμούλα, έπρεπε να το αποδείξεις ότι είσαι άξια. Και οι τρεις πρώτοι μήνες ήταν κόλαση. Δεν πίστευαν ότι θα τα καταφέρω, έκαναν ότι δεν καταλαβαίνουν τα Αγγλικά μου. Κι εγώ τότε έλεγα ή είσατε πολύ χαζοί ή δεν έχετε πρόθεση» ...Ανά πάσα στιγμή πρέπει να επιστρατεύσεις οτιδήποτε θεωρήσεις ότι θα φέρει το επιθυμητό αποτέλεσμα. Δηλαδή αν είναι για να σε αποδεχτούν ότι πρέπει να πεις περισσότερη μπύρα -εμένα μου άρεσε πάντα η μπύρα- ήταν αυτός ο τρόπος προσέγγισης. Εντάξει πρέπει να μιλήσεις τη γλώσσα τους. (Ερμιόνη 18/9/2014)

Εν τέλει, η κοινωνική αποδοχή στο ανδροκρατούμενο εργαστήριο ήρθε όταν άρχισε να βγαίνει μαζί τους και να πίνει «περισσότερη μπύρα από αυτούς» – κάτι που, όπως λέει, της άρεσε και το έκανε ούτως ή αλλιώς. Η γλώσσα του επιστημονικού εργαστηρίου είναι επομένως αρσενική και για να την «μιλήσει» μια γυναίκα καλείται να υποδυθεί αρσενικούς ρόλους, ρόλους που περιορίζουν αλλά δεν εμποδίζουν την θηλυκότητά της

Αν και ενδέχεται να αντιμετωπίζονται σαν προβληματικές, οι επιτελεστικότητες αυτού του τύπου αποτελούν στρατηγικές ξεπεράσματος όχι μόνο των έμφυλων προκαταλήψεων και πρακτικών που επικρατούν στους ανδροκρατούμενους χώρους των Πανεπιστημίων και ερευνητικών κέντρων, αλλά και των διαφορών του έθνους και της γλώσσας. Σε αντίθεση με τα ουσιοκρατικά πρότυπα του αποστασιοποιημένου ερευνητή και της ερευνήτριας-μητέρας, οι πρακτικές αυτές δημιουργούν πεδία διαπραγμάτευσης των έμφυλων ταυτοτήτων που συνδέουν ιδιωτικές με δημόσιες πρακτικές. Στις αφηγήσεις, η «ανδρόγυνη» αυτή συμπεριφορά -που τόσο κατακρίθηκε όταν ξεκίνησαν οι γυναίκες να μπαίνουν στους χώρους της έρευνας- αντιμετωπίζεται σαν μια δημιουργική στρατηγική, όχι σαν μία απώλεια της γυναικείας ταυτότητας. Αυτό που παρατηρούμε είναι ένα παιχνίδι που επιτρέπει διαδικασίες εμφυλοποίησης, οι οποίες δεν αναπαράγουν το δίπολο αρσενικό-θηλυκό. Η επιθυμία να υιοθετήσουν συμπεριφορές και στάσεις, οι οποίες δεν συνάδουν με το πρότυπο της Ελληνίδας γυναίκας αλλά ούτε και με το πρότυπο του αποστασιοποιημένου άνδρα επιστήμονα, είναι στις αφηγήσεις αυτές μια απελευθερωτική διαδικασία, η οποία δεν ταυτίζεται με την γυναικεία χειραφέτηση αλλά με μια αμφισβήτηση των ανδροκρατούμενων επιστημονικών κοινοτήτων εκ των έσω.

Η αμφισβήτηση του δίπολου αρσενικό-θηλυκό στην παραγωγή της επιστημονικής σκέψης καθορίζει τις μορφές εμφυλοποίησης που ακολουθούν οι γυναίκες επιστήμονες στην συνέχεια των διαδρομών τους. Αυτό φαίνεται έντονα στην ακόλουθη βιοματική αφήγηση. Η Αντωνία σπούδασε στην σχολή τεχνολόγων/μηχανικών ηλεκτρονικών υπολογιστών στο Πολυτεχνείο της Αθήνας στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Ο πατέρας της εργαζόταν στον ίδιο χώρο κι αυτό την επηρέασε.

Υπήρχε μια εντολή καρφωμένη στο πίσω μέρος του μυαλού μου γιατί ήταν συνάδελφος ο πατέρας μου και τον έχασα πολύ μικρή. Χωρίς συνειδητότητα όμως. Μπορεί να ήταν και μια συγκυρία πραγμάτων από αυτή την καρφωμένη εντολή. (Αντωνία 17/9/2014)

Θυμάται ότι όταν πέρασε σε αυτή την «δύσκολη σχολή», υπήρχαν «γύρω στις 9-13 γυναίκες» γιατί το επάγγελμα δεν ήταν γυναικείο. Σήμερα θεωρεί ότι είναι μια από τις λίγες γυναίκες ερευνήτριες στον κλάδο αυτό και η μόνη με οργανική θέση στο ερευνητικό της κέντρο. Παρά τις αποκλίσεις αυτές, πιστεύει ότι δεν την απασχόλησε ποτέ το θέμα του φύλου λόγω του τρόπου με τον οποίο μεγάλωσε.

Είμαι Μανιάτισσα στην καταγωγή. Είμαι μοναχοπαίδι. Από διαβολική σύμπτωση ο πατέρας μου και ο παππούς μου δεν τους πολυάρεσε που γεννήθηκα κορίτσι αλλά τι να κάνουν. Αυτό είχαν. Με αυτό πορεύτηκαν. Αλλά στην ουσία. Ναι. Με μεγάλωσαν σαν αγόρι. Με μεγάλωσα σαν αγόρι κυριολεκτικά. Δεν είναι ότι με λέγανε μόνο Κούρο αλλά έμαθα να κάνω πράγματα όπως κάνουν τα αγόρια στη Μάνη: όλες τις λεπτομέρειες άλογα, πράγματα, διαδικασίες βότανα, ματσούνια, χόρτα κτλ. Οπότε βάλτε λίγο την ικανότητα του μοναχοπαιδιού να προσαρμόζεται σε πράγματα και καταστάσεις, λίγο το αχ παιδί μου εσύ μας βγήκες θηλυκό αλλά θα σε μεγαλώσουμε σαν αρσενικό γιατί τέλος πάντων αυτό ξέρουμε να κάνουμε καλύτερα, λίγο το ότι τους έχασα και τους δύο νωρίς, λίγο το ότι ο πατέρας μου ήταν στο χώρο, λίγο το ότι ήμουν πολύ καλή μαθήτρια νομίζω ότι βρέθηκα εκεί χωρίς να με απασχολεί ότι δεν είχα φίλες παρά μόνο φίλους πολλούς στη σχολή. (Αντωνία 17/09/2014)

Έτσι, η Αντωνία υποστηρίζει ότι δεν έχει αντιμετωπίσει προκαταλήψεις λόγω του φύλου της. Δεν θεωρεί ότι έχει πέσει πολλές φορές σε κάποιον που της έχει φερθεί διαφορετικά επειδή είναι γυναίκα χημικός μηχανικός.

Ίσως κι εκείνη η Μανιάτικη καταγωγή του Κούρου να βοηθάει. Δηλαδή δεν είναι τυχαίο που όταν μιλάμε Αντωνία, Αντωνία, Αντωνία και όταν ζορίσουν τα πράγματα κι όταν η συζήτηση (όχι σε υψηλά κλιμάκια) εντός της ομάδας αποκτήσει ένα λίγο πιο ανδρικό, λίγο πιο μάτσο χαρακτήρα ενώ γίνεται επιστημονική δουλειά, συνήθως κάποιος με κοιτάνε και λέω 'το έχω καταλάβει ότι τώρα γίνομαι Αντώνης'. Και μπορώ να τον παίξω και εκείνο τον ρόλο. Ίσως κι αυτός να είναι ο λόγος που δεν έχω βιώσει τέτοιου τύπου διακρίσεις επειδή στην ουσία γίνομαι και ολίγον Σταύρος αν χρειαστεί. (Αντωνία 17/09/2014)

Η ικανότητα της να παίξει διπλούς ρόλους της επιτρέπει να επιβάλει την δική της ιδιαίτερη έμφυλη ταυτότητα στις ερευνητικές ομάδες όπου εργάζεται, μια ταυτότητα που όπως λέει, βασίζεται στην ικανότητα να κατανοήσει αυτά που σκέφτεται το άλλο φύλο, «να κάνει διερμηνεία», να καταλάβει τι σκέφτεται ο άλλος. «Μπορεί να γίνει βάρος κάποιες φορές ... Αλλά γενικά όλο αυτό έχει και τη χαρά του παιχνιδιού. Δεν μ' ενοχλεί». Ξεκινώντας από τα Πανεπιστήμια,

«κάπως σαν παιχνίδι», οι ανδρόγυνες συμπεριφορές δίνουν την δυνατότητα ελιγμών που αμφισβητούν και σε πολλές περιπτώσεις καταφέρνουν να ανατρέπουν τα στερεότυπα και τις διακρίσεις που αναπτύσσονται άτυπα μέσα στους ερευνητικούς θεσμούς πολύ παραπάνω από ότι η επίκληση στερεοτυπικών γυναικείων αρετών σαν αντίδοτο στην ανδρική κουλτούρα.

9. Το επιστημονικό εργαστήριο

Στις περισσότερες διαδρομές οι πρώτες επαφές με τον χώρο του εργαστηρίου αποτελούν καθοριστικό -ίσως τον πιο καθοριστικό- παράγοντα για την ένταξη των γυναικών στον τομέα της έρευνας. Το εργαστήριο περιγράφεται ως ένας τόπος συναρπαστικός, ένας τόπος παραγωγικότητας και δημιουργικότητας που προσελκύει τις ερευνήτριες ανεξάρτητα από τις οικονομικές απολαβές, τα ωράρια, ή τις προοπτικές καριέρας. Η γνωριμία με το χώρο του εργαστηρίου συμβαίνει συνήθως στο τέλος των σπουδών, στην εκπόνηση της διατριβής, ή στα μεταπτυχιακά και καθορίζει την μετέπειτα πορεία προς την έρευνα. Επομένως, ο χώρος του εργαστηρίου είναι ένας χώρος μετάβασης από την περίοδο των σπουδών στην περίοδο της επαγγελματικής ενασχόλησης με την επιστήμη, από την περίοδο της εκμάθησης στην περίοδο της παραγωγής της γνώσης.

Το παρακάτω απόσπασμα τονίζει την σημασία του εργαστηρίου για τις βιωματικές διαδρομές και επιλογές.

Βαριόμουν, ήμουν κακή φοιτήτρια, ώσπου αποφάσισα να τελειώνω. Στο τελευταίο έτος χρώσταγα 10 μαθήματα, τα έδωσα και τα πέρασα με τη μία. Κι αυτό που με έσωσε και μ' έκανε στην ουσία βιολόγο δεν ήταν το Βιολογικό αλλά το Εργαστήριο. Πήγα εκεί να κάνω διπλωματική κι εκεί ξαφνικά είδα ότι αυτό ήθελα να κάνω. Με έσωσε γιατί δεν ήξερα τι ήθελα να κάνω. Δούλευα ατελείωτες ώρες, από το πρωί ως το βράδυ. (Σωτηρία, 17/9/2014)

Σε αντίθεση με τις πρώτες εμπειρίες στο πανεπιστήμιο που είναι συχνά απογοητευτικές, η αρχική επαφή των γυναικών επιστημόνων με το εργαστήριο περιγράφεται σαν ένα καθοριστικό σημείο διότι τους επιτρέπει να πάρουν πλέον αποφάσεις σχετικά με το τι θέλουν να κάνουν, να πάρουν την ζωή στα χέρια τους. Στο χώρο του εργαστηρίου διαπιστώνουν την επιθυμία να δουλέψουν στην έρευνα, να συνεργαστούν σε ομάδες και να παράγουν επιστημονική γνώση. Η έννοια της παραγωγής γνώσης, σε αντίθεση με την μάθηση, δίνει κίνητρα που δεν έχουν στις προηγούμενες φάσεις της ζωής τους.

Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλες σχεδόν τις αφηγήσεις των γυναικών μετά τις πρώτες επαφές με το εργαστήριο, ξεκινάει μια περίοδος όπου περνάνε ατελείωτες ώρες μαζί με άλλους συνεργάτες κάνοντας έρευνα συνεπαρμένες συνήθως από το επιστημονικό αντικείμενο και την διαδικασία, αλλά και από την δουλειά σε ομάδες. Παρόλο που στα εργαστήρια, οι επιστήμονες εργάζονται η καθεμιά στο δικό της αντικείμενο αναπτύσσονται συνέργειες και μορφές αλληλοβοήθειας που ενθαρρύνουν την παραγωγή γνώσης. Σε πολλές περιγραφές υπάρχουν αναφορές σε μεταδιδασκτορικούς που βοηθούν τους προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς ερευνητές, σε καθηγητές που στηρίζουν τα ερευνητικά ενδιαφέροντα των νεότερων, ακόμα και στην συνεργασία μεταξύ εργαστηρίων για την επίλυση τεχνολογικών και επιστημονικών προβλημάτων κι εμποδίων. Στο πλαίσιο αυτό, οι ερευνήτριες διαπιστώνουν ότι πολλές από τις προσωπικές ανασφάλειες που καθόριζαν τις προηγούμενες φάσεις της ζωής

τους υποχωρούν και αποκτούν δευτερεύουσα σημασία σε σχέση με το πάθος τους για την έρευνα.

Η μετάβαση από τον χώρο της εκπαίδευσης στον χώρο της έρευνας είναι, λοιπόν, κυρίως μια μετάβαση που λαμβάνει χώρα στα εργαστήρια. Είτε η μετάβαση αυτή συμβαίνει μέσα στα ίδια εργαστήρια των Πανεπιστημίων και ερευνητικών κέντρων είτε σε νέα εργαστήρια, όπως αυτά του ιδιωτικού τομέα, είναι μια εμπειρία συγκλονιστική που παρασύρει τις ερευνήτριες. Στο πλαίσιο αυτό, όμως, βλέπουμε ότι ο ενθουσιασμός και η παραγωγικότητα των πρώτων χρόνων αντιμετωπίζεται με δυσπιστία από τους μεγαλύτερους ερευνητές του εργαστηρίου, καθώς υπονομεύει την ικανότητά τους να χειρίζονται και να ελέγχουν τον χώρο παραγωγής της επιστημονικής γνώσης.

Εγώ έβγαζα δουλειά μόνη μου χωρίς βοηθό. Γύριζα σπίτι μου το βράδυ κι έπεφτα ξερή από την κούραση. Κάποια στιγμή με φωνάζει η διευθύντρια και κομπιάζοντας μου λέει: 'Δεσποινίς..., βγάξετε πιο πολύ δουλειά απ' ότι οι παλιοί χημικοί και θα με φωνάζει ο διευθυντής και θα μου πει. 'Τι γίνεται εδώ. Ήρθε η κοπέλα και βγάξει περισσότερη δουλειά από αυτούς που έχουν και βοηθούς;' Και τότε συνειδητοποίησα. Τι κάνω εγώ; Γιατί να δουλεύω τόσο πολύ και να φέρνω σε δύσκολη θέση τους άλλους τους μεγαλύτερους που δεν αντέχανε οι άνθρωποι; Άλλο κουράγιο έχει μια κοπέλα. (Διόνη 3/9/2014)

Οι ανταγωνισμοί αυτού του τύπου που αναπτύσσονται στο επιστημονικό εργαστήριο αποτελούν συχνά επώδυνες διαδικασίες μύησης στις ιεραρχίες των ερευνητικών φορέων. Στην παραπάνω περίπτωση, η επιθυμία για παραγωγή ερευνητικών αποτελεσμάτων ξεπερνά τα όρια αυτού που είναι αποδεκτό για μια νέα γυναίκα, καθώς υποδεικνύει με έμμεσο τρόπο την αδυναμία των ανδρών συναδέλφων της. Η αποκατάσταση της έμφυλης ιεραρχίας και τάξης γίνεται μέσω της επέμβασης μιας άλλης γυναίκας, που βρίσκεται σε ανώτερη θέση, η οποία επαναφέρει την συγκεκριμένη ερευνήτρια στην θέση που της αρμόζει προκειμένου να μην διαταραχθεί η ομαλότητα του ερευνητικού εργαστηρίου.

Μπορούμε να σκεφτούμε τα εργαστήρια σαν υλικούς χώρους που συμπυκνώνουν «πολύπλοκες δομές - συμβολικές, κοινωνικές, πνευματικές, χρονικές και υλικές- οι οποίες πλάθουν, οδηγούν και περιορίζουν με ανεπαίσθητους τρόπους τις (αλληλ)επιδράσεις, τους σκοπούς της γνώσης, τα επίπεδα αυτενέργειας, και τους τρόπους με τους οποίους παράγεται η γνώση» από τους ερευνητές/τριες (Ulrike Felt, σ. 19). Σύμφωνα με την Felt, ο όρος «γνωσιολογικοί βιωματικοί χώροι» (epistemic living spaces) περιγράφει κατάλληλα αυτές τις πολύπλοκες δομές (Felt 2007). Οι «γνωσιολογικοί βιωματικοί χώροι» είναι χώροι στους οποίους οι ερευνητές/τριες αισθάνονται «σαν το σπίτι τους», νιώθουν ότι μπορούν να συμμετέχουν, να μοιράζονται κοινούς κώδικες και μεθόδους παραγωγής γνώσης και να επιτελούν συγκεκριμένους ρόλους, οι οποίοι είναι κατανοητοί και αποδεκτοί από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας. Οι χώροι αυτοί επιτρέπουν στους ερευνητές/τριες να παράγουν γνώση διότι προσφέρουν την απαραίτητη πνευματική και υλική σταθερότητα για την έρευνα, αλλά παράλληλα περιορίζουν το εύρος της έρευνας και τις δυνατότητες παραγωγής κοινωνικών σχέσεων και αξιών. Στο

επιστημονικό εργαστήριο βλέπουμε πιο ξεκάθαρα την κοινωνική διάσταση της επιστήμης και τους τρόπους με τους οποίους η παραγωγή του κοινωνικού και η παραγωγή της γνώσης αλληλοκαθορίζονται.

10. Η έρευνα ως εργασία: διαγενεακές διαφορές

Το πέρασμα από τις σπουδές στην έρευνα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί σαν μια ριζική και δραστική αλλαγή στις βιωματικές διαδρομές των επιστημόνων. Αυτό συμβαίνει γιατί οι χώροι σπουδών και οι χώροι εργασίας, κυρίως το εργαστήριο αλλά και το αμφιθέατρο, ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό αλλά ακόμα κι όταν δεν ταυτίζονται συνδέονται άμεσα. Σε κάποιες διαδρομές, το εργαστήριο όπου ξεκινάει η προπτυχιακή ή η μεταπτυχιακή έρευνα είναι το ίδιο με το εργαστήριο όπου συνεχίζεται και το διδακτορικό, το μεταδιδακτορικό ή και η πρώτη ερευνητική θέση. Σε άλλες διαδρομές οι μεταβάσεις από φορέα σε φορέα κι από εργαστήριο σε εργαστήριο δηλώνουν εντονότερη κινητικότητα όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό. Οι μεταβάσεις αυτές από ένα εργαστήριο στο άλλο επιβάλλονται λόγω των μεταβολών των χρηματοδοτήσεων και αναδεικνύουν την εξάρτηση των ερευνητικών φορέων από προγράμματα τα οποία έχουν περιορισμένο χρονικό ορίζοντα. Όλες οι βιογραφίες στη διάρκεια της πρώτης φάσης του εργασιακού βίου χαρακτηρίζονται επομένως από την προσωρινότητα των πρώτων χρόνων και τον αγώνα για εδραίωση στους ερευνητικούς φορείς.

Υπάρχουν όμως σημαντικές διαγενεακές και κοινωνικές διαφορές όσον αφορά τις επόμενες εργασιακές φάσεις καθώς ολοένα και περισσότερες ερευνήτριες αντιμετωπίζουν την επιμήκυνση της εργασιακής επισφάλειας. Για να αναδείξουμε τις διαφορές αυτές θα συζητήσουμε παρακάτω δύο βιογραφίες που τις χωρίζει ουσιαστικά μια γενιά.

Η Ελένη σπούδασε φαρμακολογία ολοκληρώνοντας το διδακτορικό της το 1974. Ο πατέρας της από μικρή ηλικία της είχε εμφυσήσει την επιθυμία να γίνει πανεπιστημιακός, επειδή ο ίδιος ενώ το ήθελε δεν είχε καταφέρει να ακολουθήσει ακαδημαϊκή καριέρα. Αφού πέρασε από μια σειρά από κρίσεις που, όπως επισημαίνει, ήταν «πολύ περισσότερες από αυτές που περνούν οι καθηγητές σήμερα», δέχτηκε προτάσεις για να δουλέψει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στον Δημόκριτο. Επέλεξε το Πανεπιστήμιο όπου άρχισε να διδάσκει, κάτι το οποίο εκ των υστέρων κατάλαβε ότι την βοήθησε πολύ διότι αγάπησε την διδασκαλία. Σταδιακά κατάφερε να φτάσει ως τις ανώτερες βαθμίδες και να γίνει διευθύντρια του εργαστηρίου πειραματικής φαρμακολογίας και ομότιμη καθηγήτρια. Στην διάρκεια της ακαδημαϊκής της πορείας άρχισε να εμπλέκεται σε δίκτυα γυναικών πανεπιστημιακών και έγινε πρωτοπόρος της έρευνας για το φύλο στον τομέα της.

Η αφήγησή της, επηρεασμένη όπως η ίδια διαπιστώνει από την επαφή της με γυναίκες φεμινίστριες άλλων επιστημονικών κλάδων στα πλαίσια των δικτυώσεων αυτών, εστιάζει στις διακρίσεις που αντιμετώπισε σ' έναν αυστηρά ανδροκρατούμενο χώρο όχι μόνο ως γυναίκα αλλά και ως επιστήμονα που προσπαθούσε να μελετήσει την διάσταση του φύλου στην φαρμακολογία. Όπως επισημαίνει, στην εποχή της υπήρχαν πολλές γυναίκες βοηθοί αλλά ελάχιστες εξελίχτηκαν και από αυτές ήταν η μοναδική που έκανε παιδί.

Μια γυναίκα πρέπει να κάνει τα διπλά από έναν άνδρα για να αποδείξει τον εαυτό της ... Πρέπει να δουλέψει πολύ παραπάνω για να πείσει

χωρίς αυτό να λέγεται με λόγια. Εγώ δεν αισθάνθηκα καμιά διαφοροποίηση στη σχολή που ήμουν, δηλαδή να πουν 'είσαι γυναίκα δεν μπορείς να το κάνεις'. Χωρίς λόγια, όμως, προωθείτο ο άνδρας αν είχες κάπου να συγκριθείς. Ο άνδρας έμπαινε πιο πολύ στις ομάδες που γινόntonτουσαν. Γιατί ξέρετε πώς είναι η εξουσία. (Ελένη 10/10/2014)

Παρόλο που η αρσενική κυριαρχία στη σχολή δεν μπορούσε να ειπωθεί ρητά, η Ελένη ένιωθε ότι ποτέ δεν ήταν «ακριβώς ίση», ότι ποτέ δεν της ανέθεταν εργασίες με ευθύνες παρά μόνο δευτερεύοντα καθήκοντα. Το γεγονός, όμως, ότι οι ανισότητες του φύλου δεν διατυπωνόταν ρητά, την εμπόδιζε από το να μπορεί να αντιδράσει. Αντίθετα, όλη της η ενέργεια επικεντρώθηκε στην προσπάθεια να τα καταφέρει στην έρευνα και την διδασκαλία, ώστε δεν έδωσε σημασία στο να βάλει υποψηφιότητα για θέσεις ευθύνης και να επηρεάσει τις δυναμικές του φύλου στο Πανεπιστήμιο. Εκ των υστέρων, η Ελένη μετάνιωσε γι' αυτήν της την απόφαση καθώς κατάφερε να δει με ποιους τρόπους η απουσία γυναικών από τις θέσεις ευθύνης ενισχύει τις διακρίσεις που και η ίδια είχε υποστεί.

Η αφήγησή της περιγράφει μια άκρως επιτυχημένη επιστημονική πορεία, αλλά παράλληλα και μια αίσθηση απώλειας και θυσίας όσον αφορά στον ρόλο της σαν μητέρα. Με τύψεις, διαπιστώνει ότι εξαιτίας της καριέρας της έχασε σημαντικές στιγμές με την κόρη της και αντιμετώπισε δυσκολίες στην σχέση της μαζί της, ιδιαίτερα στην εφηβεία. Παραδέχεται ότι είχε την οικονομική άνεση να πληρώνει μια γυναίκα να φροντίζει το παιδί της και παράλληλα είχε στήριξη και μοιραζόταν τις ευθύνες φροντίδας με τον σύζυγο και την μητέρα της, οι οποίοι ήταν επίσης εργαζόμενοι. Αλλά η Ελένη μετανιώνει που δεν έκανε άλλο παιδί και κυρίως που δεν κατάφερε να σταθεί δίπλα στην κόρη της όταν μεγάλωνε, κάτι το οποίο το πλήρωσε με την αντίδρασή της στην εφηβεία.

Βέβαια είχα πολλά προβλήματα με το παιδί, δηλαδή πέρασε μια έντονη εφηβεία με εμένα 'εχθρό' με την έννοια ότι λογικό ήταν το παιδί να βλέπει μια μάνα υπεραπασχολημένη που όσο κι αν καθόμουν ώρες δίπλα της δεν ήμουν αυτή η μάνα η συνήθης που μαγείρευε κι έφτιαχνε κουλουράκια. (Ελένη 10/10/2014)

Η διαδικασία εμφυλοποίησης της, όπως προκύπτει από τον βιοματικό λόγο, συντελείται μέσω δύο αντιθετικών διαδικασιών: από τη μια του αγώνα της να συνδυάσει μια απαιτητική επιστημονική καριέρα σ' έναν ανδροκρατούμενο χώρο με την μητρότητα και από την άλλη από την υιοθέτηση μιας φεμινιστικής προσέγγισης στην επιστήμη. Αυτή η διττή διάσταση της βιογραφίας της την διακρίνει, όπως λέει κι η ίδια, από άλλες γυναίκες Πανεπιστημιακούς της γενιάς της, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις παρασύρονταν από την «γοητεία να προσλάβουν έναν άνδρα για να κουβαλήσει τα μηχανήματα, ή να επιλέξουν φοιτητές σε σχέση με φοιτήτριες των ίδιων προσόντων γιατί η γυναίκα θα παντρευτεί και θα τις αφήσει» (Ελένη10/10/2014).

Αλλά παράλληλα η διττή αυτή διάσταση την διακρίνει και από την γενικότερη κουλτούρα που επικρατεί στο ελληνικό πανεπιστήμιο, όπου –όπως η ίδια διαπιστώνει- δεν υπάρχει παράδοση και δομές στήριξης, αλλά αντίθετα

επικρατεί μια κουλτούρα ανταγωνισμού από τους παλαιότερους/ες καθηγητές/τριες προς τους/τις νεότερες. Οι παλαιότερες γενιές σε πολλές περιπτώσεις φοβούνται τις καλές επιδόσεις, τις καλές δημοσιεύσεις και τα βιογραφικά των πιο νέων. «Το φύλο δεν μπαίνει εμφανώς διότι γενικά όταν νιώθουν να απειλούνται από ένα καλό βιογραφικό το εμποδίζουν, αλλά όταν είναι γυναίκα το κάνουν πιο εύκολα» (Ελένη 10/10/2014).

Μέσα από το πρίσμα της φεμινιστικής προσέγγισης, η αφήγηση της Ελένης φέρνει στο προσκήνιο, από τη μια πλευρά, το ζήτημα των ανδροκρατούμενων δομών και από την άλλη των διαγενεακών ανταγωνισμών που αλληλοδιαπλέκονται στην διαμόρφωση των «γνωσιακών βιοματικών χώρων». Ενώ λοιπόν, κάποιες επιστήμονες που δεν είναι φεμινίστριες ενδέχεται να αντιμετωπίσαν ή να αντιμετωπίζουν έμφυλες διακρίσεις στην καθημερινότητά τους, συχνά αποφεύγουν να υποστηρίξουν άλλες γυναίκες και αντίθετα να τις υπονομεύουν εξαιτίας των διαγενεακών ανταγωνισμών. Η παρακάτω ιστορία είναι χαρακτηριστική της σημασίας των διαγενεακών αυτών διαφορών μεταξύ γυναικών.

Η Σωτηρία ξεκίνησε να δουλεύει σ' ένα ερευνητικό κέντρο βιολογίας στο τέλος των προπτυχιακών σπουδών της, όπου παρέμεινε και για την εκπόνηση του διδακτορικού και του μεταδιδακτορικού της. Στην αφήγησή της η πολύχρονη παραμονή στο ίδιο ερευνητικό κέντρο στην Ελλάδα καταλήγει σε ένα αδιέξοδο. Όπως είδαμε παραπάνω, στα χρόνια των σπουδών της, η επαφή με τον χώρο του εργαστηρίου έγινε μια καταλυτική εμπειρία για την είσοδό της στο χώρο της έρευνας. Στο εργαστήριο θυμάται ότι έπρεπε να μπαίνουν «κατευθείαν στα βαθιά» καθώς δεν υπήρχε εκπαίδευση ακόμα και για την χρήση πολύπλοκων και καινούριων μηχανημάτων, πολλά από τα οποία μάθαινε πώς να τα χρησιμοποιεί αλλά και να τα επισκευάζει μέσα από τις οδηγίες που έβρισκε στο διαδίκτυο. Συγχρόνως, οι ερευνητές/τριες υποχρεούνταν να καλύπτουν διοικητικές ανάγκες για την συγγραφή ερευνητικών προτάσεων και άλλων γραφειοκρατικών αναγκών που υπήρχαν λόγω έλλειψης προσωπικού.

Εκείνο, όμως, που είχε άμεσο αντίκτυπο στην δουλειά της ήταν ο ανταγωνισμός που αναπτύχθηκε στις ερευνητικές ομάδες όπου δούλευε. Εξαιτίας των αυξημένων καθηκόντων της αλλά κυρίως λόγω των ανταγωνισμών αυτών, το διδακτορικό της κράτησε 7 χρόνια παρόλο που στο δεύτερο έτος κατάφερε να έχει την πρώτη της δημοσίευση.

Εδώ πάλι είναι το θέμα του πώς εκμεταλλεύονται τους ανθρώπους. Το θέμα έτρεχε, βοήθησε πάρα πολύ το θέμα. Ήταν διαφορετικό, έδωσε αποτελέσματα, είχε ενδιαφέρον, πήγαινα σε συνέδρια, δούλευα πολύ. Είχα ένα αφεντικό, γυναίκα, η οποία ήταν κι αυτή πολύ δραστήρια, δούλευε, έφερνε προγράμματα και δούλευε το εργαστήριο. Το διδακτορικό μου γινόταν σε συνεργασία με τον τομέα μικροβιολογίας της Ιατρικής σχολής. Με την εμπειρία που έχω τώρα θεωρώ ότι θα μπορούσα να έχω τελειώσει στα τέσσερα χρόνια. Η διαφορά είναι ότι ακριβώς επειδή δούλευε το πράγμα μου είπαν σε συνεργασία με τον καθηγητή 'βγάλε άλλες δύο δημοσιεύσεις για να τελειώσεις...'. Νομίζω

ότι είμαι από τα λίγα άτομα που τελείωσα με τρεις δημοσιεύσεις. Κι αυτός είναι ο λόγος που καθυστέρησα τόσο πολύ. (Σωτηρία 17/9/2014)

Επανερχόμαστε, επομένως, στο ίδιο πρόβλημα που συναντάμε και στις αφηγήσεις επιστημόνων προηγούμενων γενιών, ότι δηλαδή ο αρχικός ενθουσιασμός και η παραγωγικότητα των ερευνητριών τιθασεύεται από τους παλαιότερους - μόνο που στην περίπτωση αυτή οι ανταγωνισμοί είναι κυρίως μεταξύ γυναικών. Η βιογραφία της Σωτηρίας καθορίζεται, επομένως, από μια διαδικασία «κανονικοποίησης» εντός του εργαστηρίου, η οποία εμποδίζει την πρόοδο της καριέρας της: το γεγονός ότι αναγνωρίστηκε από τις υφιστάμενες της ότι είναι ικανή και ότι δουλεύει σκληρά οδήγησε στο να παραμείνει στάσιμη για παρατεταμένο χρονικό διάστημα. Όπως λέει χαρακτηριστικά, «είδαν ότι είχα δυνατότητες και θέλησαν να με ξεζουμίσουν».

Η εκμετάλλευση αυτή δεν περιορίστηκε στο εργαστήριο αλλά είχε άμεσες επιπτώσεις και στην καθημερινή της ζωή καθώς την περίοδο που ολοκλήρωνε το διδακτορικό της αρρώστησε σοβαρά ο πατέρας της, τον οποίο και έπρεπε να φροντίζει.

Ατέλειωτες ώρες δουλειάς. Το δικό μου το κομμάτι είχε ένα πείραμα στο οποίο έπρεπε να δουλέψεις 6-7 ημέρες στη σειρά. Έχει τύχει να δουλέψω από τις 6 το πρωί έως τις 10 το βράδυ. Έκανα μια δουλειά που στα μεγάλα εργαστήρια είναι πολύ αυτοματοποιημένη, αλλά εγώ τα έκανα όλα με τα χέρια. (Σωτηρία 17/9/2014)

Στην διάρκεια των ετών που έκανε το διδακτορικό της έπαιρνε μια χαμηλή υποτροφία (περίπου 300 ευρώ το μήνα) που δεν της έφτανε για να ζήσει. Όταν πέθανε ο πατέρας της, αναγκάστηκε να κάνει παράλληλα κι άλλες δουλειές όπως να διδάσκει σε φροντιστήρια, και να δουλεύει και σε άλλα ερευνητικά προγράμματα ή νοσοκομεία. Η καθυστέρηση αυτή στην ολοκλήρωση του διδακτορικού αλλά και η έλλειψη οικονομικής στήριξης την έκανε να αναβάλει τα σχέδιά της να φύγει απ' την Ελλάδα. Σύντομα «παρουσιάστηκε» μια θέση σε άλλο εργαστήριο του ίδιου ερευνητικού κέντρου για μεταδιδακτορική έρευνα που της επέτρεψε να μπει σε μια νέα μεγάλη ομάδα και να έχει την ευκαιρία να δουλέψει μ' ένα «κανονικό μισθό». Η απόφασή της αυτή, της πρόσφερε για ορισμένα χρόνια δουλειά αλλά της στέρησε την στήριξη της καθηγήτριας που επέβλεπε το διδακτορικό της, ενώ παράλληλα και σε αυτή τη συνεργασία αντιμετώπισε εντάσεις και ανταγωνισμούς παρότι η επικεφαλής ήταν γυναίκα.

Μετά την ολοκλήρωση του μεταδιδακτορικού, σε ηλικία 35 χρονών, έφυγε για την Γαλλία ακολουθώντας τον άνδρα της. Χωρίς καμία υποστήριξη από το ερευνητικό κέντρο στο οποίο εργαζόταν στην Ελλάδα, βρήκε εν τέλει εργασία σε ένα ερευνητικό ινστιτούτο στη Γαλλία όπου εργάστηκε έως το 2014. Στην Γαλλία οι συνθήκες εργασίας ήταν εντελώς διαφορετικές. Σαν ερευνήτρια δεν ήταν υποχρεωμένη να καλύπτει χρονοβόρες τεχνικές και γραφειοκρατικές διαδικασίες, γεγονός που έκανε την δουλειά της να κυλάει πιο ομαλά και γρήγορα. Οι εργασιακές σχέσεις, ευθύνες και αρμοδιότητες ήταν πιο ξεκάθαρες, αλλά και πιο συγκεκριμένες. Το αποτέλεσμα ήταν ότι κατάφερε να προχωρήσει αν και ποτέ δεν μπόρεσε να καλύψει τα χαμένα χρόνια στην Ελλάδα.

Αισθανόταν ότι ως ένα βαθμό το βιογραφικό της είχε ήδη καθοριστεί από εκείνα τα πρώτα χρόνια. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα το 2014, λόγω του συζύγου της, βρισκόταν στην αναζήτηση και πάλι μιας ερευνητικής θέσης έχοντας όμως χάσει εντελώς την επαφή της με τις επιστήμονες με τις οποίες συνεργάστηκε στα πρώτα χρόνια της διαδρομής της.

Μέσα από την αφήγησή της η Σωτηρία, διατυπώνει με ξεκάθαρο τρόπο την κριτική της στις επιστημονικές ιεραρχήσεις που διαμορφώνουν τους ερευνητικούς θεσμούς στην Ελλάδα. Η διαδρομή της καταδεικνύει τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού συστήματος έρευνας, το οποίο επιτρέπει την απλήρωτη ή κακοπληρωμένη εργασία των ερευνητών/τριων ανεξαρτήτως φύλου στη διάρκεια του διδακτορικού τους αλλά και την εκμετάλλευση τους στην μεταδιδακτορική φάση. Η παντελής απουσία θεσμικών κανόνων, οι οποίοι να ορίζουν τους όρους εργασίας και συνεργασίας των ερευνητών/τριών, καθώς και η έλλειψη σταθερής χρηματοδότησης των τεχνικών και γραφειοκρατικών υπηρεσιών των εργαστηρίων επιτρέπουν την διαμόρφωση ιδιόμορφων συνθηκών που επιβαρύνουν το σύνολο των ερευνητών αλλά ιδιαίτερα όσους είναι επισφαλείς.

Οι ιεραρχήσεις, όμως, αυτές δεν είναι έμφυλες με την έννοια που έχουμε συνηθίσει να διαβάζουμε στη διεθνή βιβλιογραφία για το φύλο και την έρευνα. Οι συνθήκες που εμπόδισαν την εξέλιξη της Σωτηρίας είναι αποτέλεσμα κυρίως των ανταγωνιστικών σχέσεων μεταξύ γυναικών διαφορετικών γενιών.

Οι γυναίκες επικεφαλής με τον τρόπο τους αύξαναν τον ανταγωνισμό. Ή δεν είχαν τον τρόπο, ή γινόντουσαν αρκετά επιθετικές ή, όπως είπα, είχαν την τάση να ευνοούν τους άνδρες συναδέλφους και να είναι πολύ πιο αυστηρές με τις γυναίκες ... Πρέπει να πω, και το λέω με λύπη μου, ότι οι άνδρες ερευνητές είναι πολύ πιο ήρεμοι και δεν ξέρω αν αυξάνουν τον ανταγωνισμό γιατί αυτό είναι ένα θέμα και είναι πρόβλημα πραγματικά μεγάλο, αλλά έχουν ένα τρόπο να επιβάλουν και μια ηρεμία στο εργαστήριο ή να βοηθάνε. Οι γυναίκες πολύ συχνά αυξάνουν την ένταση είτε επειδή νομίζουν ότι δεν μπορούν να επιβληθούν, είτε επειδή προσπαθούν να επιβληθούν με τον λάθος τρόπο. Δεν ξέρω. (Σωτηρία 17/9/2014)

Το απόσπασμα σε μια πρώτη ανάγνωση φαίνεται να συμφωνεί με όσα αναφέρει παραπάνω η Ελένη. Εκφράζει παράλληλα, όμως, και την προσωπική ματαίωση που αισθάνεται η Σωτηρία καθώς έχει παραμείνει στην κατάσταση της επισφάλειας μετά από τόσα χρόνια εργασίας στον χώρο αυτό. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί την διαδικασία εμφυλοποίησής της. Σε αντίθεση με την Ελένη, αντιλαμβάνεται με ουσιοκρατικούς όρους τις διαγενεακές διαφορές, σαν δηλαδή διαφορές μεταξύ γυναικών αποκλειστικά. Μέσα από την πορεία της στην έρευνα αποκτά μια αντιφεμινιστική ταυτότητα με την έννοια ότι αποδίδει την δική της πορεία στους διαρκείς ανταγωνισμούς μεταξύ γυναικών διαχωρίζοντας τους άνδρες επικεφαλής ομάδων.

Η σιωπηλή συμφωνία της, για την παράταση της ολοκλήρωσης του διδακτορικού σε 7 χρόνια προκειμένου να παραχθούν περισσότερες

δημοσιεύσεις αποτελεί ένα κομβικό σημείο στην βιογραφία της, καθώς επιβεβαιώνει την αδυναμία της να διαπραγματευτεί έναν πιο ενεργό ρόλο σαν γυναίκα επιστήμονας στο ερευνητικό εργαστήριο. Η αδυναμία αυτή εμφυλοποιείται, με την έννοια ότι αποδίδεται στο γεγονός ότι είχε γυναίκες υπεύθυνες εργαστηρίων. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, όμως, γίνεται κατανοητό ότι ανεξαρτήτως φύλου αυτή η εκμετάλλευση είναι αποτέλεσμα της παντελούς έλλειψης μηχανισμών προστασίας των ερευνητών/τριών – ιδίως των επισφαλών- που γίνονται ολοένα και περισσότεροι λόγω της απουσίας νέων θέσεων μόνιμης απασχόλησης στα δημόσια ερευνητικά ιδρύματα και Πανεπιστήμια και του αυξημένου αριθμού των υποψηφίων. Συγκρίνοντας την εμπειρία της στην Ελλάδα με αυτή στην Γαλλία, η Σωτηρία διαπιστώνει ότι η βασική διαφορά συνίσταται στο σύστημα υποστήριξης των φορέων και οι δυνατότητες που σου παρέχονται να διεκδικήσεις μια ενεργό συμμετοχή στην ερευνητική κοινότητα ακόμα και από την θέση της/του επισφαλούς.

Παίζει ρόλο αν υπάρχει σύστημα υποστήριξης για την δουλειά σου όταν είσαι συνεχώς με συμβάσεις. Είναι πρόβλημα παντού αλλά στην Ελλάδα είναι κάτι παραπάνω. Χωρίς να έχεις κανένα εργασιακό δικαίωμα, κανένα προνόμιο σαν εργαζόμενη, έχεις όλες τις υποχρεώσεις. Υπάρχει στην έρευνα μια γενιά γυναικών η οποία μπήκε εύκολα διότι με ένα διδακτορικό τότε μπορούσες χωρίς να έχεις πολλές δημοσιεύσεις να έχεις δικό σου εργαστήριο. Τώρα πια αυτά τα πράγματα δεν γίνονται. (Σωτηρία 17/9/2014)

Οι φορείς έρευνας στην Ελλάδα χαρακτηρίζονται από ιεραρχίες οι οποίες ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένες σχέσεις εργασίας αλλά και σε ηλικιακές κατηγορίες. Κυριαρχούν τριών ειδών σχέσεις εργασίας: μόνιμη σχέση εργασίας, μακρόχρονη με πιθανότητες μονιμοποίησης και επισφαλείς σχέσεις εργασίας που βασίζονται κυρίως σε προσωρινά ερευνητικά προγράμματα, χωρίς δυνατότητες ανανέωσης και σταθερότητα ως προς τον τομέα της έρευνας. Στα διεθνή συστήματα αξιολόγησης, οι τελευταίες αυτές επισφαλείς θέσεις θεωρούνται «φυσιολογικές» για την περίοδο της εκπόνησης του διδακτορικού και μεταδιδακτορικού αλλά όταν συνεχίζονται για μεγάλα χρονικά διαστήματα αντιμετωπίζονται ως «αποτυχιές» (Felt and Stöckelová 2009). Οι ερευνήτριες/τες στην Ελλάδα που τελείωσαν τα διδακτορικά τους μετά το 2000 ενδέχεται να εργάζονται σε αυτές τις θέσεις για παρατεταμένα διαστήματα, γεγονός που κάνει πολύ δύσκολή την αξιοποίηση της εμπειρίας τους σε διεθνές επίπεδο. Παρόλα αυτά ο αριθμός των ερευνητριών/των που εργάζονται σε τέτοιου είδους θέσεις ολοένα και αυξάνεται αλλά και κανονικοποιείται καθώς οι «μόνιμες θέσεις εργασίας» περιορίζονται και οι ερευνητές με διδακτορικό αυξάνονται.

11. Μετανάστευση και έρευνα

Στο πλαίσιο αυτό, η επιθυμία για μετανάστευση, η μετακίνηση σε νέα εργαστήρια στις πιο προηγμένες Δυτικές χώρες είναι έντονη ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια των σπουδών αλλά η πραγμάτωσή της φαίνεται να εξαρτάται ως ένα βαθμό τουλάχιστον από κοινωνικούς παράγοντες, όπως την ικανότητα της οικογένειας να συντηρήσει κάποιες επιλογές σπουδών των κοριτσιών. Παρόλο που σε διδακτορικό και μεταδιδακτορικό επίπεδο υπάρχουν υποτροφίες που εξασφαλίζουν την διαβίωση, η οικονομική δυνατότητα της οικογένειας να στηρίξει προσωρινά την μετανάστευση είναι παράγοντας που ευνοεί αυτές τις επιλογές και κάνει πιο εύκολη την μετάβαση.

Οι επιστήμονες που επιλέγουν, αλλά και έχουν την οικονομική δυνατότητα, να φύγουν από την Ελλάδα και να συνεχίσουν στο εξωτερικό τις σπουδές τους γυρίζουν πίσω με εφόδια (βιογραφικά, δημοσιεύσεις, και κυρίως δικτύωσεις στις επιστημονικές κοινότητες) που τους επιτρέπουν να διεκδικήσουν ανώτερες θέσεις στους ερευνητικούς θεσμούς σε μικρότερες ηλικίες. Αν και δεν μπορούμε να κάνουμε γενικεύσεις από τις βιογραφικές αφηγήσεις, εντούτοις αυτό το οποίο διαφαίνεται είναι ότι η έξοδος από την Ελλάδα στην αρχική φάση της επιστημονικής καριέρας αποτελεί παράγοντα επιτάχυνσης της ανέλιξης των επιστημονικών διαδρομών σε τέτοιο βαθμό ώστε για τις γενιές που ολοκλήρωσαν τα διδακτορικά τους στις δεκαετίες 1990-2000 - δεκαετίες ευμάρειας για την ελληνική κοινωνία - να θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για την ένταξη στον τομέα της έρευνας.

Αυτή η επιτάχυνση ερμηνεύεται στις αφηγήσεις σαν ένα γρήγορο πέρασμα προς την αύξηση της αποδοτικότητας, της δημιουργικότητας και της παραγωγικότητάς στο εργαστήριο. Τα εργαστήρια της Δύσης περιγράφονται σαν πιο προηγμένα με την έρευνα να υλοποιείται σε καλύτερες συνθήκες και με πιο σύγχρονα τεχνολογικά μέσα που περιορίζουν τον χρόνο που απαιτείται για συγκεκριμένα πειράματα και διαδικασίες. Επομένως κατασκευάζονται στις αφηγήσεις σαν ενδεδειγμένοι, εξιδανικευμένοι τόποι, στους οποίους οι βιογραφικές αφηγήσεις επιστρέφουν διαρκώς για να τους συγκρίνουν με τα ελληνικά εργαστήρια.

Κατά αντιστοιχία προς την πρόσληψη της μετανάστευσης σε άλλες χώρες, η επιστροφή στην Ελλάδα αντιμετωπίζεται κατά κανόνα σαν παράγοντας επιβράδυνσης της επιστημονικής καριέρας, ο οποίος προκαλείται από προσωπικούς κυρίως παράγοντες. Το παράδοξο είναι ότι αυτό συμβαίνει ακόμα κι αν συντελούνται αναβαθμίσεις της ερευνητικής θέσης των γυναικών επιστημόνων. Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή της Ερμιόνης, η οποία μετά από χρόνια συνεχούς έρευνας στο Ηνωμένο Βασίλειο και στις ΗΠΑ έκανε με δυσκολία αίτηση για να γυρίσει στην Ελλάδα κυρίως για οικογενειακούς λόγους.

Όταν έγινε η Ακαδημία εγώ έκανα αίτηση, έλεγα σιγά μην με πάρουν εμένα και δεν ήθελα και πολύ. Σπάει ο διάολος το πόδι του και χαλάει και το φωτοτυπικό στη Βοστώνη, ολόκληρο Χάρβαρντ, και χαλάει το φωτοτυπικό και τα έβαζα και να βγαίνουν μαύρες οι φωτοτυπίες. Και

παρόλο που ήταν μαύρη η αίτηση η μισή με καλούν για συνέντευξη και μου προσφέρουν την θέση. (Ερμιόνη 18/09/2014)

Ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο απόσπασμα έχει το γεγονός ότι με την επιστροφή στην Ελλάδα, η Ερμιόνη απέκτησε δικό της εργαστήριο και ουσιαστικά ανέλαβε ρόλο επικεφαλής μιας ερευνητικής ομάδας. Εντούτοις, αυτή η μετάβαση προς μια καλύτερη ερευνητική θέση σήμαινε ουσιαστικά μια οπισθοδρόμηση καθώς ειδικά τα πρώτα χρόνια το ερευνητικό κέντρο στο οποίο εργάζεται δεν είχε την απαραίτητη τεχνολογική, τεχνική και διοικητική υποδομή για να στηρίξει την έρευνά της. Η προσπάθεια αποφυγής της επιστροφής στην Ελλάδα δηλώνει την άρνηση της Ερμιόνης να αποδεχτεί την επιβράδυνση της διαδρομής της. Με την επιστροφή στην Ελλάδα αντιμετώπισε όχι μόνο την ανάγκη να αλλάξει θεματική κατεύθυνση, καθώς η έρευνά της απαιτούσε πόρους, τεχνική και διοικητική υποστήριξη που δεν μπορούσε να βρει στο ελληνικό πλαίσιο αλλά και πολλές δυσκολίες που συνδέονται με τις έμμεσες έμφυλες διακρίσεις στους ερευνητικούς οργανισμούς και την συμφιλίωση της επαγγελματικής της ζωής με τις οικογενειακές υποχρεώσεις.

Οι δύσκολες αποφάσεις για επιστροφή επιβάλλονται συνήθως από ανάγκες και επιθυμίες οικείων προσώπων και συγγενών και πιο σπάνια από νοσταλγία για την Ελλάδα. Οι επιστροφές επομένως αντιμετωπίζονται ως κομβικά σημεία κατά τα οποία η προσωπική και οικογενειακή ζωή έρχονται να επιβληθούν στην επιστημονική καριέρα -κρατώντας τις γυναίκες πίσω από τις εξελίξεις στην επιστήμη. Έτσι φέρνουν αντιμέτωπες τις επιστήμονες με τους πιο παραδοσιακούς ρόλους που καλούνται να παίξουν στο ελληνικό πολιτισμικό πλαίσιο. Οι επιστροφές στις αφηγήσεις συνεπάγονται σε πολλές περιπτώσεις και ένα πισωγύρισμα σε πιο παραδοσιακούς κοινωνικούς ρόλους: της κόρης, της μητέρας, της συζύγου που τις δυσκολεύουν στις προσπάθειες τους να προφτάσουν τους υπόλοιπους στον διεθνή ανταγωνισμό. Όπως παρατήρησε μια ερευνήτρια Σκανδιναβικής καταγωγής που ήρθε στην Ελλάδα ακολουθώντας τον Έλληνα σύζυγό της, οι Ελληνίδες δέχονται πολύ περισσότερες πιέσεις σε σχέση με άλλες χώρες να παρατήσουν την έρευνα προκειμένου να κάνουν παιδιά και να παντρευτούν και γενικότερα να προσφέρουν στην οικογένεια την ίδια στιγμή που οι ευρωπαϊές συνάδελφοί τους έχουν την δυνατότητα να χρησιμοποιούν τις σαφώς πιο ανεπτυγμένες δημόσιες δομές φροντίδας για να καλύπτουν αυτές τις ανάγκες (Ingrid 9/9/2014).

Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει επίσης να παρατηρήσουμε ότι οι κομβικές αυτές μεταναστεύσεις καθορίζονται από τον ευρύτερο λόγο σχετικά με τον ανταγωνισμό στην έρευνα στον οποίο αναφερθήκαμε στο κεφάλαιο 2. Βλέπουμε δηλαδή ότι με βάση το μοντέλο της «διαχειριστικότητας», η ερευνητική κοινότητα στην Ελλάδα διαρκώς προσπαθεί να «φτάσει» την Δυτική επιστήμη αλλά λόγω των συνθηκών διαρκώς υπολείπεται. Οι γυναίκες επιστήμονες γενικά αισθάνονται ότι δεν μπορούν να μουν με ίσους όρους στο παιχνίδι του διεθνούς ανταγωνισμού, ακόμα περισσότερο όταν σαν γυναίκες δεν έχουν στην διάθεσή τους κοινωνικές δομές στήριξης και φροντίδας ενώ αντίθετα δέχονται πιο πολλές πιέσεις από τις Ευρωπαϊές συναδέλφους τους για να αναλάβουν τους ενδεδειγμένους γυναικείους ρόλους. Η βιολόγος Κωνσταντίνα που γύρισε στην Ελλάδα μετά από μεταπτυχιακές σπουδές και εργασία στις ΗΠΑ και την Μεγάλη

Βρετανία περιγράφει τα διλήμματα που προκύπτουν όταν κάνει κάποια αυτή τη δουλειά.

Είναι μια δουλειά που είναι δύσκολη, απαιτητική και δεν συνάδει με την ας πούμε την γυναικεία, δεν θέλω να πω «γυναικεία φύση», ας πούμε δεν μπορείς να πεις θα κάνω τα παιδιά μου, θα τα μεγαλώσω και θα συνεχίσω γιατί αν το κάνεις αυτό η έρευνα θα έχει προχωρήσει κι αν δουν κενό αυτό σου κόβει τον λαιμό. Εγώ αυτή τη στιγμή έχω πολύ κακό ιστορικό δημοσιεύσεων γιατί ερχόμενη από την Αγγλία είχα δύο χρόνια που δεν είχα εργαστήριο και μετά για διάφορους λόγους, κι επειδή βέβαια δεν θέλω να είμαι μόνο εδώ αλλά και στο σπίτι όλο αυτό είναι μια πίεση. Είναι μια δουλειά που θέλει να της δίνεις ψυχή τε και σώματι κι εγώ προσωπικά δεν της δίνω ψυχή τε και σώματι γιατί πιστεύω ότι είναι και άλλα πράγματα στην ζωή. Και φαίνεται αυτό ... Είναι ζόρικη και στρεσογόνα όχι μόνο επειδή υπάρχουν δυσκολίες ως προς την συμφιλίωση αλλά και εξαιτίας του γεγονότος ότι πάντα συγκρίνεσαι με τον διπλανό σου. Εμείς εδώ συγκρινόμαστε με ανθρώπους σε όλο τον κόσμο γιατί αυτό μετράει. Δεν μετράει αν είσαι συμπαθής στον διπλανό σου ή στους φοιτητές τους. Μετράνε οι δημοσιεύσεις, κτλ. οπότε ο μικρόκοσμος είναι τόσο τεράστιος και τόσο υψηλής στάθμης οπότε όταν θέλεις να είσαι καλός πρέπει να είσαι πάρα πολύ καλός. Κατάλαβες; Είναι άνιση η σύγκριση αυτή σε σχέση με άλλες δουλειές. (Κωσταντίνα 17/10/2014)

12. Ανισορροπία επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής

Οι όροι «ισορροπία επαγγελματικής-προσωπικής ζωής» (work-life balance) ή συμφιλίωση (reconciliation) επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής χρησιμοποιούνται στις σπουδές και τις πολιτικές του φύλου για να περιγράψουν ζητήματα κατανομής του χρόνου ανδρών και γυναικών. Η προβληματική γύρω από τα θέματα αυτά ξεκίνησε εστιάζοντας κυρίως στα αυξημένα προβλήματα που βιώνουν οι μητέρες στην προσπάθειά τους να εργαστούν ενώ συνεχίζουν να επωμίζονται το μεγαλύτερο βάρος των οικογενειακών ευθυνών φροντίδας. Σταδιακά, όμως, μετατοπίστηκε σε μια ευρύτερη προβληματική σχετικά με τις κοινωνικές και προσωπικές ανάγκες των γυναικών, αλλά και στην ισότιμη συμμετοχή των ανδρών στις ευθύνες φροντίδας. Έτσι στις σπουδές του φύλου και στις επίσημες πολιτικές προστέθηκε στην συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής και η προσωπική ζωή. Η προσθήκη αυτή είχε σκοπό να αναγνωρίσει την πολυμορφία των εργαζομένων γυναικών που δεν είναι μόνο μητέρες και δεν έχουν μόνο υποχρεώσεις φροντίδας, αλλά και τις ανάγκες των γυναικών και ανδρών για προσωπική ζωή, κοινωνική και πολιτική δράση. Επομένως, η συζήτηση διευρύνθηκε για να συμπεριλάβει ζητήματα κατανομής χρόνου που δεν περιορίζονται στην οικογένεια και τα παιδιά (European Institute for Gender Equality, 2010). Υπάρχουν συγγραφείς που έχουν ασκήσει κριτική στη χρήση αυτών των όρων, καθώς υποστηρίζουν ότι προωθούν μian αντίληψη της ισότητας των φύλων που δεν παίρνει σοβαρά τα διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια και νοήματα που αποδίδονται στην εργασία, στην φροντίδα, στην μητρότητα και την οικογένεια σε διαφορετικούς τομείς και κουλτούρες. Πιο πρόσφατα στη συζήτηση έχουν εισαχθεί και ερωτήματα που αφορούν στην κοινωνική και πολιτική δράση των υποκειμένων που επίσης χρήζουν κατανόησης του ιστορικού και πολιτισμικού πλαισίου (Guest, 2002).

Το ζήτημα του συνδυασμού της επαγγελματικής ζωής με την προσωπική και οικογενειακή ζωή στον τομέα της έρευνας μοιάζει σαν ένα πολύπλοκο παζλ που διαφορετικές γυναίκες προσπαθούν, αλλά κατά κανόνα αδυνατούν να συμπληρώσουν καθώς κάποια κομμάτι πάντα μένουν έξω σαν να μη ταιριάζουν. Η σχετική βιβλιογραφία αναφέρεται στην έρευνα σαν ένα κλάδο όπου κυριαρχεί το ανδρικό μοντέλο καριέρας (male “career model”): οι ερευνητές/τριες υποχρεούνται να εργάζονται διαρκώς και χωρίς περιόδους διακοπών, οι καριέρες τους δεν πρέπει να σταματούν αλλά να συνεχίζουν και να εξελίσσονται με γρήγορους ρυθμούς χωρίς να επηρεάζονται από εξωτερικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Αυτό το μοντέλο απαιτεί πλήρη αφοσίωση στις ερευνητικές δραστηριότητες χωρίς άλλες υποχρεώσεις ή περιορισμούς χρόνου (European Commission 2012) και ενισχύεται από την λογική της «διαχειριστικότητας» που κρίνει την αποδοτικότητα και την αριστεία με βάση παγκόσμια ποιοτικά κριτήρια, αγνοώντας τους ιδιαίτερους ρόλους που οι γυναίκες καλούνται να παίξουν σε διαφορετικές κουλτούρες αλλά και τις δομές στήριξης των οικογενειών σε διαφορετικές χώρες. Παρόλο που πλέον στις ευρωπαϊκές αξιολογήσεις για την έρευνα έχουν ενσωματωθεί στοιχεία που αφορούν στην εξισορρόπηση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες κατά κανόνα αγνοούνται.

Για τις περισσότερες αφηγήτριες, η έρευνα αποτελεί μια διαδικασία που δεν σταματάει ποτέ. Δεν έχει μέρα, νύχτα, ή εργάσιμες ώρες. Αυτό οφείλεται κυρίως στη φύση της δουλειάς που δεν μπορεί να υλοποιείται μέσα σε συγκεκριμένο χρονικό ωράριο σε σταθερή βάση. Για παράδειγμα, υπάρχουν πειράματα που απαιτούν συνεχή παρουσία πολλών ωρών στο εργαστήριο, αλλά και άλλες υποχρεώσεις όπως η επικοινωνία με εταίρους σε ερευνητικά προγράμματα σε χώρες με διαφορά ώρας, προθεσμίες για κατάθεση προτάσεων, δημοσιεύσεις και παραδοτέα που δεν μπορούν να περιμένουν. Αυτό συνεπάγεται ότι ο χρόνος της έρευνας δεν μπορεί να κατατμηθεί και να οριστεί ξεκάθαρα με βάση τα ωράρια. Οι ερευνητές/τριες απολαμβάνουν επομένως ευελιξία ως προς τον χρόνο τους συνδυασμένη με έντονη πίεση να ολοκληρώσουν τις αυξημένες υποχρεώσεις τους σ' ένα ανταγωνιστικό διεθνοποιημένο περιβάλλον. Στο πλαίσιο αυτό, υποχρεώσεις όπως για παράδειγμα να παραδώσουν ένα άρθρο στην προσυμφωνημένη ημερομηνία ή να ολοκληρώσουν την πειραματική διαδικασία πριν το πέρας μιας χρηματοδότησης, θέτουν όρια στην δυνατότητα τους να προσφέρουν χρόνο στην οικογένειά τους και στην προσωπική τους ζωή.

Όσον αφορά στις άδειες μητρότητας και λοχείας, οι περισσότερες ερευνήτριες ανεξαρτήτως ηλικίας και εργασιακού καθεστώτος μας είπαν ότι ακόμα και όταν είχαν την δυνατότητα να τις πάρουν, δεν έκαναν πλήρη χρήση των δικαιωμάτων τους επειδή δεν ήθελαν να χάσουν την επαφή τους με την πρόοδο στην επιστήμη τους. Η επιστροφή στο εργαστήριο λίγες ημέρες μετά την γέννα, η παρουσία βρεφών και παιδιών στα γραφεία και τα εργαστήριά τους είναι συχνές εικόνες τις οποίες αντιμετωπίζουν σαν φυσιολογικές για τον χώρο τους. Για τον λόγο αυτό, σε πολλές από τις συνεντεύξεις αναφέρθηκε η ανάγκη να ιδρυθούν κέντρα φύλαξης βρεφών και παιδικοί σταθμοί εντός των ερευνητικών κέντρων - κάτι το οποίο θα τους επέτρεπε να συνεχίζουν την επιστημονική τους εργασία έχοντας παράλληλα την διευκόλυνση της παρεχόμενης φροντίδας από το κέντρο.

Γενικά, ο συνδυασμός έντονων πιέσεων και ευελιξίας του χρόνου περιορίζει τις επιλογές κάποιων ερευνητριών, οι οποίες συνήθως αναγκάζονται να επωμιστούν διπλό φόρτο εργασίας. Σε σχέση με άλλες χώρες, η Ελλάδα προσφέρει ελάχιστες δυνατότητες δωρεάν φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων για ανθρώπους που εργάζονται πολλές ώρες. Καθώς οι μισθοί των ερευνητριών παραμένουν χαμηλοί, αναγκάζονται να στρέφονται προς ιδιωτικές λύσεις για την φροντίδα. Αυτή η ιδιαιτερότητα της ερευνητικής διαδικασίας στην Ελλάδα δυσκολεύει υπερβολικά την οργάνωση της ζωής εκτός έρευνας καθώς δεν αφήνει περιθώρια χρόνου αλλά και έχει υψηλό κόστος. Υπάρχει μονάχα η ευρύτερη οικογένεια στις περιπτώσεις που ζουν κοντά, που βοηθάει και παίζει σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της συμφιλίωσης της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Πίσω από πολλές γυναίκες που κάνουν ερευνητική καριέρα κρύβονται πολλές φορές γιαγιάδες, θείες, αδέρφια και παππούδες.

Επίσης, κεντρικής σημασίας στην αφήγηση είναι οι αναφορές στην «στήριξη» των συζύγων ή συντρόφων τους. Από τις αφηγήσεις φαίνεται ότι χωρίς την ύπαρξη ενός ανθρώπου που να είναι σε θέση να αναλάβει να κάνει πολλές από

τις δουλειές που παραδοσιακά θεωρούνται ως “γυναικείες”, η ερευνητική καριέρα δεν μπορεί να προχωρήσει. Παρόλα αυτά σε καμία από τις διαδρομές αυτές δεν βλέπουμε αντίστοιχες ριζικές αλλαγές να παρατηρούνται στις ανδρικές επιστημονικές διαδρομές, να ασχολούνται δηλαδή οι άνδρες με το σπίτι και την ανατροφή των παιδιών προκειμένου να συνεχιστεί η εντατική ερευνητική πορεία των γυναικών τους. Αντίθετα, οι περισσότεροι σύζυγοι ή σύντροφοι περιγράφονται ως άτομα με εξίσου απαιτητικές καριέρες και απαιτήσεις χρόνου. Το ευέλικτο ωράριο των ερευνητικών κέντρων οδηγεί πολλές γυναίκες στο να αναλάβουν εκείνες αποκλειστικά την φροντίδα καθώς μπορούν να δουλεύουν και από το σπίτι. Στις αφηγήσεις, επομένως, οι σύζυγοι ή σύντροφοι δεν υποκαθιστούν τις γυναίκες στους πολιτισμικά ενδεδειγμένους ρόλους τους. Παρά το αυξημένο φόρτο εργασίας αισθάνονται ότι είναι εκείνες που παραμένουν βασικά υπεύθυνες για την φροντίδα. Η διάσπαρτη αίσθηση ότι οι άνδρες «δεν μπορούν» να τα καταφέρουν εξίσου καλά αποδίδεται συχνά σε διαφορές στον εγκέφαλο των ανδρών που δεν μπορούν να συνδυάζουν πολλαπλούς ρόλους (“mutli-tasking”) ή στον τρόπο που μεγάλωσαν στην ελληνική κοινωνία, χωρίς δηλαδή να γνωρίζουν τρόπους να επιλύουν προβλήματα και να αντιμετωπίζουν δυσκολίες που συνδέονται με τα ρευστά όρια μεταξύ προσωπικής και επαγγελματικής ζωής.

Όσον αφορά στις φάσεις ζωής, όπως είδαμε παραπάνω, η μητρότητα περιγράφεται ως μια διαδικασία που ανατρέπει όσα προϋπήρχαν περιορίζοντας τις δυνατότητες ανέλιξης. Στα πρώτα χρόνια, συνήθως η ενασχόληση με την έρευνα καταλαμβάνει ολόκληρη την ημέρα, με ώρες δουλειάς που ξεπερνούν κατά πολύ το συνηθισμένο, όμως, ο ενθουσιασμός για την παραγωγή γνώσης στο εργαστήριο ενισχύει αυτή την δημιουργική φάση. Σε επόμενες φάσεις ζωής, για όσες κάνουν παιδιά και οικογένεια, η εντατική εργασία γίνεται τόσο κουραστική και έχει τόσο υψηλό χρηματικό και συναισθηματικό κόστος που δύσκολα συμβιβάζεται με τις προσωπικές ανάγκες και τις ανάγκες φροντίδας. Αυτό έχει ως συνέπεια την δημιουργία αισθημάτων ανικανότητας ως προς την γυναικεία ταυτότητα, η οποία στο ελληνικό πολιτισμικό πλαίσιο καθορίζεται από την μητρότητα. Παρά τις επιτυχίες τους στον χώρο της επιστήμης, οι γυναίκες επιστήμονες συνεχίζουν να νιώθουν αποτυχημένες ως προς την εκπλήρωση των πιο παραδοσιακών τους ρόλων. Οι τύψεις αυτές μαρτυρούν συνήθως λανθασμένες επιλογές: τα παιδιά που δεν έκαναν, τις στιγμές των παιδιών που έχασαν, τις ώρες που «τραβούσαν» τα παιδιά τους σε συνέδρια και εργαστήρια. Οι βιωματικές αφηγήσεις κατακλύζονται από τις μεγάλες δυσκολίες που αντιμετώπισαν για να ανταποκριθούν στο ρόλο της μητέρας και τις επακόλουθες τύψεις που νιώθουν.

Η αφήγηση της Καρολίνας είναι παραδειγματική των πιέσεων και προσωπικών διλημάτων που αντιμετωπίζουν οι ερευνήτριες στην Ελλάδα. Η Καρολίνα σπούδασε φυσικός στην Αθήνα και στο τελευταίο έτος πήγε σε ένα περιβαλλοντικό εργαστήριο του δημόσιου τομέα για να δουλέψει την διπλωματική διατριβή της. Συνέχισε στον ίδιο χώρο δουλεύοντας για πολλά χρόνια σε προγράμματα με συμβάσεις έργου, ώσπου μονιμοποιήθηκε και σήμερα έχει θέση Ερευνήτριας Α'. Παράλληλα με αυτή την καριέρα, παντρεύτηκε και έκανε δύο παιδιά, τα οποία στην περίοδο που έγινε η συνέντευξη ήταν στο γυμνάσιο και στο λύκειο. Παρόλο που περνούσε καλύτερη φάση επειδή τα

παιδιά της είχαν μεγαλώσει, η Καρολίνα θυμόταν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε όταν ήταν πιο μικρά. Εκείνη έπρεπε να φεύγει κάθε μέρα στις 15.00 από το εργαστήριο, αλλά την στεναχωρούσε και την έθιγε που έβλεπε τους άνδρες συναδέλφους της να κάθονται και να δουλεύουν. Παρόλο που θεωρούσε ότι ο άνδρας της ήταν υποστηρικτικός, την ευθύνη για την οικογένεια και το σπίτι την έχει εκείνη επειδή αυτός ήταν υποχρεωμένος να εργάζεται ως αργά. Η ευελιξία του δικού της ωραρίου οδήγησε σε μετατόπιση των ευθυνών της με αποτέλεσμα να επηρεαστεί η επαγγελματική της εξέλιξη η οποία επιτεύχθηκε μόνο επειδή η ίδια κουράστηκε πολύ.

Η απόδοσή μου πιστεύω ότι έχει επηρεαστεί από την προσωπική μου ζωή. Δεν είμαι λιγότερο παραγωγική από κάποιον άνδρα συνάδελφό μου, γιατί τώρα ειδικά οι νέοι άνδρες ασχολούνται πάρα πολύ με τα παιδιά τους, με την οικογένειά τους σε αντίθεση με τις παλιότερες γενιές, που μπορεί να είχαν μια γυναίκα στο σπίτι που δεν δούλευε οπότε τα έβρισκαν όλα έτοιμα και επιδίδονταν απρόσκοπτα στην έρευνα, στην επιστήμη τους. Παρόλα αυτά ενώ δεν θεωρώ ότι είμαι λιγότερο παραγωγική σε σχέση με έναν συνάδελφο αυτό γίνεται επειδή κουράζομαι πολύ. Δηλαδή αυτό είναι εις βάρος μου. Μπορεί ο συνάδελφος το Σαββατοκύριακο να περνάει όμορφα και να ξεκουράζεται, εγώ καλούμαι μέσα στο Σαββατοκύριακο να ασχοληθώ με πράγματα που έχουν να κάνουν με το σπίτι μου και την οικογένειά μου που τα είχα αμελήσει κατά τη διάρκεια της εβδομάδας, ενώ θα μπορούσα να έχω περάσει πιο όμορφα. Άρα για να μπορέσω να είμαι το ίδιο παραγωγική μ' έναν άνδρα συνάδελφο που τα βρίσκει όλα έτοιμα, εγώ πρέπει να έχω περισσότερη ενέργεια και να καταβάλω περισσότερη προσπάθεια και κούραση. Επειδή είμαι οργανωτικό άτομο τυχαίνει και τα καταφέρνω. Θα μπορούσε, όμως, και να μην συμβαίνει έτσι γιατί δουλεύω σε φοβερούς ρυθμούς σε όλα τα επίπεδα. (Καρολίνα 19/9/2014)

Η κούραση σε συνδυασμό με την πίεση και τον ανταγωνισμό στους χώρους εργασίας περιορίζουν με την σειρά τους την ικανότητά της να φροντίζει άλλους στον ιδιωτικό χώρο. Παρ' όλες τις δυσκολίες, αισθάνεται ότι σαν επιστήμονας τα έχει καταφέρει να ανταποκρίνεται στο ενδεδειγμένο πρότυπο αλλά σαν μητέρα δεν μπορεί να φτάσει σε αυτό που θα έπρεπε να είναι.

Ένα πράγμα το οποίο μ' έχει προβληματίσει σε σχέση με τα παιδιά, τα παιδιά μου που είναι επίσης γυναίκες. Έχω δύο κόρες έφηβες αυτή τη στιγμή. Ποιο είναι το πρότυπο της μάνας επαγγελματία και ποιο είναι το πρότυπο που θα καθορίσει και την δική τους πορεία, το δικό τους μέλλον; Όταν ήταν πιο μικρά, επειδή πολλές φορές με καλούν για να δώσω κάποια διάλεξη στο δήμο, κάτι που έχει σχέση με το περιβάλλον, και πολλές φορές αν ήταν Σάββατο ή Κυριακή έπαιρνα και την οικογένεια μαζί μου. Τότε τους άρεσε που η μητέρα τους ήταν σ' ένα ακροατήριο κι έδινε μια ομιλία, όταν ήταν πιο μικρές. Μεγαλώνοντας κι επειδή συζητώ μαζί τους τώρα που είναι στη φάση που θα πάρουν κατεύθυνση, έχω την αίσθηση ότι επειδή βλέπουν μια μητέρα με πάρα πολλές υποχρεώσεις, τα Σαββατοκύριακα μπροστά στον υπολογιστή να

δουλεύει, νομίζουν ότι έχω διάβασμα όπως το σχολείο. Έχω την αίσθηση ότι αποτελώ παράδειγμα προς αποφυγή με την έννοια ότι αν σπουδάσω ή αν γίνω ερευνήτρια κι εγώ, κοίτα τι θα τραβάω, θα δουλεύω συνέχεια.
(Καρολίνα 18/9/2014)

Βλέπουμε δηλαδή ότι ο φόρτος εργασίας, τον οποίο κατά κανόνα οι γυναίκες επιστήμονες προσπαθούν να εξισορροπήσουν μέσω στρατηγικών αυστηρής οργάνωσης και ελέγχου του χρόνου τους, τις επιβαρύνει διπλά. Στην προσπάθεια να επιτύχουν τόσο στον επαγγελματικό όσο και στον οικογενειακό χώρο, καταλήγουν να κουράζονται υπερβολικά και να αισθάνονται ότι έχουν αποτύχει να πλησιάσουν το πρότυπο της καλής μητέρας, που πρέπει να έχει καλή διάθεση και χρόνο. Βλέπουμε δηλαδή ότι οι ταυτότητες τους δεν ανταποκρίνονται στα κανονιστικά πρότυπα της εργαζόμενης μητέρας, αλλά ούτε και στις απαιτήσεις των συντρόφων και των παιδιών τους.

Ενώ συχνά οι γυναίκες επιστήμονες αντιμετωπίζουν προβλήματα στον οικογενειακό χώρο, ο τρόπος αντιμετώπισης τους σαν μητέρες εργαζόμενες στον χώρο της έρευνας είναι πολύ διαφορετικός από τον τρόπο αντιμετώπισης των ερευνητών με ευθύνες φροντίδας. Όπως επισημαίνει η Νίκη:

Όταν ένας άνδρας λέει ότι πρέπει να πάρει άδεια λόγω παιδιών, λένε «τι γλυκό», ενώ όταν μια γυναίκα πρέπει να φύγει το βλέπουν σαν αδυναμία. (Νίκη 9/9/2014)

Ενώ λοιπόν ο χώρος της έρευνας καταλαμβάνει και τον ιδιωτικό χώρο, ζητήματα που αφορούν στα παιδιά και στις οικογενειακές ευθύνες δεν πρέπει να αναφέρονται στους χώρους που παράγεται επιστήμη, διότι η ταυτότητα της μητέρας ερμηνεύεται ως αδυναμία των γυναικών να εκπληρώσουν τον επιστημονικό τους ρόλο. Αυτή η ιεραρχία των ευθυνών, καθηκόντων και υποχρεώσεων εγκλωβίζει τις γυναίκες σε προσωπικά διλήμματα που σε κάποιες περιπτώσεις οδηγούν στην έξοδο από τον χώρο της έρευνας ιδιαίτερα όταν οι ερευνήτριες είναι επισφαλείς.

Η Ματίνα σπούδασε βιολογία και ολοκλήρωσε το διδακτορικό της στην Αθήνα το 1999. Στην συνέχεια έκανε μεταδιδακτορικό στην Γαλλία και επέστρεψε στην Ελλάδα όπου έμεινε έγκυος. Επέλεξε να μην εργαστεί κατά την διάρκεια της εγκυμοσύνης επειδή θεωρούσε ότι ο κλάδος έρευνας με τον οποίο ασχολιόταν τότε ήταν επικίνδυνος για το έμβρυο. Επειδή δεν είχε σταθερό συμβόλαιο, δεν μπορούσε να πάρει άδεια και γι' αυτό επέλεξε να μείνει εκτός εργαστηρίων. Όταν το παιδί της ήταν τριών μηνών προσλήφθηκε σε ένα άλλο ερευνητικό πρόγραμμα με σύμβαση έργου διάρκειας ενός χρόνου και στη συνέχεια πήρε μια μεταδιδακτορική υποτροφία. Μετά από ένα χρόνο έμεινε ξανά έγκυος, σε δίδυμα αυτή τη φορά, οπότε και αναγκάστηκε να σταματήσει πάλι την εργασία της έως την γέννησή τους. Μετά από 4 μήνες αφού γέννησε τα δίδυμα, με τρία παιδιά πλέον, επέστρεψε στο εργαστήριο για να ολοκληρώσει το πρόγραμμα στο οποίο εργαζόταν. Η χρηματοδότηση της δεν σταμάτησε στο διάστημα που ήταν έγκυος αλλά αναγκάστηκε να δουλέψει παραπάνω μήνες για να το ολοκληρώσει. Αυτό σήμαινε ότι ουσιαστικά η περίοδος της άδειας μητρότητας δεν καλύφθηκε από το πρόγραμμα επειδή εργαζόταν με σύμβαση έργου. Παρόλο

που αντιμετώπισε ευνοϊκό κλίμα στο εργαστήριο και στήριξη από τους συναδέλφους και από την επιβλέπουσα που ήταν και αυτή μητέρα,

εκ των πραγμάτων όμως μετά από αυτό εγώ δεν μπορούσα να δουλέψω. Δηλαδή ξαναγύρισα, ολοκλήρωσα και μετά για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν μπορούσα να δουλέψω στην έρευνα. Πίστευα πια ότι δεν θα μπορούσα πια να δουλέψω στην έρευνα με τρία παιδιά. (Ματίνα 9/10/2014)

Την περίοδο που η Ματίνα σταμάτησε την ερευνητική της καριέρα, συνέχισε να δουλεύει κάνοντας γραμματειακή υποστήριξη σε μια εταιρία. Είχε μια γυναίκα εσωτερική στο σπίτι, η οποία την βοηθούσε έως ότου τα παιδιά της να πάνε σε παιδικό σταθμό στην ηλικία των 3 χρονών. Αλλά δεν μπορούσε να επιστρέψει σε μια τόσο απαιτητική δουλειά όπως η έρευνα. Για τις επισφαλείς εργαζόμενες, επομένως, η απόκτηση παιδιών συνεπάγεται συχνά και την έξοδο από την ερευνητική εργασία, όχι μόνο επειδή δεν εφαρμόζονται οι κανονισμοί σχετικά με τις άδειες μητρότητας αλλά και επειδή τα έξοδα της φροντίδας ανεβαίνουν υπερβολικά και δεν μπορούν πλέον να καλυφθούν από τους μισθούς των επισφαλών εργαζομένων. Η περίπτωση της Ματίνας είναι ενδεικτική των διαγενεακών διαφορών, καθώς για τις νεότερες γενιές η διεύρυνση της επισφάλειας στον τομέα της έρευνας στέκεται σαν ανυπέρβλητο εμπόδιο στον συνδυασμό επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Το παράδειγμα της Ματίνας αναδεικνύει πόσο ασύμβατες είναι οι νέες μορφές εργασίας με τις έννοιες της μητρότητας, ιδιαίτερα όταν στο πλαίσιο τους μοντέλου της «διαχειριστικότητας» απαιτείται συνεχής εγρήγορση και κινητικότητα.

13. Ερευνητικά ιδρύματα του δημοσίου τομέα

13.1 Κανόνες και πρακτικές σχετικά με την ισότητα των φύλων

Από το 1999, η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει θεσπίσει σταδιακά μια σειρά από ενδεδειγμένους κανόνες και μέτρα τα οποία καλούνται να υιοθετήσουν τα ερευνητικά ιδρύματα των κρατών μελών προκειμένου να προωθήσουν τις γυναίκες στην επιστήμη και την ισότητα των φύλων στην έρευνα. Οι στόχοι της υιοθέτησης αυτών των μέτρων είναι κυρίως ποσοτικοί και αφορούν: (α) στην αύξηση των γυναικών στους τομείς της έρευνας όπου υποεκπροσωπούνται έως και 40% (β) στην αύξηση των γυναικών στις θέσεις λήψης αποφάσεων των ερευνητικών θεσμών (γ) στην αντιμετώπιση των προβλημάτων συμφιλίωσης επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής (δ) στην αναγνώριση των εμποδίων που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες όσον αφορά στην συμφιλίωση αυτή ως προς την αριστεία, (ε) στην αποφυγή των ανισοτήτων ως προς την χρηματοδότηση ερευνητριών και ερευνητών και (στ) στην αντιμετώπιση του μισθολογικού χάσματος μεταξύ ερευνητών και ερευνητριών (European Commission 2000).

Τα μέτρα που προτείνει η Ε.Ε. στα κράτη-μέλη να υιοθετήσουν προκειμένου να επιτύχουν αυτούς τους στόχους συμπεριλαμβάνουν (1) την υιοθέτηση σχεδίων δράσης για την ισότητα των φύλων, (2) την ίδρυση γραφείων ισότητας των φύλων για την παρακολούθηση των ανισοτήτων και την παροχή βοήθειας σε περιπτώσεις διακρίσεων, (3) την υιοθέτηση στρατηγικών πρόσληψης με βάση την ισότητα των ευκαιριών ως προς το φύλο, (4) την διαφάνεια των διαδικασιών πρόσληψης και ανέλιξης για την αποφυγή έμμεσων διακρίσεων και (5) την υιοθέτηση μέτρων για την συμφιλίωση επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής του προσωπικού των ερευνητικών κέντρων, την αντιμετώπιση των προβλημάτων των ζευγαριών διπλής καριέρας – που εργάζονται και οι δύο στην έρευνα- και αναγκάζονται να ακολουθούν τις επιλογές, ιδιαίτερα την κινητικότητα των συντρόφων τους (2005, 2005a, 2008, 2008a, 2009). Οι στόχοι αυτοί έχουν ενσωματωθεί στους κανόνες των χρηματοδοτικών μηχανισμών της Ε.Ε. με αποτέλεσμα να επιβάλουν κάποιους περιορισμούς στην έρευνα σε Ευρωπαϊκό επίπεδο. Εντούτοις η εφαρμογή τους σε εθνικό επίπεδο εναπόκειται στην βούληση των κυβερνητικών φορέων και στις διοικήσεις των επιμέρους ερευνητικών ιδρυμάτων.

Όπως επισημαίνει η πιο πρόσφατη έκθεση του ΕΚΤ για το 2011, με ποσοτικά κριτήρια στην Ελλάδα έχει επιτευχθεί σημαντική πρόοδος όσον αφορά την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην έρευνα. Ιδιαίτερα η κατηγορία των ερευνητριών φτάνει στο 48,1% στον κρατικό τομέα που είναι πολύ πάνω από το μέσο όρο της Ε.Ε. (40,9%) και 30, 8% στον τομέα των επιχειρήσεων (7^η στην ΕΕ). Αντίθετα τα ποσοστά των γυναικών στα Πανεπιστήμια είναι πολύ χαμηλότερα με 35,6% –κατατάσσοντας την Ελλάδα στην 24^η μεταξύ των χωρών της Ε.Ε. Οι γυναίκες υποεκπροσωπούνται σε κάποιους τομείς έρευνας (μηχανολογία, φυσικές επιστήμες) ενώ υπερτερούν των ανδρών στις ανθρωπιστικές και ιατρικές επιστήμες. Παράλληλα το ποσοστό των γυναικών στις χαμηλότερες βαθμίδες υπερβαίνει αυτό των ανδρών που υπερ-

εκπροσωπούνται στις θέσεις λήψης αποφάσεων, ιδιαίτερα των Πανεπιστημίων και ΤΕΙ (Σαχίνη, Μάλλιου, Σαμαρά 2014).

Οι αλλαγές που έχουν συντελεστεί από την δεκαετία του 1950 έως σήμερα στην Ελλάδα, όμως, δεν είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων πολιτικών και στρατηγικών ενσωμάτωσης του φύλου. Τα ερευνητικά ιδρύματα στην Ελλάδα στο σύνολό τους και ανεξαρτήτως αν ανήκουν στον ιδιωτικό ή τον δημόσιο τομέα δεν έχουν επίσημες πολιτικές για το θέμα αυτό. Πιο συγκεκριμένα, στην πλειοψηφία τους δεν εφαρμόζουν συγκεκριμένους κανόνες για την ενίσχυση των γυναικών ερευνητών και δεν έχουν οργανώσει σχέδια δράσης για την αντιμετώπιση των έμφυλων διακρίσεων και την ενσωμάτωση του φύλου στην έρευνα. Επίσης, δεν υπάρχουν παρατηρητήρια ισότητας των φύλων, με εξαίρεση μια προσπάθεια που λειτούργησε στο ΕΚΠΑ για περιορισμένο χρονικό διάστημα και σταμάτησε λόγω διακοπής της χρηματοδότησης.

Συνολικά, οι μόνοι κανόνες που έχουν υιοθετηθεί επίσημα από τους ερευνητικούς θεσμούς αφορούν στην ισχύουσα νομοθεσία για την ισότητα των φύλων στην εργασία. Οι καθημερινές πρακτικές, όμως, και οι αυξημένες ανάγκες σε αυτό το ιδιαίτερα ανταγωνιστικό περιβάλλον οδηγούν πολλές ερευνήτριες στο να μην κάνουν χρήση των νόμιμων δικαιωμάτων τους προκειμένου να μην «μείνουν πίσω στην έρευνα». Είναι ιδιαίτερα συχνές οι αναφορές σε άδειες μητρότητας οι οποίες κόπηκαν οικειοθελώς από τις ίδιες τις ερευνήτριες καθώς και γονικές άδειες που δεν χρησιμοποιήθηκαν εξαιτίας του πιεστικού ωραρίου.

Κάποιες από τις διευθύντριες εργαστηρίων υψηλότερων βαθμίδων θεωρούν τις εθελούσιες αυτές πρακτικές σαν δείγμα της εργατικότητας των νεότερων ερευνητριών και τις ενισχύουν. Αντίθετα, όμως, υπάρχει και μια γενιά νέων διευθυντριών, που ενώ οι ίδιες έχουν ακολουθήσει αυτές τις πρακτικές και είχαν στερηθεί πολύτιμο ιδιωτικό χρόνο ή χρόνο με τα παιδιά τους, τείνουν να ενισχύουν και να ενθαρρύνουν τις νεότερες ερευνήτριες ούτως ώστε να μπορούν να κάνουν χρήση των δικαιωμάτων τους. Αυτό δηλώνει μια αλλαγή νοοτροπίας, η οποία όμως δεν έχει αντίκτυπο στις άτυπες πρακτικές που οργανώνουν τους ερευνητικούς οργανισμούς. Υπόκειται δηλαδή στην κρίση κάθε μιας από τις διευθύντριες να προωθήσουν μια διαφορετική κουλτούρα μέσα στους ερευνητικούς χώρους.

Από την έρευνα έγινε σαφές ότι οι ελληνικοί οργανισμοί έρευνας δεν ακολουθούν στρατηγικές ενίσχυσης των γυναικών όσον αφορά στην ένταξη στους ερευνητικούς φορείς, όπως για παράδειγμα την ενίσχυση της πρόσληψης περισσότερων γυναικών με ποσοτώσεις, την υιοθέτηση μέτρων υποστήριξης γυναικών και ανδρών που εισέρχονται στους θεσμούς σε σχέση με την συμφιλίωση ερευνητικής, οικογενειακής και προσωπική ζωής, ή σεμιναρίων ενημέρωσης σχετικά με τα δικαιώματά τους. Επίσης δεν υπάρχουν μέτρα ενίσχυσης των ερευνητριών προκειμένου να διευκολυνθεί η ανέλιξή τους στις υψηλότερες βαθμίδες και σε θέσεις ευθύνης, όπως για παράδειγμα η αναγνώριση του χρόνου άδειας λόγω λοχείας, μητρότητας, πατρότητας κτλ. και η θέσπιση κινήτρων για τη συμμετοχή σε θέσεις που καθορίζουν τις χρηματοδοτικές και ερευνητικές κατευθύνσεις των οργανισμών. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότερες ερευνήτριες αγνοούσαν την ύπαρξη του

νόμου σχετικά με τις ποσοστώσεις στις επιστημονικές επιτροπές και σε καμία από τις συνεντεύξεις δεν αναφέρθηκε η διενέργεια σχετικής ενημέρωσης από τους ερευνητικούς θεσμούς.

Σε πολλές περιπτώσεις πάντως, η λογική των ποσοστώσεων αντιμετωπίζεται αρνητικά ακόμα και από ερευνήτριες, οι οποίες καταγγέλλουν τις ανισότητες λόγω φύλου. Για παράδειγμα, η Μαρκέλα κάνει την ακόλουθη παρατήρηση σχετικά με το νόμο:

Αυτός πια είναι ρατσιστικός. Λες κι είμαστε προστατευόμενο είδος. Είναι ντροπή. ... Λες κι είμαστε μειονότητα δεν ξέρω. Δεν είναι ότι δεν μας συμφέρει, μας συμφέρει. Αλλά θα έπρεπε να είναι αυτόματο αυτό το πράγμα. Θα έπρεπε να είναι με βάση τα άλλα κριτήρια. Δεν νομίζω ότι το είναι η ειδοποιός διαφορά το τι φύλο είσαι όταν έχεις φτάσει πλέον σε μια καριέρα επαγγελματική οπουδήποτε. Αυτά είναι άμα είμαστε σε καμιά Αφρικανική χώρα. Όχι εδώ στην Ευρώπη. Θα έπρεπε σιγά-σιγά να το βγάσουν. Είναι άδικο για εμάς να πρέπει να τα βγάλουμε πέρα με αυτό τον τρόπο. Ας είμαστε ικανές, δηλαδή ας προσφύγουμε, ας κάνουμε ότι χρειάζεται, αλλά στα τυπικά προσόντα. Όχι επειδή είμαι γυναίκα. (Μαρκέλα 19/9/2014)

Η αρνητική αυτή στάση απέναντι στις ποσοστώσεις ενισχύεται από το γεγονός ότι, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, πολλές γυναίκες διαφορετικών ηλικιών και εργασιακού καθεστώτος δυσπιστούν ως προς τις πολιτικές που ενθαρρύνουν την πρόσληψη των γυναικών στην έρευνα. Στις περισσότερες αφηγήσεις, η ποικιλομορφία των γυναικείων υποκειμενικοτήτων στην ελληνική ερευνητική κοινότητα θεωρείται ως κάτι που το βιώνουν καθημερινά ανεξάρτητα από τον βαθμό στον οποίο γνωρίζουν λεπτομέρειες σχετικά με την ισότητα των φύλων στην έρευνα. Η ισότιμη εκπροσώπηση των δύο φύλων δεν εξασφαλίζει γι' αυτές την ενίσχυση των γυναικείων δικαιωμάτων ή της ισότητας των φύλων. Κι αυτό επειδή είναι κοινός τόπος στον λόγο τους ότι πολλές από τις γυναίκες που ανεβαίνουν στην ιεραρχία συμπεριφέρονται ενάντια στην ισότητα των φύλων.

Εκείνο που παρατηρήσαμε εδώ στις δικές μας διευθύνουσες είναι ότι αυτές που φτάνουν στα ανώτατα αξιώματα πολλές φορές έχουν τα ίδια αν όχι χειρότερα χαρακτηριστικά από αυτά των ανδρών, δηλαδή η φιλαρχία, ο αυταρχισμός ... μπορεί να βγουν σε ίδιο και σε μεγαλύτερο βαθμό. Ότι κατηγορούμε τους άνδρες να το κάνουμε κι εμείς ακριβώς. Γι' αυτό λέω ότι δεν είναι θέμα φύλου. Είναι θέμα θέσης... (Μαρκέλα 19/9/2014)

Η παρατήρηση αυτή ενισχύει την άποψη που υιοθετούν πολλές ερευνήτριες ότι το πρόβλημα στους ερευνητικούς θεσμούς δεν είναι κυρίως οι αριθμοί των γυναικών αλλά ο τρόπος εργασίας και η στάση που υιοθετούν άνδρες και γυναίκες όσον αφορά στον ανταγωνισμό, τις ιεραρχίες και την συνεργασία μεταξύ ερευνητών διαφορετικών φύλων, βαθμίδων και εξειδικεύσεων.

13.2 Στρατηγικές ουδετερότητας ως προς την πρόσληψη και την ανέλιξη

Με εξαίρεση την πρωτοβουλία της δημιουργίας Γραφείου Ισότητας στο ΕΚΠΑ δεν βρήκαμε άλλα παραδείγματα όπου τα Ελληνικά ερευνητικά ιδρύματα να έχουν υιοθετήσει συγκεκριμένους τρόπους αντιμετώπισης των ανισοτήτων και των διακρίσεων του φύλου. Εξειδικευμένο γραφείο για το θέμα της ισότητας των φύλων δεν υπάρχει ούτε καν στην ΓΓΕΤ. Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι στους ερευνητικούς θεσμούς δεν υπάρχουν ιδιαίτεροι κανονισμοί σχετικά με τη σεξουαλική παρενόχληση, ούτε ιδιαίτερος προβληματισμός για περιστατικά τέτοιου τύπου. Επίσης αποσιωπώνται παντελώς οι διακρίσεις λόγω φύλου, φυλής και σεξουαλικού προσανατολισμού. Ένα από τα ζητήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της έρευνας είναι η έλλειψη δικτύωσης επιστημόνων που αντιμετωπίζουν διακρίσεις λόγω φύλου στα ερευνητικά τους ιδρύματα. Το δίκτυο Περικτιόνη έδωσε σε πολλές συμμετέχουσες την δυνατότητα να κατανοήσουν τα κοινά προβλήματα που αντιμετωπίζουν σε σχέση με τις έμφυλες διακρίσεις στους ερευνητικούς φορείς. Ιδιαίτερα η διαθεματικότητα των δικτύων στο πλαίσιο της Περικτιόνης, η συμμετοχή δηλαδή γυναικών από διαφορετικούς γνωστικούς κλάδους φαίνεται να ενίσχυσε την αναγνώριση αλλά και την ανάπτυξη στρατηγικών για το ξεπέρασμά των έμφυλων διακρίσεων σε συλλογικό αλλά και ατομικό επίπεδο.

Τα ερευνητικά ιδρύματα στην Ελλάδα υιοθετούν στρατηγικές ουδετερότητας ως προς το φύλο. Πιο συγκεκριμένα, εφαρμόζονται επίσημα κριτήρια ως προς την πρόσληψη και την ανέλιξη, τα οποία αξιολογούν την επαγγελματική πορεία, την παραγωγικότητα και την επιστημονική αρτιότητα των υποψηφίων χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το φύλο των υποψηφίων. Οι βιωματικές συνεντεύξεις με γυναίκες που είχαν μόνιμες θέσεις στα ερευνητικά ιδρύματα έδειξαν ότι αναγνωρίζουν την ουδετερότητα σαν γόνιμη και δίκαια πρακτική, καθώς θεωρούν ότι οι επιστήμονες ανεξαρτήτως φύλου θα πρέπει να κρίνονται για το επιστημονικό τους έργο και όχι με βάση το φύλο τους. Στις αφηγήσεις, όμως, δίνεται έμφαση στο «καλό βιογραφικό», το οποίο μεταφράζεται σε αδιάκοπη έρευνα, στη λήψη ερευνητικών χρηματοδοτήσεων και κυρίως στις πολλές δημοσιεύσεις σε έγκριτα περιοδικά του εξωτερικού. Οι γυναίκες αυτές αποδέχονται, επομένως, το εντατικοποιημένο μοντέλο αξιολόγησης νέων υποψηφίων το οποίο αντιτίθεται ή έστω δυσκολεύει την εξάσκηση των πιο “παραδοσιακών γυναικείων ρόλων”, χωρίς να επιθυμούν αυτό να αλλάξει.

Αντίθετα, ενώ δεν αντιλαμβάνονται ότι το φύλο δεν παίζει ρόλο στην κρίση για την πρόσληψη, θεωρούν ότι αποτελεί σημαντικό παράγοντα ως προς την ανέλιξη αν ο/η υποψήφιος είναι άνδρας ή γυναίκα. Έτσι, όσες από αυτές βρίσκονται ή έχουν βρεθεί στο παρελθόν σε θέσεις ευθύνης υποστηρίζουν ότι δεν κάνουν διακρίσεις ανάλογα με το φύλο (δεν προτιμάνε γυναίκες μόνο και μόνο για να τις ενισχύσουν). Επισημαίνουν, όμως, ότι σε ορισμένες περιπτώσεις διαπιστώνουν ότι υπάρχουν προκαταλήψεις από μεγαλύτερους άνδρες και γυναίκες προς τις νεότερες γυναίκες. Όπως αναφέρει μια νέα επιστήμονας:

Πιστεύω ότι μια γυναίκα η οποία μπαίνει στον χώρο της έρευνας σχετικά νέα όπως πιθανά να γίνεται και στον ιδιωτικό τομέα σίγουρα στο πίσω

μέρος του κεφαλιού κάποιου που θα προσλάβει, που θα πρέπει να επιλέξει κάποιον, μπορεί και να μπαίνει ότι τα επόμενα χρόνια εφόσον η γυναίκα είναι σε αναπαραγωγική ηλικία και θα πρέπει να τεκνοποιήσει και να ασχοληθεί λίγο και με την οικογένεια ότι θα μπορούσε ίσως να μην είναι τόσο παραγωγική και αποδοτική όσο θα είναι κάποιος άνδρας. (Ζωή 18/9/2014)

Παρόλο που οι ίδιες επομένως, σαν γυναίκες δεν υιοθετούν τέτοιες πρακτικές γνωρίζουν ότι υπάρχουν προκαταλήψεις τόσο από άνδρες όσο και από γυναίκες, που αποφασίζουν για τις προσλήψεις.

Παρά τις τάσεις αυτές, υπάρχουν πολλές αναφορές σε διακρίσεις κατά την πρόσληψη. Σε δύο περιπτώσεις, βιολόγοι, οι οποίες είχαν κάνει αιτήσεις για μόνιμες θέσεις διδασκαλίας σε ιατρικές σχολές ανέφεραν ότι στην συνέντευξη οι άνδρες καθηγητές τους είπαν ξεκάθαρα ότι δεν μπορούν να τις δεχτούν επειδή έχουν παιδιά.

Ήταν μια φοβερή εμπειρία που νομίζω ότι από τη μια δεν έχει να κάνει με το φύλο ένα κομμάτι της, αλλά εκεί για πρώτη φορά αντιμετώπισα θέματα φύλου. Δηλαδή υπήρξε άνθρωπος που μου είπε 'τι θέλεις να γυρίσεις στην έρευνα και δεν κάθεται σπίτι σου με τα τρία παιδιά; Και ήταν ακριβώς αυτή η ατάκα. Του απάντησα ότι δεν είχα φάει τα χρόνια μου για να πω ότι λόγω των παιδιών θα κάτσω σπίτι. Είναι κάτι που θέλω να το κάνω και θα είμαι πολύ καλύτερα με τα παιδιά μου κάνοντας αυτό που θέλω να κάνω παρά να ασχολούμαι συνέχεια μ' εκείνα που αργά ή γρήγορα θα πάρουν τον δρόμο τους. (Δώρα 9/10/2014)

Το απόσπασμα αυτό δείχνει ότι η επίσημη ουδετερότητα πολλές φορές αποκρύπτει προκαταλήψεις και επιτρέπει συμπεριφορές οι οποίες υπονομεύουν την ισότητα των φύλων.

Ανεξάρτητα όμως από τις άμεσες διακρίσεις που καταγγέλλονται στις προσλήψεις και τις στρατηγικές ουδετερότητας που υιοθετούνται στις επίσημες πολιτικές των ιδρυμάτων, υπάρχουν πολλές αναφορές στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες όσον αφορά στην ανέλιξη τους, οι οποίες οφείλονται σε έμμεσες διακρίσεις. Όπως είδαμε παραπάνω στην βιογραφία της Ελένης, οι διακρίσεις αυτές τείνουν να είναι σιωπηλές και γι' αυτό το λόγο είναι δύσκολο να αντιμετωπιστούν. Κάτι αντίστοιχο υποστηρίζει και η Ερμιόνη, παρόλο που αναφέρεται σε έναν ερευνητικό οργανισμό στον οποίο τα ποσοστά των γυναικών είναι υψηλά.

Ασχέτως αν οι θέσεις είναι γυναικών ή ανδρών είναι ίδιες, έχεις την αίσθηση ότι υπάρχει ένα δίκτυο μεταξύ των ανδρών, γιατί η θέση από μόνη της στον δικό μας χώρο δεν έχει πάρα πολύ μεγάλη σημασία. Το πιο σημαντικό είναι η χρηματοδότηση από τη μια και πώς οι άνθρωποι θα δουλεύουν μαζί σου από την άλλη, τι χώρο έχεις, πόση έκταση χώρου έχεις. Οπότε ενώ θα περίμενες ότι αυτά καθορίζονται με βάση τη βαθμίδα σου, την ιεραρχία σου, έχεις την αίσθηση ότι υπάρχει επίσης ένα boys club που διαχειρίζεται όλα αυτά τα πράγματα και μένεις απ'

έξω. Οπότε σ' εκείνο το σημείο έχεις την αίσθηση του διαχωρισμού.
(Ερμιόνη 17/10/14)

Επομένως και σε αυτή την ανάλυση των έμφυλων σχέσεων στους ερευνητικούς οργανισμούς γίνεται σαφές ότι οι διακρίσεις υπάρχουν ακόμα και όταν δεν εκφράζονται με τρόπους που να μπορούν να ποσοτικοποιηθούν. Οι διακρίσεις αυτές συντελούνται κυρίως μέσω της κατάληψης κομβικών θέσεων για τις πολιτικές και την χρηματοδότηση των θεσμών από άνδρες ερευνητές – κάτι το οποίο συνδέεται άμεσα με το ζήτημα της γυάλινης οροφής, το γεγονός δηλαδή ότι οι γυναίκες υποεκπροσωπούνται στους θεσμούς αυτούς.

Η υποεκπροσώπηση αυτή οφείλεται από τη μια πλευρά στην καλύτερη δικτύωση των ερευνητών αλλά και στην άρνηση πολλών ερευνητριών να αναλάβουν τέτοιου είδους θέσεις. Σε πολλές από τις συνεντεύξεις γυναίκες ερευνήτριες ανώτερων βαθμίδων μας είπαν ότι γενικά αποφεύγουν να βάζουν υποψηφιότητα για τις θέσεις ευθύνης διότι απαιτούν χρόνο τον οποίο οι ίδιες δεν μπορούν να διαθέσουν. Οι αυξημένες υποχρεώσεις φροντίδας, ο διπλός φόρτος εργασίας και οι ανταγωνιστικές πιέσεις, επομένως, οδηγούν στην αποφυγή συμμετοχής των γυναικών στις θέσεις που ορίζουν κατευθύνσεις και χρηματοδοτήσεις με αποτέλεσμα οι γυναίκες συνολικότερα να χάνουν την πρόσβασή τους σε πολύτιμους πόρους και στις απαραίτητες δικτυώσεις που θα διευκόλυναν την ανέλιξή τους.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι ερευνητικοί φορείς στην Ελλάδα δεν διαφέρουν σημαντικά από τους Ευρωπαϊκούς, όπου επίσης συναντάμε το φαινόμενο της γυάλινης οροφής.

13.3 Διαχείριση ερευνητικών ομάδων

Η διαχείριση των ομάδων επαφίεται σε μεγάλο βαθμό στις διαφορετικές προσεγγίσεις που υιοθετούν οι επικεφαλής ως προς τα ζητήματα του φύλου.

Ένας τύπος προσέγγισης υιοθετεί στρατηγικές αποσιώπησης των προσωπικών ζητημάτων. Συναντήσαμε τόσο άνδρες όσο και γυναίκες επικεφαλής που εμφανίζονταν να υιοθετούν την θέση ότι η έρευνα δεν έχει φύλο και απέφευγαν να λάβουν υπόψη τους τις προσωπικές και οικογενειακές ανάγκες των μελών της ομάδας τους με αποτέλεσμα να δημιουργούνται αντιπάθειες και εντάσεις. Στις περιπτώσεις αυτές διαπιστώνονταν μεγαλύτερες εντάσεις και ανταγωνισμοί μεταξύ των μελών αλλά υπήρχε και μεγαλύτερη απόσταση μεταξύ των επιστημονικών υπεύθυνων και των μελών της ομάδας. Έτσι, ακούσαμε ιστορίες για επικεφαλής που επιλέγουν τα μέλη της ομάδας με βάση το φύλο τους: σε κάποιες περιπτώσεις δηλώνουν ρητά ότι προτιμούν τους άνδρες επειδή είναι πιο δυνατοί, πιο συγκεντρωμένοι, ή διαθέτουν πιο πολύ χρόνο και σε άλλες προτιμούν γυναίκες επειδή τις θεωρούν πιο ικανές, υπεύθυνες, ή αποτελεσματικές. Ανεξάρτητα, όμως, από τις προτιμήσεις και τις εκτιμήσεις των επικεφαλής, φαίνεται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι ομάδες αντανακλούν και την έμφυλη κατασκευή των κλάδων έρευνας και των μεθόδων που χρησιμοποιούνται. Έτσι, όταν γίνονται προκηρύξεις για την πρόσληψη προσωπικού, υπάρχει μια τάση να υποβάλουν αιτήσεις περισσότεροι

άνδρες ή γυναίκες υποψήφιοι ανάλογα με το κατά πόσο το ερευνητικό αντικείμενο θεωρείται φιλικό προς τις γυναίκες ή τους άνδρες. Οι επικεφαλής ανεξαρτήτως φύλου αναπαράγουν με τους δικούς τους τρόπους τις πεποιθήσεις ότι υπάρχουν μέθοδοι, τομείς και τεχνικές που είναι πιο «φιλικές» προς τους άνδρες και αντίστοιχα προς τις γυναίκες.

Για παράδειγμα, σ' ένα εργαστήριο που επισκεφτήκαμε ο επικεφαλής μας ενημέρωσε ότι το αντικείμενο της έρευνας του εργαστηρίου τους ήταν καθαρά ανδρικό και δεν υπήρχαν αιτήσεις από γυναίκες όταν προκηρύσσονταν νέες θέσεις εργασίας. Η ομάδα κατά την περίοδο εκείνη είχε μόνο άνδρες, κάποιοι εκ των οποίων είχαν αυξημένες υποχρεώσεις φροντίδας παιδιών τις οποίες όμως κάλυπταν οι γυναίκες σύζυγοί τους εξολοκλήρου. Ο επικεφαλής μας ενημέρωσε ότι η σύζυγός του ήταν και αυτή ερευνήτρια στο παρελθόν και μάλιστα «πιο ικανή» από αυτόν αλλά λόγω αδυναμίας να δικτυωθεί στους ερευνητικούς κύκλους είχε μείνει στο σπίτι να φροντίζει τα παιδιά. Ένας από τους ερευνητές της ομάδας ήταν πολύτεκνος. Και σε αυτή την περίπτωση λόγω των αυξημένων οικογενειακών ευθυνών η γυναίκα του δεν εργαζόταν. Όταν τον ρωτήσαμε σχετικά με τις δυσκολίες που αντιμετώπισε η ομάδα του στην συμφιλίωση της ερευνητικής με την προσωπική και οικογενειακή ζωή μας είπε ότι οι οικογένειες στις οποίες εργάζονται και οι δύο σύζυγοι είναι «σκορποχώρι», δεν υπάρχει κανένας γονιός να φροντίσει τα παιδιά. Ιδιαίτερα, αναφέρθηκε στην περίπτωση ενός φιλικού ζευγαριού που και οι δύο γονείς εργάζονταν ως ερευνητές με ιδιαίτερα δύσκολα και απαιτητικά ωράρια με αποτέλεσμα «τα παιδιά να μεγαλώνουν μόνα τους». Η πρόσληψη αυτή των ερευνητικών ζευγαριών «διπλών καριέρων» (dual career households) φέρνει στο προσκήνιο προκαταλήψεις σχετικά με το μοίρασμα των ευθυνών σε προσωπικό επίπεδο αλλά και τους τρόπους διαχείρισης των ομάδων. Στον βαθμό, όμως, που οι επικεφαλής αντιλαμβάνονται το προσωπικό σαν αποκομμένο από τα ερευνητικά καθήκοντα της ομάδας τους προκρίνουν μοντέλα διαχείρισης τα οποία ενισχύουν τις προκαταλήψεις.

Στην δεύτερη περίπτωση, μιας μεικτής ερευνητικής ομάδας με επικεφαλής γυναίκα διαπιστώσαμε μεγαλύτερη ευαισθησία ως προς τον καταμερισμό του χρόνου με τέτοιο τρόπο ώστε να διευκολύνεται η προσωπική ζωή των μελών της ομάδας. Το σκεπτικό της προσέγγισής της ήταν ότι θα πρέπει να δίνεται η ευκαιρία στα μέλη της ομάδας να αναπτύσσουν προσωπικές σχέσεις, οι οποίες όμως δεν θα εμποδίζουν την εξέλιξή τους ως επιστήμονες. Παρόλο που το μοντέλο διαχείρισης της ομάδας της είναι πολύ πιο επεμβατικό ως προς την προσωπική ζωή των μελών, η επικεφαλής αναγνωρίζει ότι ο χώρος της έρευνας δεν είναι αποκομμένος από το κοινωνικό πεδίο και δεν αποσιωπά τις εντάσεις που ενδέχεται να δημιουργούνται εξαιτίας των πιέσεων του συνδυασμού προσωπικής και επαγγελματικής ζωής. Θυμάται, για παράδειγμα, ότι σε μια περίπτωση που μια ταλαντούχα ερευνήτρια ήθελε να εγκαταλείψει την έρευνα για να παντρευτεί, την απέτρεψε ενθαρρύνοντας την να συνεχίσει την καριέρα της στο εξωτερικό, ενώ σε μια άλλη περίπτωση έδωσε κίνητρα σε ερευνητές της να περάσουν περισσότερο χρόνο με τις οικογένειές τους. Η διάσταση του φύλου στις προσεγγίσεις αυτές παίζει κεντρικό ρόλο καθώς οι ευθύνες φροντίδας αντιμετωπίζονται σαν κομμάτι της καθημερινότητας της επιστημονικής έρευνας.

Στον τομέα αυτό, η έμφυλη προσέγγιση παίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο καθώς εκείνοι και εκείνες που την υιοθετούν (ανεξάρτητα από το αν είναι οι ίδιοι/ες παντρεμένοι/ες ή είναι πατέρες/μητέρες) αντιλαμβάνονται τις πιέσεις και τον καταμερισμό του χρόνου με διαφορετικό τρόπο από ότι εκείνοι/ες που εστιάζουν αποκλειστικά στον χρόνο που αφιερώνουν τα μέλη της ομάδας στην έρευνα. Για παράδειγμα, το παρακάτω απόσπασμα προέρχεται από μια ερευνήτρια, η οποία δεν είναι παντρεμένη, αλλά ούτε και έχει παιδιά.

Στην έρευνα πρέπει να επενδύσεις πάρα πολύ. Δεν είναι θέμα μόνο καριέρας, κάτι που μπορεί να έχει αρνητικό connotation, αλλά αν θέλεις κάποιος να πετύχει και να κάνει καριέρα κάποιες στιγμές κλείνει και τον εγκέφαλο σε οτιδήποτε εξωτερικό και προχωράει σε πράγματα που του στερούν κομμάτια της προσωπικής ζωής. Ιδίως είναι πολύ δύσκολο στις γυναίκες, οι οποίες κάποια στιγμή καλούνται, αν θέλουν να κάνουν και παιδιά. Αυτό είναι πολύ δύσκολο. Οι μητέρες, οι μανάδες είναι αγωνίστριες κατά τη γνώμη μου. (Στεφάνια, 9/9/2014)

Σε πολλές περιπτώσεις η διαχείριση της ομάδας, επομένως, συμπεριλαμβάνει επίλυση προσωπικών προβλημάτων των ερευνητών και των ερευνητριών. Ζητήματα γάμου, σχέσεων και καριέρας γίνονται κομμάτι της συνολικής αντιμετώπισης των επιστημονικών πρακτικών χωρίς να παρεμποδίζεται ή να υπονομεύεται η επιστημονικότητα της εργασίας. Η προσέγγιση αυτή δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση όμως προνόμιο των γυναικών.

Στις ανδροκρατούμενες ομάδες, αναπαράγεται η τάση να αποσιωπώνται τα προσωπικά ζητήματα και τα ζητήματα εξισορρόπησης της προσωπικής και οικογενειακής ζωής, ενώ προβάλλονται κυρίως οι απαιτήσεις και οι προοπτικές της έρευνας σε ένα μακροσκοπικό πλαίσιο. Αντίθετα στις ομάδες της δεύτερης κατηγορίας, τα ζητήματα αυτά κατά κανόνα θεωρούνται από τους επικεφαλής - ανάλογα πάντα με τις ηλικίες- σαν κομμάτι της διαχείρισης της ομάδας. Καθώς επιτρέπουν σε γυναίκες με υποχρεώσεις φροντίδας να μπουν στις ομάδες τους, οι υπεύθυνοι και οι υπεύθυνες των εργαστηρίων αυτών θεωρούν κατά κανόνα ότι θα πρέπει να ασχοληθούν και με προσωπικά ζητήματα. Επομένως, η διαχείριση των ερευνητικών ομάδων διαμορφώνεται και καθορίζεται ανάλογα με την έμφυλη σύστασή τους, η οποία με την σειρά της καθορίζεται από την κατασκευή του αντικειμένου έρευνας ως αρσενικό ή θηλυκό από τους επικεφαλής. Στις μεικτές ομάδες υπάρχει μεγαλύτερη ισορροπία γεγονός που σε πολλές περιπτώσεις αντανακλά πιο ανοιχτές διαδικασίες επιλογής των μελών τους αλλά και έμφυλες στρατηγικές διαχείρισης.

Τέλος, υπάρχουν και προσεγγίσεις οι οποίες πέρα από την διάσταση του φύλου δίνουν έμφαση και σε άλλες κοινωνικές ανισότητες, όπως αυτές της τάξης και της εθνότητας και της φυλής. Όπως επισημαίνει η Γιάννα, ερευνήτρια στον τομέα των πληροφοριακών συστημάτων, υπάρχουν διαφορές μεταξύ των ερευνητικών ομάδων, που σχετίζονται με τον χαρακτήρα των ερευνητικών κλάδων. Οι «νέες» επιστήμες αλλάζουν πιο εύκολα καθώς δεν χαρακτηρίζονται από ένα εδραιωμένο καθεστώς και οι ερευνητές καλούνται να ακολουθήσουν

πλάνα έντονης κινητικότητας που επιτρέπει τη διεύρυνση των εμπειριών τους ως προς την ισότητα των φύλων, τις έμφυλες και φυλετικές διακρίσεις.

Η δική μας επιστήμη είναι πιο σύγχρονη. Ο κόσμος έχει ταξιδέψει πάρα πολύ. Δηλαδή στις κλασικές επιστήμες ξέρουμε ότι τα συγγράμματα υπάρχουν για πολλά χρόνια, ότι υπάρχει μεγαλύτερος συντηρητισμός. Είναι πολύ δύσκολο ν' αλλάξεις μια παράδοση στις κλασικές επιστήμες. Στις δικές μας επιστήμες (που ουσιαστικά το τμήμα γεννήθηκε πριν από 30 χρόνια) πολλοί έφυγαν στο εξωτερικό, οπότε είδαμε πώς δουλεύουν οι άνθρωποι, ποια αντιμετώπιση υπάρχει. Οπότε αυτή τη στιγμή ό,τι έχει να κάνει με θέματα φύλου ή ακόμα και μετανάστευσης είναι διαφορετικό. Όταν εμείς έχουμε να κάνουμε με μια ομάδα που είμαστε 15 διαφορετικά άτομα από 15 διαφορετικές εθνικότητες, αυτό φαίνεται απόλυτα φυσιολογικό. Υποθέτω ότι στις κλασικές επιστήμες, όπου δεν υπήρχε τόση κινητικότητα ως πρόσφατα, αυτό είναι και λίγο περίεργο. (Γιάννα 17/09/2014)

Η Γιάννα επισημαίνει ότι τα κριτήρια πρόσληψης των ερευνητών/τριών που εφαρμόζονται στην ομάδα της είναι και ηθικού περιεχομένου. Έτσι, επιλέγουν να δίνουν υποτροφίες σε φοιτητές και φοιτήτριες με οικονομικά προβλήματα ή προβλήματα ανεργίας προκειμένου να τους δώσουν ευκαιρίες ένταξης στον τομέα της έρευνας. Επίσης δίνουν έμφαση στην πρόσληψη μεταναστών:

Θεωρώ ότι τα παιδιά μεταναστών, επειδή μεγαλώνουν σ' ένα περιβάλλον όπου οι γονείς τους δουλεύουν σκληρά, έχουν άλλη ηθική και δίνουμε έμφαση στην πρόσληψή τους ενώ παράλληλα προσπαθούμε και να τους βοηθήσουμε γιατί προσπαθούν πολύ περισσότερο. Έχουν μάθει να δουλεύουν πολύ σκληρά. Ξέρουν τι είναι να είσαι ξένος και να δουλεύεις. (Γιάννα 17/09/2014)

Γενικότερα, η διαχείριση των ομάδων είναι μια πολύπλοκη πρακτική, για την οποία ελάχιστοι υπεύθυνοι διαθέτουν τις τεχνικές και τη γνώση να επιτύχουν. Πολλές από τις επικεφαλές των ερευνητικών ομάδων με τις οποίες μιλήσαμε αναγνωρίζουν την αδυναμία τους να χειριστούν αποτελεσματικά εντάσεις, διαφωνίες, και προβλήματα που ξεπηδούν. Για παράδειγμα, πολλές από τις συμμετέχουσες στην έρευνα αναφέρουν ότι θα ήθελαν να έχουν κάνει σεμινάρια για την διαχείριση ομάδων στο ξεκίνημα της καριέρας τους διότι είναι μια από τις πιο δύσκολες μεταβάσεις από το μεταδιδακτορικό όπου ήταν μέλη μιας ομάδας στο να έχουν δικά τους εργαστήρια. Η μετάβαση αυτή είναι περίπλοκη επειδή πριν ασχολούνταν με γενικά επιστημονικά ερωτήματα και είχαν την δυνατότητα να κατέχουν την “εποπτεία” τους, ενώ σαν επικεφαλές εργαστηρίων πρέπει να ενημερώνονται για πολλές εξειδικεύσεις και να κρατούν μια ισορροπία μεταξύ των διαφορετικών προγραμμάτων και ατόμων. Η επιστημονική πολυπλοκότητα έρχεται να προστεθεί, επομένως, στην πολυπλοκότητα των σχέσεων που καθιστούν το εργαστήριο την ίδια στιγμή χώρο εργασίας και χώρο διαπροσωπικών ανταλλαγών. Στο εργαστήριο το προσωπικό και το επιστημονικό βρίσκονται σε μια σχέση διαρκούς αλληλεπίδρασης (η οποία φορτίζεται έντονα από την απουσία διάκρισης

προσωπικού και ερευνητικού χρόνου) που δύσκολα αποτυπώνεται στις επίσημες αξιολογήσεις και επακόλουθες χρηματοδοτήσεις.

Στο πλαίσιο αυτό, οι επικεφαλής των ερευνητικών ομάδων είναι υποχρεωμένες να επιλύουν διαφορές, εντάσεις και προβλήματα για τα οποία δεν είναι καλά προετοιμασμένες. Η ουδετερότητα της επιστήμης στην οποία έχουν εκπαιδευτεί δεν τις προετοιμάζει για την αλληλεπίδραση του προσωπικού και του επιστημονικού. Σε μια περίπτωση όπου ξέσπασε μια έντονη διαμάχη μεταξύ μελών του εργαστηρίου της, η Δώρα θυμάται ότι δυσκολεύτηκε πάρα πολύ να την επιλύσει. Παρόλο που το πρόγραμμα είχε ξεκινήσει και με τις δύο ερευνήτριες και υπήρχε πρόβλεψη να συνεργαστούν και μάλιστα η μια να κάνει εκπαίδευση στην άλλη, έγιναν κάποια λάθη («όπως πάντα γίνονται») και η μια αυτονομήθηκε και ήθελε να τα κάνει όλα μόνη της. Οι διαφωνίες συνεχίστηκαν και στο θέμα των δημοσιεύσεων. «Η αλήθεια είναι ότι δεν το έλυσα», καταλήγει η Δώρα. (Δώρα, 17/10/14)

Οι εντάσεις εντός των ομάδων δημιουργούν ουσιαστικά προβλήματα όχι μόνο στους επικεφαλής αλλά και στην ίδια την ερευνητική ομάδα καθώς ενδέχεται να εμποδίσουν την εξέλιξη και την ποιότητά της. Από την πλευρά των ερευνητών βασικό πρόβλημα είναι η έλλειψη μηχανισμών στήριξης όταν προκύπτουν διαφορές είτε μεταξύ τους είτε με τους διευθυντές των ομάδων. Λόγω των ιεραρχιών που επικρατούν είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο για τα μέλη να δικαιωθούν ή να διεκδικήσουν δικαιώματα καθώς δεν υπάρχουν μηχανισμοί καταγραφής ούτε επίλυσης συγκρούσεων στους οποίους θα μπορούσαν να καταφύγουν. Πέρα λοιπόν από την απουσία κανόνων σχετικά με την διαχείριση και την έλλειψη διαδικασιών επιμόρφωσης και εκπαίδευσης στα θέματα διαχείρισης ερευνητικών ομάδων, πρέπει να τονίσουμε και την έλλειψη μηχανισμών καταγγελίας έμφυλων διακρίσεων στα ερευνητικά ιδρύματα.

Τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχει μια τάση να διεθνοποιούνται τα κριτήρια αξιολόγησης που εφαρμόζουν οι ερευνητικοί θεσμοί με αποτέλεσμα να περιθωριοποιούνται τα τοπικά πλαίσια και να περιορίζεται η αυτονομία και ο ρόλος των ηγεσιών των ερευνητικών κέντρων όσον αφορά στον καθορισμό των ερευνητικών προτεραιοτήτων και διαδικασιών. Τα διεθνή κριτήρια αξιολόγησης, όμως, προϋποθέτουν συχνά άρρητες ηθικές αξίες, οι οποίες οργανώνουν τις ιεραρχικές δομές της έρευνας. Οι ιεραρχήσεις των ερευνητικών διαδρομών με βάση τα συμβόλαια που έχουν συνάψει με τους ερευνητικούς οργανισμούς έχουν υλικές επιπτώσεις ακόμα κι αν αυτές δεν είναι εμφανείς άμεσα. Για το λόγο αυτό υπάρχουν κάποιες προσεγγίσεις, οι οποίες τονίζουν ότι δεν θα πρέπει να τις παίρνουμε ως δεδομένες, αλλά να προσπαθούμε να δούμε και τις ηθικές και υλικές ιεραρχήσεις που προϋποθέτουν (Felt and Stöckelová 2009). Η μελέτη του φύλου στην έρευνα έχει αναδείξει ότι μια από αυτές τις άρρητες δομές που οργανώνουν τις κατηγοριοποιήσεις των ερευνητών και των ερευνητριών είναι και η τάση να υποεκπροσωπούνται οι γυναίκες στις ανώτερες θέσεις στην ιεραρχία και κυρίως σε θέσεις όπου παίρνονται στρατηγικές αποφάσεις σχετικά με την οργάνωση και τις θεωρητικές κατευθύνσεις της έρευνας. Βλέπουμε, δηλαδή, ότι οι κυρίαρχοι κανόνες, αξίες, και κατηγορίες καταφέρνουν να επιβάλουν πολλαπλές έμμεσες και άορατες έμφυλες διακρίσεις οι οποίες δεν είναι εύκολα αντιληπτές στις γενικότερες αναλύσεις για την

έρευνα ακριβώς επειδή εντάσσονται στο άρρητο πεδίο του προσωπικού που στερεοτυπικά ταυτίζεται με το μη επιστημονικό.

Οι αφηγήσεις των ερευνητικών διαδρομών σαν αγώνες προς την κορυφή αναπαράγονται κατά κανόνα από τους ερευνητικούς φορείς και τους φορείς διαμόρφωσης πολιτικής, αλλά οργανώνουν και τον βιωματικό λόγο. Με τους όρους του διεθνούς ανταγωνισμού, οι ερευνήτριες στην Ελλάδα, ιδίως εκείνες που έχουν ζήσει στο εξωτερικό, θεωρούν τις επιστημονικές τους διαδρομές αποτυχημένες. Υπάρχουν, όμως, και στιγμές στις αφηγήσεις τους όπου αυτή η αίσθηση της αποτυχίας αμφισβητείται, κυρίως αναφορικά με τις προσπάθειες που κάνουν από κοινού με τα άλλα μέλη της ομάδας τους για καινοτόμο και ποιοτική επιστημονική έρευνα. Αντίθετα με το άγχος και την πίεση των εξατομικευμένων μεθόδων αξιολόγησης και ιεράρχησης, οι ομαδικές αυτές πρακτικές ενισχύουν την θετική αίσθηση που έχουν για τις διαδρομές τους. Επομένως, οι μέθοδοι διαχείρισης των ερευνητικών ομάδων που εντάσσουν το φύλο, αλλά ακόμα και την τάξη, το έθνος και την φυλή προσφέρουν μεγαλύτερες δυνατότητες δημιουργικής και αποδοτικής ερευνητικής εργασίας για τις ερευνήτριες σε σχέση με άλλες μορφές εργασίας που απαιτούν απομόνωση, όπως η συγγραφή ερευνητικών προτάσεων και η εκτέλεση διοικητικών καθηκόντων.

14. Ερευνητικά ιδρύματα του ιδιωτικού τομέα

Στην έρευνα στον ιδιωτικό τομέα στην Ελλάδα επικρατούν πολύ διαφορετικές συνθήκες σε σχέση με το δημόσιο ερευνητικό τομέα ως προς τη διάσταση του φύλου. Μια σημαντική διαφορά έχει να κάνει με τα εργασιακά δικαιώματα των γυναικών στον ιδιωτικό τομέα που γενικά είναι πιο περιορισμένα αλλά και συχνά καταπατούνται. Η βιογραφία της Διόνης καταδεικνύει αυτές τις διαφορές. Αφού τέλειωσε τις βασικές σπουδές της και δούλεψε για ένα μικρό χρονικό διάστημα, ύστερα έφυγε για μεταπτυχιακές σπουδές στο Παρίσι. Η μετανάστευσή της συνέβη κατά την διάρκεια της δικτατορίας, ακολουθώντας τον άνδρα της που είχε ξεφύγει από την δικτατορία σαν αντιστασιακός. Στη διάρκεια της παραμονής στη Γαλλία, η Διόνη παρακολούθησε ένα μεταπτυχιακό πρόγραμμα με υποτροφία. Μετά την επιστροφή της στην Ελλάδα, προσλήφθηκε στο ερευνητικό τμήμα μίας ελληνικής βιομηχανίας, όπου μετά από κάποια χρόνια προϋπηρεσίας διορίστηκε ως Διευθύντρια του Ερευνητικού Κέντρου. Η θέση της, όμως, στην έρευνα θεωρούνταν κατώτερη από αυτή των χημικών που ήταν διορισμένοι στην παραγωγή. Οι διαχωρισμοί αυτοί που είχαν άμεσο αντίκτυπο στη δουλειά της ήταν έμφυλοι:

Στην παραγωγή βάζανε όλο άνδρες επειδή διοικούσαν. Στο χημείο υπήρχαν γυναίκες αλλά πάλι ήταν πιο πολλοί οι άνδρες. Στο χημείο είχε γυναίκες ενώ στην παραγωγή ήταν σπάνιες. Στην παραγωγή είχε μια χημικό μηχανικό που την έβαλε στο μπαμπάκι. Την απομάκρυναν για να τα διαλύσουν και να κλείσει η φαρμακοβιομηχανία. Και πήραν τους χημικούς του χημείου και τους έβαλαν στην παραγωγή αλλά δεν ξέρανε πώς να το κάνουν. Επειδή όταν είσαι χημικός παραγωγής πρέπει να ξέρεις πώς να διοικείς ... Οι γυναίκες δεν θέλανε να πάνε στην παραγωγή. Συνήθως η παραγωγή είχε καλύτερους μισθούς παρόλο που δεν έκαναν περισσότερες ώρες. Πάντοτε του άνδρα μου ήταν πολύ μεγαλύτερος ο μισθός του από τον δικό μου επειδή πήγαινε διευθυντής.
(Διόνη 3/9/2014)

Όπως περιγράφει η Διόνη, οι διαφορές στους μισθούς του ιδιωτικού τομέα μεταξύ γυναικών και ανδρών στηρίζονταν στις εξειδικεύσεις: οι γυναίκες θεωρούνταν ότι δεν μπορούσαν να διοικούν εργάτες και για το λόγο αυτό αποκλείονταν από την παραγωγή με την οποία συνδέονταν οι πιο υψηλοί μισθοί. Την περίοδο εκείνη το εργοστάσιο ανήκε σε ιδιώτες, οι οποίοι διόριζαν τους υπευθύνους επιστήμονες των διαφορετικών τμημάτων του εργοστασίου με πολιτικά κριτήρια. Όταν η διεύθυνση αποφάσισε να κλείσει το εργοστάσιο μετέφερε τους επιστήμονες σε θέσεις που δεν γνώριζαν και δεν μπορούσαν να χειριστούν. Ανακατεύοντας τις θηλυκές με τις αρσενικές θέσεις εργασίας το εργοστάσιο σταμάτησε να λειτουργεί αποτελεσματικά με αποτέλεσμα να κλείσει η βιομηχανία. Στην συνέχεια οι εργαζόμενοι ανέλαβαν την αυτοδιαχείριση της εταιρίας και λίγα χρόνια μετά, στην δεκαετία του 1980 η βιομηχανία κρατικοποιήθηκε. Την περίοδο εκείνη, η Διόνη αποφάσισε να ασχοληθεί με τον συνδικαλισμό αν και θεωρούσε ότι οι επιστήμονες δεν θα πρέπει να επιβάλουν την θέση τους στους εργάτες: υπήρξε Γενική Γραμματέας του συνδικαλιστικού οργάνου των εργαζομένων και ενεργό μέλος της Ένωσης Ελλήνων Χημικών.

Παρόλο που έπαιρνε υψηλότερο μισθό λόγω του μεταπτυχιακού της, δεν κατάφερε να ανέβει στην ιεραρχία. Η ίδια δεν αισθανόταν ότι θα μπορούσε να ανέβει σε διευθυντικές θέσεις όπως ο άνδρας της επειδή σαν γυναίκα δεν μπορούσε να διοικεί τους εργατές. Είχε ανακαλύψει, όμως, ένα τρόπο να μειώσει το κόστος απολυμαίνοντας μπουκάλια τα οποία ήταν πάρα πολύ ακριβά και πίστευε ότι αυτό θα έφτανε στον διευθυντή για να πάρει αύξηση, εντούτοις ποτέ δεν της αναγνωρίστηκε παρόλο που η διαφορά τιμής ήταν τεράστια. Κάποιοι που δεν άξιζαν ανέβηκαν επειδή είχαν πολιτικές γνωριμίες και «έγλυφαν». Όπως λέει χαρακτηριστικά, «στην ανέλιξη βοηθούσαν τα πολιτικά κριτήρια και όχι το φύλο».

Όταν η Διόνη μας έδωσε συνέντευξη ήταν πλέον συνταξιούχος. Ήταν μια από τους ελάχιστους εργαζόμενους που δεν πήρε μετάταξη όταν η βιομηχανία «αποκρατικοποιήθηκε». Αντίθετα, λόγω του φύλου της, την υποχρέωσαν να πάρει μειωμένη σύνταξη. Είχε καταφύγει δικαστικά μαζί με άλλες επιστήμονες που είχαν υποχρεωθεί να συνταξιοδοτηθούν πρόωρα με μειωμένη σύνταξη λόγω φύλου και περίμενε την δικαστική απόφαση μετά από 10 χρόνια. Παρόλο που η βιογραφία της αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του πώς το επιστημονικό-ερευνητικό, το προσωπικό και το πολιτικό είναι συνδεδεμένα και αλληλοδιαπλέκονται, στην αφήγησή της αναφερόταν στην επιστήμη σαν ένα τομέα παραγωγής γνώσης, ο οποίος είναι κατ' ουσίαν ανεξάρτητος από το ευρύτερο ιστορικό κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο και τις σχέσεις του φύλου.

Οι διακρίσεις εναντίον των γυναικών πριν την εισαγωγή της νομοθεσίας για την ισότητα των φύλων στην εργασία ήταν έντονες ιδιαίτερα όσον αφορά στους μισθούς. Με την υιοθέτηση των νόμων για την ισότητα των φύλων από την δεκαετία του 1980 και μετά, όμως, ενώ οι διακρίσεις μειώθηκαν στον δημόσιο τομέα, παρέμειναν στον ιδιωτικό τομέα. Οι αποκλίσεις ως προς τους μισθούς βασίζονταν στην έμφυλη κατηγοριοποίηση των εργασιών σε γυναικείες και ανδρικές καθώς και στην παρεμπόδιση της εξέλιξης των γυναικών και των αυξήσεων στους μισθούς τους.

Σε σχέση με την σύγχρονη έρευνα, μελετήσαμε μια ομάδα που ασχολείται με την εφαρμοσμένη έρευνα στα καλλυντικά, η οποία αποτελείται αποκλειστικά από γυναίκες, διότι θεωρείται ότι για το συγκεκριμένο τομέα οι γυναίκες είναι περισσότερο αρμόδιες και πιο ικανές να παράγουν καινοτόμα προϊόντα επειδή είναι και οι βασικοί χρήστες αυτών των προϊόντων. Οι γυναίκες που στελεχώνουν τον τομέα αυτό είναι νεαρής ηλικίας και έχουν γίνει πρόσφατα μητέρες. Σε αντίθεση με τον δημόσιο τομέα, οι ερευνήτριες αυτές δεν έχουν εκπονήσει διδακτορικές διατριβές, αλλά έχουν μεταπτυχιακά σε σχετικούς τομείς. Βρίσκονται “στην εταιρία” με σταθερές συμβάσεις, οι οποίες τους επιτρέπουν να κάνουν χρήση των δικαιωμάτων τους συμπεριλαμβανομένων και των αδειών λοχείας και μητρότητας. Σε καμία περίπτωση δεν αναφέρθηκαν, όπως για παράδειγμα στα ερευνητικά κέντρα του ιδιωτικού τομέα, παραδείγματα γυναικών που περιορίζουν οικειοθελώς τις άδειες που τους δίνει η εταιρία για να προχωρήσουν στην έρευνά τους.

Οι ερευνήτριες περιγράφουν την εργασία τους με βάση κάποιους βασικούς άξονες που οργανώνουν τις διαδικασίες ανέλιξης και ορίζουν τους μισθούς σε βάθος χρόνου. Η επαγγελματική ανέλιξη, όμως, και η αύξηση του μισθού προϋποθέτει μεταγραφή σε άλλα μη-ερευνητικά τμήματα της βιομηχανίας, όπως αυτό της διαχείρισης ή των συστημάτων ποιότητας, που οι μισθοί αλλά και οι απαιτήσεις είναι υψηλότερου επιπέδου από τον τομέα της έρευνας. Πιο συγκεκριμένα, οι τομείς έρευνας και ανάπτυξης θεωρούνται καλύτεροι για γυναίκες, οι οποίες έχουν υποχρεώσεις φροντίδας, ενώ οι θέσεις στην διαχείριση που έχουν υψηλότερους μισθούς και απαιτούν δυσκολότερα ωράρια είναι πιο εύκολα προσβάσιμες στους άνδρες και στις γυναίκες που δεν έχουν υποχρεώσεις φροντίδας. Επομένως, η κατάτμηση των τομέων της βιομηχανίας κατασκευάζει τον έμφυλο διαχωρισμό με τρόπους που διαφέρουν από την έρευνα στον δημόσιο τομέα.

Εντούτοις, μπορούμε να διαπιστώσουμε συνολικά ότι υπάρχει μια σημαντική διαβάθμιση ως προς τον τύπο της εργασιακής σχέσης στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα που είναι κάπως παράδοξη. Βλέπουμε, δηλαδή, ότι υπάρχει ένας αυξανόμενος αριθμός ερευνητριών κάτω των 40 ετών που εργάζονται ως επισφαλείς στην δημόσιο τομέα παρά τα ιδιαίτερα ερευνητικά τους προσόντα, ενώ στον ιδιωτικό τομέα στην έρευνα, συχνά λόγω του αντικειμένου, υπάρχουν πολλές ερευνήτριες με χαμηλότερα προσόντα, οι οποίες όμως απολαμβάνουν σταθερές συνθήκες εργασίας. Η διαπίστωση αυτή αμφισβητεί την ευρέως διαδεδομένη αντίληψη ότι στην Ελλάδα κατά την διάρκεια της οικονομικής κρίσης η επισφάλεια συγκεντρώνεται στον ιδιωτικό τομέα. Στον τομέα της έρευνας, φαίνεται ότι οι επισφαλείς εργαζόμενοι και εργαζόμενες του δημόσιου τομέα, που δουλεύουν για σύντομα χρονικά διαστήματα σε συγκεκριμένα προγράμματα χρηματοδότησης σαν “ελεύθεροι επαγγελματίες”, αποτελούν την κατεξοχήν ομάδα που συμβάλλει με την χαμηλού κόστους εργασία της στην επίλυση της γενικότερης έλλειψης χρηματοδότησης.

15. Έμφυλες καινοτομίες στην επιστήμη

Στην διάρκεια της έρευνας, καταγράψαμε μόνο δύο περιπτώσεις εργαστηρίων τα οποία είχαν εντάξει τη διάσταση του φύλου στην έρευνά τους. Γενικά, το ζήτημα ήταν άγνωστο στις περισσότερες ερευνήτριες, δεν είχαν καμία ενημέρωση από τους ερευνητικούς οργανισμούς στους οποίους εργάζονταν ή από τους φορείς ενημέρωσης σχετικά με τις Ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις στην Ελλάδα. Η έλλειψη πληροφόρηση σχετικά με τις έμφυλες καινοτομίες παρά το ενδιαφέρον που υπάρχει για τις νέες χρηματοδοτήσεις είναι παραδειγματική των προκαταλήψεων που συνεχίζουν να επικρατούν στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα. Παράλληλα, διαπιστώνεται ότι η διάσταση του φύλου απαιτεί επιπλέον χρηματοδότηση, χρόνο και μέσα, κάτι το οποίο σπανίζει στην ελληνική ερευνητική κοινότητα.

Όπως εξηγεί η Δώρα:

Στο χώρο της νευροβιολογίας, στη βιβλιογραφία τα περισσότερα πειράματα, γύρω στο 95% είναι σε αρσενικά ποντίκια κι ο λόγος είναι ότι υπάρχουν διαφορές αλλά αν πρέπει σε κάθε σου πείραμα να έχεις και αρσενικά και θηλυκά πειραματόζωα και να τα κάνεις ξεχωριστά αυξάνεται στο διπλάσιο ο αριθμός των ζώων που πρέπει να χρησιμοποιήσεις και των ωρών. Οπότε έχει γίνει σιωπηλά αυτό το πράγμα ότι συνήθως χρησιμοποιούνται μόνο αρσενικά. Υπάρχουν βέβαια και μελέτες που έχουν σαν αντικείμενο τις διαφορές του φύλου. Εμείς τώρα κάνουμε ένα τέτοιο Project...Έχουν βρει διαφορές μεταξύ αριστερού και δεξιού ημισφαιρίου οπότε πόσο μάλλον μεταξύ αρσενικών και θηλυκών εγκεφάλων. Τα τελευταία 3-4 χρόνια μελετάμε ένα φαινόμενο εγκεφαλικής δραστηριότητας. Το έχουμε μελετήσει στα αρσενικά ποντίκια, έχουμε βρει ότι υπάρχουν διαφορές σε αρσενικά και θηλυκά ποντίκια. Το πρόβλημα είναι ότι όταν χρησιμοποιείς θηλυκά πειραματόζωα πρέπει να κάνεις ένα επιπλέον βήμα και να τεστάρεις σε ποιο στάδιο του κύκλου τους βρίσκονται. Γιατί παίρνεις άλλες απαντήσεις όταν έχει περίοδο και όταν δεν έχει. Οπότε πρέπει να πάρεις διαφορετικά δείγματα. (Δώρα 17/10/14)

Η μοναδική περίπτωση ερευνητικού εργαστηρίου που εντοπίσαμε είναι αυτό στο οποίο είναι διευθύντρια η Ελένη που μελετά την επίδραση των φαρμάκων στη λειτουργία του εγκεφάλου και στη συμπεριφορά. Όπως αναφέρει η ίδια:

Τα τελευταία 20 χρόνια ασχολούμαι με τη διάσταση του φύλου...Γι' αυτό και στα πειραματόζωα που χρησιμοποιούσα ήταν χώρια τα θηλυκά, χώρια τα αρσενικά – κάτι που το έκανε πολύ πιο δύσκολο. Κι ένα μεγάλο κομμάτι που μελέτησα ήταν η κατάθλιψη γιατί είναι γνωστό ότι οι γυναίκες είναι πιο ευάλωτες στην κατάθλιψη. Έχει φτάσει η σχέση πια 2,5 προς 1 ή και 3 προς 1 σχεδόν. Επίσης ένα πράγμα που βρήκαμε και είναι πολύ σημαντικό είναι πως τα φάρμακα που παίρνουν οι γυναίκες και οι άνδρες που είναι ακριβώς ίδια είναι λάθος, δηλαδή σε άλλα φάρμακα ανταποκρίνονται καλύτερα οι γυναίκες σε άλλα οι άνδρες ή σε διαφορετικές δοσολογίες. Αυτό μας πήρε σε όσους δουλεύαμε στην

Ευρώπη και στην Αμερική 20 χρόνια για να μπει στην κλινική πράξη και μόνο τελευταία ένα φάρμακο βγήκε σε άλλη δοσολογία για γυναίκες και σε άλλη δοσολογία για άνδρες. Εδώ έχει πολύ ενδιαφέρον να δούμε ότι μέχρι το 1993 οι διεθνείς οργανισμοί φαρμάκων δεν επέτρεπαν να μπαίνουν οι γυναίκες σε κλινικές μελέτες, γιατί φοβόντουσαν μήπως έρθει καμία τυχαία εγκυμοσύνη. Δεν επέτρεπαν σε γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένους. Το αποτέλεσμα ήταν ότι δεν ξέρουμε πώς δρα το φάρμακο στη γυναίκα, στον ηλικιωμένο (που τα φάρμακα του καρδιαγγειακού είναι για ηλικιωμένους) και στα παιδιά. Είναι πολύ βασικά προβλήματα αυτά. Ένα κομμάτι της έρευνάς μου ήταν για την έννοια του φύλου. Αυτό εμένα μ' ενδιέφερε περισσότερο. Όπου κανένας βλέπει ότι σε πάρα πολλά φάρμακα έχεις διαφορετική ανταπόκριση στη γυναίκα και στον άνδρα, ως προς το τι φάρμακα παίρνουν, για τις επιδημιολογικές μελέτες. (Ελένη 17/10/14)

Η εστίαση στο φύλο στην επιστήμη ήταν κάτι για το οποίο έπρεπε να προσπαθήσει. Δεν ήταν εύκολο να την επιβάλει στον κλάδο της γιατί ακόμα και σε διεθνές επίπεδο ήταν καινούριος κλάδος.

Είχαμε έναν καθηγητή που μου έλεγε: 'μην μου πεις κι εσύ που είσαι έξυπνη ότι όταν έχεις περίοδο είσαι διαφορετική' διότι δεν θα σου ξαναμιλήσω. Κι αυτό που λέγανε οι γυναίκες 'πονάω ή είμαι φουσκωμένη', πράγματα που συμβαίνουν στην περίοδο ούτε αυτά πιστεύανε. Ήθελε πολύ δουλειά για να φτάσει να γίνει πραγματικότητα. (Ελένη 17/10/14)

Η επιλογή του φύλου ως κεντρικού θέματος της έρευνάς της δεν δημιούργησε προβλήματα στην εξέλιξή της Ελένης. Αντίθετα, αυτή η επιλογή της, της έδωσε νέες δυνατότητες χρηματοδότησης λόγω της καινοτομίας της προσέγγισής της, οι οποίες της επέτρεψαν να αναπτύξει το εργαστήριό της και να εντάξει και νέους ερευνητές και ερευνήτριες στον τομέα αυτό.

16. Οι αντιφατικές εικόνες της επιστήμης στην Ελλάδα

Όπως υποστηρίζει η Ελπίδα Βόγλη, οι δημοφιλείς απεικονίσεις και αναπαραστάσεις των γυναικών επιστημόνων στην Ελλάδα από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα δείχνουν ότι παρόλο που σταδιακά επικράτησε ένα σχετικά συναινετικό κλίμα ως προς την ανάγκη μόρφωσης των γυναικών, παρέμειναν πολλές έμφυλες προκαταλήψεις όσον αφορά τον κοινωνικό τους ρόλο (Βόγλη 2007). Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι αναπαραστάσεις στον τύπο των θηλυκών επιστημόνων σαν «ανδρογυναίκες» εξέφραζαν τους φόβους και τις ανασφάλειες ως προς τις κοινωνικές συνέπειες της εισόδου στους τομείς παραγωγής της γνώσης. Προκειμένου να μετριαστούν ο φόβος αυτοί, οι γυναίκες επιστήμονες έπρεπε να διατηρήσουν τον ουσιαστικό ρόλο τους στην κοινωνία που ήταν αυτός της φροντίδας και της αναπαραγωγής. Οι αποφάσεις τους σχετικά με τις σπουδές και την ακαδημαϊκή καριέρα στην επιστήμη ήταν αποδεκτές μόνο στον βαθμό που οι γυναίκες κατάφεραν συγχρόνως να εκπληρώνουν την αποστολή τους σαν σύζυγοι και μητέρες.

Σύμφωνα με τη Βόγλη, ο γυναικείος τύπος αναπαρήγαγε τις αναπαραστάσεις αυτές έως πρόσφατα (Βόγλη 2007). Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και στη διάρκεια του μεσοπολέμου που το γυναικείο κίνημα ενδυναμώθηκε, οι ενώσεις των γυναικών επιστημόνων συνέχισαν να προβάλλουν ως υπόδειγμα γυναίκας την επιστήμονα, η οποία καταφέρνει να φτάσει στην κορυφή επιτυγχάνοντας παράλληλα την συμφιλίωση των δύο ρόλων της. Για τον λόγο αυτό, οι απεικονίσεις αυτές προβάλλουν γυναίκες, οι οποίες είναι μετριοπαθείς αλλά φροντίζουν τους εαυτούς τους και κυρίως αποφεύγουν να δημιουργούν αρνητικές εντυπώσεις και να «προκαλούν».

Οι γυναίκες επιστήμονες του μεσοπολέμου απέφευγαν κατά κανόνα να στηρίξουν τις φεμινιστικές οργανώσεις, ενώ ο Σύλλογος Ελληνίδων Επιστημόνων καταψήφισε την άμεση χορήγηση του δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες το 1946 (Βόγλη 2007). Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, παρόλο που τα άρθρα που αναφέρονταν στις φεμινιστικές πολιτικές και κοινωνικές διεκδικήσεις - κυρίως αναφορικά με το δικαίωμα ψήφου- πολλαπλασιάστηκαν, άρχισαν να δημοσιεύονται, ακόμα και στα γυναικεία περιοδικά, κείμενα που έδιναν έμφαση στον μητρικό ρόλο των γυναικών και στην ευθύνη να εφαρμόζουν τις απαραίτητες συνθήκες υγιεινής στα σπίτια τους και να διασφαλίζουν την ψυχική και σωματική υγεία των επόμενων γενιών. Μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1970 άρχισαν να αμφισβητούνται οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις των γυναικών επιστημόνων και οι σύλλογοι τους να διεκδικούν δικαιώματα και να καταγγέλλουν διακρίσεις εναντίον τους κυρίως όσον αφορά τις προσλήψεις σε ανδροκρατούμενους χώρους εργασίας χωρίς να χρειάζεται παράλληλα να αποδεικνύουν την ταπεινότητά τους και την δέσμευσή τους στην ενίσχυση του μητρικού ρόλου των γυναικών επιστημόνων (Βόγλη 2007).

Πέρα, όμως, από αυτές τις επίσημες αναπαραστάσεις των γυναικών και των ανδρών στην επιστήμη που ενδυναμώνουν το πρότυπο της γυναίκας μητέρας και συζύγου, μπορούμε να διαβάσουμε έμφυλες κατηγοριοποιήσεις, κανόνες και

πρακτικές και στις εικόνες των χώρων της επιστημονικής εργασίας. Σε σχετική ανάλυση φωτογραφιών επιστημονικών χώρων στην Ελλάδα από το 1900 έως το 1980 καταγράφεται η μετάβαση στην συλλογική και δημόσια παραγωγή της γνώσης. Όπως γράφουν οι Κατερίνα Χατζηκωσταντίνου και Όλγα Φωτακοπούλου:

Καθώς η εικόνα του/της επιστήμονα εξελίσσεται από εκείνη του απομονωμένου/ης ερευνητή/τριας σε εκείνη του/της επιστήμονα επαγγελματία, η φωτογράφιση του/της μεταφέρεται επίσης από το εξοπλισμένο εργαστήριο προσωπικής ή ιδιωτικής χρήσης, που αφορά σε ένα μικρό και κλειστό κύκλο ατόμων, στο τεράστιο πολυτελές γραφείο και τις αίθουσες διδασκαλίας ή πειραματισμού για τη συλλογική και δημόσια μετάδοση γνώσης. Η αλλαγή στην αντίληψη του επιστήμονα αντιστοιχεί σε αλλαγή στην αντίληψη του χώρου του εργαστηρίου. Αυτού του είδους οι μετασχηματισμοί ταυτότητας, όπως απεικονίζονται στις φωτογραφίες, θέτουν ερωτήματα σχετικά με τη μυστικοποίηση και τον εκδημοκρατισμό της επιστήμης, όπου εντάσσεται και η προβληματική του φύλου, καθώς και με τη μεταβολή του ρόλου του/της επιστήμονα σε σχέση με τις πολιτικές ταυτότητας και του φύλου. (Χατζηκωσταντίνου και Φωτακοπούλου, 2007, σ. 56)

Στη σταδιακή αυτή μεταβολή του ρόλου του/της επιστήμονα, οι έμφυλες διαστάσεις γίνονται εμφανείς μέσα από την τοποθέτηση των αντικειμένων στον χώρο και την προοπτική της απεικόνισης. Οι φωτογραφίες, οι οποίες είναι συνήθως τραβηγμένες χωρίς ανθρώπινα υποκείμενα από την θέση όμως του καθηγητή ή του επιβλέποντα τονίζουν την οργάνωση, κατηγοριοποίηση, τεχνολογική αρτιότητα και αυστηρή οριοθέτηση των επιστημονικών χώρων. Ακόμα και όταν δεν υπάρχουν άνθρωποι η ματιά του φωτογραφικού φακού δηλώνει την ιεράρχηση των επιστημόνων ανάλογα με την θέση τους στην επιστημονική διαδικασία (τεχνικοί, φοιτητές, βοηθοί, διδάσκοντες σε διαφορετικές βαθμίδες) – μια κατηγοριοποίηση, η οποία επίσης φαίνεται να έχει έμφυλες διαστάσεις. Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ο αριθμός των γυναικών μειώθηκε και περιορίστηκε κυρίως σε θέσεις τεχνικών και βοηθών (Χατζηκωσταντίνου και Φωτακοπούλου, 2007). Στην ιεράρχηση της παραγωγής της γνώσης, οι άνδρες εμφανίζονταν σχεδόν σε όλες τις απεικονίσεις σαν αυθεντίες που είναι σε θέση να ορίζουν τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η σκέψη, ενώ οι γυναίκες περιορίζονται σε βοηθητικό ρόλο στην αρτιότερη υλοποίηση αυτής της οργάνωσης της γνώσης.

Στο πλαίσιο του μοντέλου της «διαχειριστικότητας» που επικρατεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο από την δεκαετία του 1990, διαπιστώνουμε μια ακόμα μετατόπιση. Παρόλο που εμφανώς ο αριθμός των γυναικών στην έρευνα αυξάνεται, εκείνες ολοένα και περισσότερο αναπαριστώνται σαν να μην έχουν ιδιαιτερότητες και διαφορές. Ανεξαρτήτως φύλου, οι επιστήμονες φαίνονται σαν να υπόκεινται πλέον στους ίδιους κανόνες και στις ίδιες κατηγοριοποιήσεις. Μια μελέτη του 2011, η οποία ανέλυσε τις διαδικτυακές φωτογραφίες του ερευνητικού και τεχνικού επιστημονικού προσωπικού στους τομείς της φυσικής, της χημείας και της βιολογίας στις επίσημες ιστοσελίδες των ερευνητικών φορέων τους, κατέληξε ότι στην Ελλάδα ο αριθμός των ανδρικών

φωτογραφιών υπερβαίνει κατά πολύ αυτών των γυναικών μαρτυρώντας των υψηλότερο αριθμό ανδρών ερευνητών. Τόσο οι γυναίκες όσο και οι άνδρες επιστήμονες, όμως, τείνουν να προωθούν (ενδεχομένως ασυνείδητα) εικόνες, οι οποίες στερούνται κοινωνικού πλαισίου και μοιάζουν απρόσωπες (Christidou και Kounatas 2011). Ενώ σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται ότι με τις φωτογραφίες που δημοσιεύουν κάνουν προσπάθειες να ξεπεράσουν τα στερεότυπα αυτά (για παράδειγμα επιλέγοντας εικόνες ομαδικής εργασίας, συνεργασίας ανδρών και γυναικών, χρήσης νέων ή παλιότερων μεθόδων και τεχνολογιών έρευνας ή συμβολικών αντικειμένων), οι επιστήμονες συνήθως δημοσιεύουν κοντινά ατομικά πορτρέτα σε ουδέτερο φόντο, που συνοδεύονται από βιογραφικά στοιχεία που δίνουν έμφαση στο επιστημονικό έργο, τις ερευνητικές δραστηριότητες και τις δημοσιεύσεις τους. Η μελέτη αυτή υποστηρίζει ότι μέσα από την έμφυλη ουδετερότητα οι επιστήμονες ενισχύουν το επιστημονικό τους κύρος και την επιστημονική τους θέση αλλά και αναπαράγουν στερεότυπα σχετικά με την μοναχική, αποστασιοποιημένη και αφαιρετική φύση τους έργου τους αποσιωπώντας σχεδόν εξολοκλήρου το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της επιστήμης και της έρευνας (σ. 106).

Σε αντίθεση με τις απρόσωπες, μοναχικές και αποστασιοποιημένες εικόνες του/της επιστήμονα στους διαδικτυακούς τόπους, οι χώροι έρευνας που επισκεφτήκαμε στο πλαίσιο της έρευνας πεδίου μοιάζουν να έχουν πλέον αποκτήσει πιο έντονα έμφυλα χαρακτηριστικά. Σε αντίθεση με τους αποστειρωμένους, άψογα οργανωμένους χώρους που επικρατούσαν στις απεικονίσεις των προηγούμενων δεκαετιών, τα γραφεία, τα εργαστήρια, ακόμα κι οι διάδρομοι των ερευνητικών κέντρων δείχνουν ότι οι εικόνες της επιστήμης δεν είναι απαραίτητα αποκομμένες από το ευρύτερο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο. Αντίθετα, σε πολλούς χώρους διαπιστώνουμε έντονη την προσπάθεια των ερευνητριών/των να αναδείξουν μέσα από τους τρόπους με τους οποίους διακοσμούν και οργανώνουν τον χώρο τους την σχέση τους με το κοινωνικό.

Από τη μια πλευρά, σε όλους τους ερευνητικούς χώρους εικόνες παρατηρήσαμε την παρουσία εικόνων που τονίζουν την σχέση τους με την ευρύτερη διεθνή επιστημονική κοινότητα. Οι φωτογραφίες και οι προσκλήσεις για συνέδρια, οι προκηρύξεις ή το προωθητικό υλικό των ερευνητικών προγραμμάτων καταδεικνύουν ότι οι επιστήμονες στην Ελλάδα ζουν και εργάζονται σ' ένα παγκοσμιοποιημένο ερευνητικό περιβάλλον, ότι ταξιδεύουν, επικοινωνούν και συμμετέχουν με την φυσική τους παρουσία ή διαδικτυακά σε διεθνείς ερευνητικές ομάδες και επιστημονικές κοινότητες. Σε αντίθεση με το μοναχικό πρότυπο του ξεκομμένου ερευνητή, οι αυξημένες απαιτήσεις της έρευνας σήμερα δημιουργούν κοινωνικές συνδέσεις και δικτύωσεις που διαπερνούν τα εθνικά σύνορα. Οι ερευνητικές ομάδες λειτουργούν ολόενα και περισσότερο σε αλληλοεξάρτηση και οι δυνατότητες και ικανότητες που ευνοούν την δικτύωση είναι εκείνες που κατά κύριο λόγο καθορίζουν τις ιεραρχίες.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν και οι εικόνες που μαρτυρούν την σχέση της έρευνας με το κοινωνικό: πολιτικά άρθρα και γελοιογραφίες, παιδικές ζωγραφιές, οικογενειακές φωτογραφίες, ακόμα και θρησκευτικά σύμβολα διακοσμούν τα γραφεία και τους χώρους της έρευνας. Οι επιλογές διακόσμησης και οι απεικονίσεις του/της επιστήμονα και του επιστημονικού χώρου

προβάλλουν διαφορετικές πτυχές της επιστήμης και της έρευνας, στις οποίες διαπλέκονται το ιδιωτικό και το δημόσιο, το επιστημονικό και το πολιτικό με τρόπους που σε πολλές περιπτώσεις ενδέχεται να διαφεύγουν της κατανόησης των ίδιων των υποκειμένων που τις παράγουν. Στο πλαίσιο αυτό, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι ολοένα και περισσότερο λόγω της συνθήκης της επισφάλειας, για πολλές ερευνήτριες στην Ελλάδα δεν υπάρχουν πλέον χώροι σταθερής και συνεχούς εργασίας. Αντίθετα βλέπουμε ότι για μεγάλα χρονικά διαστήματα, οι μετακινήσεις γίνονται βασικό κομμάτι των βιογραφιών τους, χωρίς να κατανοούμε τις επιπτώσεις, άλλες φορές επίπονες κι άλλες δημιουργικές, που ενδέχεται να έχουν για την προσωπική και οικογενειακή ζωή τους. Οι μεταβαλλόμενες αυτές συνθήκες εργασίας αποτυπώνονται στην αντίθεση μεταξύ της δημόσιας προβολής της “κινητικότητας” των ερευνητριών στα σοβαρά επιστημονικά βιογραφικά των ερευνητικών ομάδων και της αποσιώπησης της συνθήκης της επισφάλειας που διαπερνά αυτές τις μορφές κινητικότητας.

Τα σημάδια της ιδιωτικής, πολιτικής, οικογενειακής, ή θρησκευτικής ταυτότητας στους χώρους της έρευνας μαρτυρούν ρωγμές στο αυστηρό πλαίσιο της έμφυλης ουδετερότητας που προτάσσει ο επίσημος λόγος για την επιστήμη. Συχνά στις αφηγήσεις των ίδιων των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα, οι ρωγμές αυτές “κόβονταν” καθώς δεν υπήρχε τρόπος να αποδοθούν σαν κομμάτια της επιστημονικής τους καριέρας. Συνηθισμένες καθώς είναι στην αυστηρή ουδετερότητα του επιστημονικού λόγου, πολλές από αυτές τις ερευνήτριες έμοιαζαν να μην διαθέτουν τους τρόπους να μιλήσουν για τις προσωπικές τους εμπειρίες. Όπως ακριβώς, όμως, οι φωτογραφίες των γυναικών επιστημόνων που αναρτώνται στους ιστοτόπους των ερευνητικών κέντρων στην Ελλάδα «κόβουν» τον ευρύτερο περίγυρο, που ενδέχεται να έχει έντονα τα σημάδια της προσωπικής και κοινωνικής ζωής των επιστημόνων, έτσι ακριβώς και οι βιογραφίες κόβονται προκειμένου να βρίσκονται σε αντιστοιχία με την επιστημονική ταυτότητα των υποκειμένων.

Επίλογος

Η αφήγηση που επιχειρήσαμε ακολούθησε τις διαδρομές ζωής γυναικών επιστημόνων σαν ένα εργαλείο για την μελέτη του φύλου στην έρευνα, το οποίο μας έδωσε στοιχεία για να κατανοήσουμε τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες παγιώνονται οι οι σχέσεις του φύλου σε διαφορετικές γενιές και επιστημονικούς τομείς. Η ανάλυση ακολούθησε αυτές τις διαδρομές επισημαίνοντας φάσεις ζωής και διαδικασίες περάσματος που καθορίζουν τις επιστημονικές βιογραφίες. Επιπλέον, επιχειρήσαμε την σκιαγράφηση των σύγχρονων τάσεων ως προς τις έμφυλες προκαταλήψεις που διαπερνούν τα ελληνικά ερευνητικά ιδρύματα με στόχο να αναδείξουμε τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας που δομούν το ελληνικό σύστημα έρευνας και καινοτομίας.

Η παρούσα μελέτη υποστηρίζει ότι η παραγωγή επιστημονικής γνώσης στην Ελλάδα καθορίζεται και εν συνεχεία ενισχύει τα έμφυλα δίπολα και ιεραρχήσεις και επιτείνει τις ανισότητες του φύλου στους ερευνητικούς θεσμούς (χαμηλά ποσοστά γυναικών στην έρευνα και την διδασκαλία, έμφυλος κάθετος και οριζόντιος διαχωρισμός, έλλειψη κανόνων και σχεδίων δράσης για την διασφάλιση της ισότητας των φύλων σε Πανεπιστήμια και ερευνητικά ιδρύματα). Παρακάτω παρουσιάζουμε συνοπτικά τις διαφορετικές πτυχές του έμφυλου χαρακτήρα της έρευνας και καινοτομίας στην Ελλάδα σε συγκεκριμένες θεματικές περιοχές.

Εκπαίδευση

Όσον αφορά το ελληνικό σχολείο, οι διαφορές αγοριών και κοριτσιών μειώνονται ολοένα και περισσότερο – γεγονός που καταγράφεται και στις σχετικές στατιστικές. Κυριαρχούν ουδέτερες ως προς το φύλο προσεγγίσεις και στείρες μέθοδοι διδασκαλίας της επιστήμης με αποτέλεσμα οι κυριότεροι παράγοντες που επηρεάζουν θετικά την ενασχόληση των κοριτσιών με την επιστήμη να προέρχονται από εξωσχολικά ερεθίσματα, όπως οικογενειακές και φιλικές επιρροές, ταινίες, ή βιβλία. Στο πλαίσιο αυτό, οι βιωματικές αφηγήσεις αμφισβητούν την έννοια της ‘επιλογής κλάδου σπουδών’ στη φάση αυτή της ζωής τους, όπου δεν γνωρίζουν ακόμα ξεκάθαρα προς πια κατεύθυνση θέλουν να πορευτούν. Στην ανάλυση μας διαπιστώνουμε την ανάγκη αμφισβήτησης της ουδετερότητας της επιστήμης και της προβολής γυναικείων προτύπων μέσω της λογοτεχνίας, ή του κινηματογράφου καθώς και της χρήσης εναλλακτικών τεχνικών διδασκαλίας που να συμπεριλαμβάνουν διαδραστικές και πειραματικές μεθόδους.

Στα πανεπιστήμια, οι έμφυλες διαστάσεις της επιστήμης γίνονται πιο ξεκάθαρες, κυρίως ο οριζόντιος διαχωρισμός ανά επιστημονικό κλάδο και η κατασκευή «θηλυκών» και «αρσενικών» τομέων επιστημονικής γνώσης. Ολοένα και περισσότερο, όμως, δίπλα στο αρσενικό πρότυπο του αποστασιοποιημένου επιστήμονα που είναι αφοσιωμένος στην έρευνα και αποκομμένος από την κοινωνική ζωή που κυριάρχησε σε προηγούμενες δεκαετίες, έρχεται να προστεθεί το πρότυπο της γυναίκας καθηγήτριας-μητέρας που υιοθετεί εναλλακτικές προσεγγίσεις στην διδασκαλία και την έρευνα, που ενισχύει και ενδυναμώνει τους φοιτητές και τις φοιτήτριες. Παρόλο που η αύξηση των

γυναικών διδασκόντων και η ύπαρξη νέων προτύπων είναι σημαντικές παράμετροι, δεν υπάρχουν γραφεία ισότητας των φύλων αλλά ούτε και διαδικασίες παρακολούθησης, ενημέρωσης και στήριξης των ανισοτήτων του φύλου. Η «ουδετερότητα» της επιστημονικής κοινότητας παραμένει η κυρίαρχη πρακτική και στο ελληνικό σύστημα ανώτατης εκπαίδευσης.

Ένταξη των γυναικών στον τομέα της έρευνας

Οι Ελληνίδες φοιτήτριες οι οποίες βρίσκονται σε ανδροκρατούμενους χώρους παραγωγής της γνώσης υιοθετούν επιτελεστικότητες αρρενωπότητας προκειμένου να ενταχθούν. Οι επιτελέσεις αυτές δεν αντιμετωπίζονται από τις ίδιες σαν αρνητικές και επώδυνες πρακτικές αλλά σαν στρατηγικές ξεπεράσματος των έμφυλων δίπολων και στερεοτύπων. Το στερεότυπο της «ανδρογυναίκα» που στο παρελθόν είχε χρησιμοποιηθεί για να αποτρέψει την είσοδο των γυναικών στους χώρους παραγωγής γνώσης γίνεται ένα παιχνίδι που ανοίγει δρόμους και τρόπους να διαμορφώσουν την έμφυλη ταυτότητά τους πέρα από τα στερεότυπα.

Καθοριστικός παράγοντας για την ένταξη των γυναικών στον τομέα της έρευνας είναι οι πρώτες επαφές με το επιστημονικό εργαστήριο, έναν χώρο όπου αισθάνονται ότι μπορούν να παράγουν επιστημονική γνώση. Το πάθος, η δημιουργικότητα και το ενδιαφέρον για την επιστήμη ξυπνάνε μέσα από την δουλειά στο εργαστήριο – κάτι το οποίο συνήθως συμβαίνει στο τέλος των σπουδών. Οι συνθήκες εργασίας των φοιτητών -κυρίως των μεταπτυχιακών και διδακτορικών– στα εργαστήρια θα πρέπει να υπακούουν σε συγκεκριμένους κανόνες προκειμένου να αποφεύγεται η εκμετάλλευση γενικότερα, αλλά και ειδικότερα οι διακρίσεις λόγω φύλου. Η πλήρης απουσία στην Ελλάδα μηχανισμών στήριξης νέων ερευνητριών σε θέματα διακρίσεων εντείνει τις ανισότητες του φύλου.

Η μετάβαση από τις σπουδές στην έρευνα είναι μια διαδικασία η οποία καθορίζεται από πολλούς παράγοντες που έχουν να κάνουν με τις ιστορικές συνθήκες και τις αλλαγές στις εργασιακές συνθήκες. Πριν την δεκαετία του 1990, οι γυναίκες αντιμετώπιζαν έμφυλες διακρίσεις οι οποίες είχαν να κάνουν κυρίως με την αποδοχή τους από τις ανδροκρατούμενες επιστημονικές κοινότητες και την συμφιλίωση της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή. Μετά την δεκαετία του 1990, ο ολοένα αυξανόμενος αριθμός γυναικών που εντάχθηκαν στον τομέα της έρευνας βελτίωσε τις συνθήκες εργασίας. Η διάδοση των επισφαλών μορφών εργασίας δημιούργησε, όμως, νέες μορφές έμφυλων διακρίσεων που σχετίζονται με το προσωρινό και χωρίς δικαιώματα εργασιακό καθεστώς στο οποίο βρίσκονται οι ερευνήτριες με συμβάσεις έργου. Το αποτέλεσμα είναι να υπάρχουν έντονες διαγενεακές διαφορές. Η διασφάλιση των δικαιωμάτων των επισφαλών εργαζομένων στην έρευνα κυρίως όσον αφορά στο φύλο αποτελεί ένα σημαντικό ζήτημα.

Μετανάστευση

Η μετανάστευση εκτός Ελλάδας αποτελεί μια στρατηγική επιτάχυνσης της επιστημονικής καριέρας ενώ αντίθετα η επιστροφή στην Ελλάδα

αντιμετωπίζεται ως μια οπισθοχώρηση και επιβράδυνση για τις γυναίκες ερευνήτριες. Οι ανεπάρκειες των επιστημονικών ιδρυμάτων σε τεχνική και διοικητική υποστήριξη, οι τεχνολογικές ελλείψεις αλλά και η έλλειψη κανόνων οργάνωσης της ερευνητικής εργασίας οδηγούν σε σημαντικές καθυστερήσεις που εμποδίζουν την πρόοδο των γυναικών στον χώρο της έρευνας. Παράλληλα η επιστροφή στην Ελλάδα σηματοδοτεί για πολλές γυναίκες αυξημένες πιέσεις να συμμορφωθούν με το πρότυπο της θηλυκότητας και κυρίως της μητρότητας που επικρατεί με αποτέλεσμα να χάνουν την ικανότητά τους να συνεχίζουν την επιστημονική τους δουλειά με τους ίδιους ρυθμούς. Μπορούμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι οι πολιτισμικοί παράγοντες και η πρόσβαση σε υποδομές θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στον τρόπο με τον οποίο αξιολογούνται οι επιστημονικές καριέρες.

Συμφιλίωση οικογενειακής, προσωπικής και επαγγελματικής ζωής

Η συμφιλίωση της επαγγελματικής, προσωπικής και οικογενειακής ζωής για τις ερευνήτριες που εργάζονται στην Ελλάδα αποτελεί ένα πολύπλοκο πρόβλημα το οποίο συνδυάζει τις ελλείψεις στις δημόσιες υποδομές και υπηρεσίες και τις αυξημένες υποχρεώσεις φροντίδας των γυναικών λόγω της επικράτησης κυρίαρχων προτύπων θηλυκότητας και αρρενωπότητας. Όπως αναδεικνύει η ανάλυση των σύγχρονων τάσεων που παρουσιάσαμε παραπάνω, οι γυναίκες παρά τις πιέσεις που δέχονται στον χώρο της έρευνας αναγκάζονται να είναι ουσιαστικά υπεύθυνες και για τις υποχρεώσεις φροντίδας. Οι άνδρες ερευνητές σπάνια κάνουν χρήση των εργασιακών τους δικαιωμάτων ως πατέρες, π.χ. σχετικά με την άδεια πατρότητας, αλλά εκμεταλλεύονται άλλου τύπου επιδόματα που δικαιούνται.

Οι ερευνήτριες στην Ελλάδα πασχίζουν να επιτύχουν σε όλους τους τομείς με αποτέλεσμα να κουράζονται υπερβολικά και να αισθάνονται αποτυχημένες. Αυτή η αίσθηση της αποτυχίας αντανακλάται και στις διαφοροποιημένες αυτό-αξιολογήσεις ανδρών και γυναικών ερευνητών, όπου φαίνεται ότι οι άνδρες θεωρούν τους εαυτούς τους πολύ πιο παραγωγικούς σε σχέση με τις γυναίκες συναδέλφους τους. Η λογική της παραγωγικότητας, η οποία συνάδει με τον κυρίαρχο λόγο για την διαχειριστικότητα, ευνοεί το ανδρικό μοντέλο σύμφωνα με το οποίο η οικογένεια δεν επηρεάζει την επαγγελματική ζωή.

Για τις επισφαλείς (και συνήθως νέες) ερευνήτριες, η επιλογή δημιουργίας οικογένειας συνεπάγεται και την έξοδο από τους ερευνητικούς χώρους, τουλάχιστον όσον αφορά στις ανταγωνιστικές θέσεις εργασίας, όπου υπάρχει η απαίτηση για υψηλή παραγωγικότητα και αυξημένες ώρες εργασίας. Σε αντίθεση με τις επισφαλείς εργαζόμενες, οι περισσότερες ερευνήτριες που εργάζονται σε ερευνητικούς φορείς του δημόσιου τομέα δεν δέχονται πιέσεις της ίδιας έντασης καθώς επωφελοούνται από τις (ελλιπείς) υπάρχουσες κοινωνικές πολιτικές και παροχές που στηρίζουν τη μητρότητα. Σε γενικές γραμμές, το πεδίο της συμφιλίωσης της προσωπικής, οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής στον τομέα της έρευνας και καινοτομίας στην Ελλάδα παρουσιάζει έντονες εσωτερικές διαφοροποιήσεις που αντανακλούν έμφυλες και διαγενεακές ανισότητες.

Ενσωμάτωση της ισότητας των φύλων στους ερευνητικούς θεσμούς

Τα δημόσια ερευνητικά ιδρύματα στην Ελλάδα δεν διαθέτουν πολιτικές και στρατηγικές για την ενσωμάτωση του φύλου γεγονός που κάνει πολύπλοκη αν όχι αδύνατη την καταγγελία των διακρίσεων λόγω φύλου αλλά και την ενίσχυση των γυναικών που εργάζονται στους χώρους αυτούς. Τα ευρήματα της έρευνας καταδεικνύουν ότι δεν υπάρχει ευαισθητοποίηση σχετικά με το ζήτημα της ισότητας των φύλων στην έρευνα. Οι περισσότεροι άνδρες και ένα μεγάλο ποσοστό γυναικών που εργάζονται στον χώρο αυτό αγνοούν τις βασικές αρχές της ισότητας των φύλων και θεωρούν ότι η έμφυλη ουδετερότητα της επιστημονικής κοινότητας αποτελεί εγγύηση για την ισότητα των φύλων.

Όσον αφορά την ανέλιξη στα δημόσια ερευνητικά ιδρύματα υπάρχουν σημαντικά εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στην έρευνα, ιδιαίτερα όσες έχουν υποχρεώσεις φροντίδας. Από τη μια πλευρά, δεν αναγνωρίζεται το διπλό φόρτο εργασίας τους και από την άλλη, τα ανδρικά δίκτυα κυριαρχούν ιδιαίτερα στις θέσεις λήψης αποφάσεων και διαμόρφωσης στρατηγικής. Λίγες γυναίκες φτάνουν σε υψηλές θέσεις και βαθμίδες, ενώ οι περισσότερες αποφεύγουν να βάζουν υποψηφιότητα για τις θέσεις αυτές για να μην επιβαρυνθούν κι άλλο..

Πιο συγκεκριμένα, οι σύγχρονες τάσεις των έμφυλων ανισοτήτων που καταγράψαμε καταδεικνύουν ότι οι γυναίκες που εργάζονται στον τομέα της έρευνας στην Ελλάδα θεωρούν ότι το φύλο τους αποτελεί εμπόδιο στην πρόσληψη, στην επιλογή των υπευθύνων ερευνητικών ομάδων, στην ανέλιξη, και στην εκπροσώπηση του φορέα. Στο πλαίσιο αυτό οποιοσδήποτε αλλαγές σε σχέση με την ενσωμάτωση του φύλου στην έρευνα είναι δύσκολες. Από τις στατιστικές μελέτες φαίνεται επίσης ότι, οι γυναίκες έχουν πολύ λιγότερες ευκαιρίες να αναλάβουν διευθυντικές θέσεις και θέσεις ευθύνης. Παρόλο που γνωρίζουν τις δυσκολίες αυτές δεν μπορούν να αμφισβητήσουν τις έμφυλες ανισότητες ακριβώς επειδή δεν υπάρχουν συγκεκριμένοι κανόνες σεβασμού της ισότητας των φύλων στους ερευνητικούς φορείς. Ακόμα κι όταν υπάρχουν, όμως, όπως συμβαίνει για την νομοθεσία για την ισότιμη εκπροσώπηση στις επιτροπές, δεν εφαρμόζονται. Επομένως, το φαινόμενο της γυάλινης οροφής έχει συνολικότερες επιπτώσεις στην ενσωμάτωση του φύλου στην έρευνα.

Η διαχείριση των ομάδων είναι ένα επίσης σημαντικό ζήτημα το οποίο, όμως, στο ελληνικό σύστημα έρευνας δεν υπόκειται σε κανονισμούς αλλά ούτε και παρακολουθείται. Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις προσεγγίσεις: (α) ανδροκρατική, όπου ζητήματα προσωπικής και οικογενειακής ζωής αποσιωπούνται εντελώς και προβάλλεται η πρόσληψη της επιστήμης σαν παραγωγή γνώσης χωρίς φύλο (β) φεμινιστική, όπου ζητήματα προσωπικής ζωής εντάσσονται στους τρόπους διαχείρισης των ομάδων σαν παράγοντες σημαντικοί για την ανάπτυξη κλίματος συνεργασίας και την παραγωγή επιστημονικών αποτελεσμάτων και (γ) διακοινωνική, όπου οι κατηγορίες του φύλου, της κοινωνικής τάξης, του έθνους και της φυλής λαμβάνονται υπόψη τόσο στη πρόσληψη μελών όσο και στην καλή συνεργασία μεταξύ των μελών. Στην ελληνική περίπτωση κυριαρχεί η πρώτη προσέγγιση, η οποία, όπως φαίνεται και από τις βιογραφικές συνεντεύξεις σε πολλές περιπτώσεις οδηγεί σε

κατάφορες παραβιάσεις των εργασιακών δικαιωμάτων των επισφαλώς εργαζομένων.

Στα ιδιωτικά ερευνητικά κέντρα, καθώς το σύστημα ανέλιξης και μισθοδοσίας υπόκειται σε κριτήρια παραγωγής και όχι επιστημονική αριστείας οι ανισότητες του φύλου βασίζονται κυρίως στην κατάτμηση των εργασιών σε «γυναικείους» και «ανδρικούς» τομείς που αντιστοιχούν σε ανάλογα ωράρια, ευθύνες και μισθούς. Στο σύστημα αυτό η έρευνα κατασκευάζεται σαν «γυναικείος» τομέας ο οποίος παραμένει πολύ πιο κακοπληρωμένος από τις θέσεις διαχείρισης. Η ανέλιξη και οι αυξήσεις στους μισθούς επομένως νοούνται ως μετατάξεις από τους τομείς έρευνας σε τομείς διαχείρισης.

Έμφυλες καινοτομίες

Όσον αφορά στις έμφυλες καινοτομίες, παρατηρούμε έντονες αποκλίσεις μεταξύ της ελληνικής περίπτωσης και άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Οι περισσότερες ερευνήτριες δεν είναι καν εξοικειωμένες με αυτή την ορολογία παρόλο που έχει ενταχθεί στις Ευρωπαϊκές πολιτικές για την έρευνα και ιδιαίτερα στο πρόγραμμα πλαίσιο Horizon 2020. Επιπλέον, δεν υπάρχει καμία ενημέρωση από τους κρατικούς και επιμέρους ερευνητικούς φορείς για το θέμα αυτό. Το παράδειγμα του ερευνητικού εργαστηρίου φαρμακολογίας του ΕΚΠΑ δείχνει, εντούτοις, ότι το φύλο μπορεί να αποτελέσει παράγοντα καινοτομίας και προσέλκυσης χρηματοδοτήσεων.

Στις περισσότερες αφηγήσεις το ευρύτερο πλαίσιο της «διαχειριστικότητας» που έχει επικρατήσει στον τομέα της έρευνας διεθνώς θεωρείται σαν δεδομένο με αποτέλεσμα να εντείνονται οι πιέσεις για παραγωγή γνώσης η οποία συνάδει με αυτό το μοντέλο. Σε πολλά σημεία, όμως, των αφηγήσεων διαφαίνεται ότι το μοντέλο αυτό είναι στη βάση του έμφυλο γιατί προϋποθέτει και προκρίνει τρόπους ζωής και μορφές παραγωγής της γνώσης που είναι ασύμβατες με τις ανάγκες των γυναικών που εργάζονται στην έρευνα σε χώρες όπως η Ελλάδα.

Οι ελλείψεις και οι διακρίσεις που αναλύσαμε μέσα από τον βιωματικό λόγο των ερευνητριών γίνονται πολύ πιο έντονες σ' ένα ερευνητικό περιβάλλον, όπως το ελληνικό, όπου δεν υπάρχουν θεσμοθετημένοι κανόνες για το φύλο όσον αφορά την λειτουργία των ερευνητικών κέντρων και ομάδων με αποτέλεσμα να αναπαράγονται και να πολλαπλασιάζονται οι έμφυλες ανισότητες, οι τάσεις σεξισμού, οι άμεσες και έμμεσες διακρίσεις, οι στερεοτυπικές και προσβλητικές συμπεριφορές απέναντι στις γυναίκες επιστήμονες και οι «αγορίστικες κουλτούρες». Υπάρχει σχεδόν καθολική συμφωνία των συμμετεχουσών στην έρευνα ότι η εφαρμογή πολύ πιο ξεκάθαρων κανόνων σε όλους τους τομείς όσον αφορά τα ερευνητικά καθήκοντα και τις υποχρεώσεις καθώς και η ενθάρρυνση για παραγωγή γνώσης από γυναίκες που εφαρμόζεται μέσω των προγραμμάτων για το φύλο στους ερευνητικούς φορείς του εξωτερικού θα τους επέτρεπε να εργαστούν καλύτερα.

Στην διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, ο τομέας της έρευνας δέχεται έντονες και πολλαπλές πιέσεις που έχουν οδηγήσει στην συρρίκνωσή του, όσον αφορά στο ανθρώπινο δυναμικό αλλά και στις δυνατότητές του να

προσελκύσει ερευνητικές χρηματοδοτήσεις. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι το ερώτημα του κατά πόσο είναι δόκιμο στην παρούσα συγκυρία να επικεντρώνουμε στο φύλο στην έρευνα και την καινοτομία μπορεί να φαίνεται εύλογο. Θεωρούμε, εντούτοις, ότι η προοπτική ανάπτυξης των κατάλληλων δομών για την ενσωμάτωση της ισότητας των φύλων στην έρευνα είναι ιδιαίτερα κρίσιμος στόχος για το σύνολο των ερευνητικών ιδρυμάτων, ιδιαίτερα λόγω της έντασης της επισφάλειας στον συγκεκριμένο κλάδο.

Η ενσωμάτωση του φύλου, όμως, θα πρέπει να συντελεστεί με τέτοιο τρόπο ώστε να αμβλύνει τις διαγενεακές ανισότητες με βάση το φύλο και το εργασιακό καθεστώς. Η αμφισβήτηση της επιστημονικής ουδετερότητας αλλά και των έμφυλων ιεραρχιών στα ερευνητικά ιδρύματα θα δώσει αναμφισβήτητα μεγαλύτερη ώθηση σε ερευνητές και ερευνήτριες να δουλέψουν και να συνεργαστούν με πιο ισότιμους όρους και σε καλύτερες συνθήκες. Τέλος, το ζήτημα του φύλου στην έρευνα και η προοπτική των έμφυλων καινοτομιών ανοίγουν ένα πεδίο διερεύνησης και πειραματισμού που μπορεί να στηριχθεί από τις παρούσες προτεραιότητες των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων. Στο πλαίσιο αυτό, δημιουργείται η ανάγκη για την εκπόνηση περαιτέρω ερευνών και αναλύσεων του φύλου και της επιστήμης στους κλάδους των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών, αλλά και για την διενέργεια ερευνών πεδίου στις φυσικές επιστήμες, οι οποίες μπορούν να συμβάλουν στην παραγωγή έμφυλων καινοτομιών που θα αμφισβητήσουν την κυριαρχία των ουδέτερων ως προς το φύλο επιστημονικών λόγων. Πράγματι, η διαεπιστημονικότητα δεν μπορεί πλέον να περιορίζεται σε συνεργασίες μεταξύ κοινωνικών και πολιτικών επιστημόνων, αλλά θα πρέπει να επεκταθεί και στον τομέα των φυσικών επιστημών που στερεοτυπικά αντιμετωπίζονται ως ουδέτερο προς το φύλο.

Βιβλιογραφία

- Έφη **Αβδελά**, 1998, «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *Τα Ιστορικά* 28-29, σ. 171-202.
- Έφη **Αβδελά**, 1990, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδας/Ιστορικό Αρχείο
- Έφη **Αβδελά**, 1989, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: Η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος - 20ός αιώνας)», *Τα Ιστορικά* 11, σσ. 336-360.
- Έφη **Αβδελά** και Αγγέλικα **Ψαρρά**, επιμ., 1985, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα: Γνώση
- Αθηνά **Αθανασίου**, 2012, "Το φύλο και η σεξουαλικότητα στους λόγους και τις πρακτικές της βιο-επιστήμης: Επιστημολογίες και τεχνολογίες του έμφυλου σώματος" στο Βενετία Καντσά, Βασιλική Μουτάφη, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, επιμ., *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Αθηνά **Αθανασίου**, επιμ., 2011, *Βιοκοινωνικότητες: Θεωρήσεις στην ανθρωπολογία της υγείας* Μετάφραση:Μιχάλης Λαλιώτης, Αθήνα: Νήσος
- Αθηνά **Αθανασίου**, επιμ., 2006, *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα: Νήσος
- Αθηνά **Αθανασίου**, 2004, «Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις. Η μελέτη του φύλου ως αναλυτικού εργαλείου στο χώρο της υγείας», ΕΠΕΑΕΚ «ΠΜΣ- Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις»<http://www.aegean.gr/gender-postgraduate/Documents/%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7%20%CE%91%CE%B8%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%BF%CF%85.pdf>
- Γιάννης **Αντωνίου**, 2012, "Θεωρήσεις του τεχνολογικού φαινομένου τον 20ο αιώνα. Από τον τεχνολογικό ντετερμινισμό στις κοινωνικές σπουδές της τεχνολογίας" στο Μαρία Ρεντετζή, επιμ., *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*, Αθήνα: Εκκρεμές, σσ. 53-66.
- Efi **Avdela** και Angelika **Psarra**, 2005, "Engendering 'Greekness': Women's emancipation and irredentist politics in nineteenth century Greece». *Mediterranean Historical Review*, Vo. 20: 1, pp. 67-79
- Efi **Avdela**, 2000, "Work, gender and history in the 1990s and beyond» in Leonore Davidoff, Keith McClelland και Eleni Varikas, eds, *Gender and history: Retrospect and prospect*, London: Blackwell.
- Ελένη **Βαρίκα**, 1987, *Η εξέγερση των κυριών* Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος
- Ντίνα **Βαΐου**, 2006, «Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο: φύλο και χώρος» στο Θεοδοσία Σούλα Παυλίδου, επιμ., *Σπουδές φύλου: Τάσεις/Εντάσεις στην Ελλάδα και σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, σσ. 29-33
- Anne **Balsamo**, 1999, *Technologies of the gendered body: Reading cyborg women* Duke University Press
- Anne **Balsamo**, 2004α, "Μορφές τεχνολογικής σωματοποίησης: διαβάζοντας το σώμα στον σύγχρονο πολιτισμό" στο Δήμητρα Μακρινιώτη, 2004, επιμ., *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 205-221
- Anne **Balsamo**, 2004β, "Στην κόψη του ξυραφιού : κοσμητική χειρουργική και νέες τεχνολογίες απεικόνισης" στο Δήμητρα Μακρινιώτη, 2004, επιμ., *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 315-334
- Anne **Balsamo** and Judy **Wajcman**, 2013, "Feminism, technology and labour", *FemTechNet Video Dialogues* <http://femtechnet.newschoool.edu/groups/docc-2013-video-dialogs/forum/topic/history-of-the-engagement-of-feminism-technology-labor-judy-wajcman-with-an/#post-1530>
- Χρυσή **Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη** και Λάουρα **Μαράτου-Αλιπράντη**, Αντουανέττα **Καπέλλα-Λαγουδάκη**, 2001, *Εκπαίδευση και Φύλο*, Αθήνα: Κ.Ε.Θ.Ι.
- Caroline H. **Bledsoe** and Rachel F. **Scherrer**, 2007, "The dialectics of disruption: Paradoxes of nature and professionalism in contemporary American childbearing" στο Maria C. Inhorn, eds,

Reproductive disruptions: gender, technology and biopolitics in the new Millennium, New York: Bergham Books, pp. 47-58.

Ελπίδα **Βόγλη**, 2007, “Ελληνίδες επιστήμονες: εικόνες στο γυναικείο τύπο των συλλογών του Ε.Λ.Ι.Α.” στο Σάσα Λαδά, επιμ., *Η εικόνα του/της επιστήμονα στην Ελλάδα 1900-1980: (Ε) ντοπισμένες ταυτότητες- ταυτότητες τόπων*. Έρευνα-επιμέλεια: Στέργιος Καράβατος και Κατερίνα Χατζηκωσταντίνου, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης, σσ. 93-114

Στέλλα **Βοσνιάδου** και Λυδία **Βαΐου**, 2011-12, “Αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας για την έμφυλη κατανομή του επιστημονικού και διοικητικού προσωπικού καθώς και του φοιτητικού πληθυσμού του Πανεπιστημίου Αθηνών”, ΕΚΠΑ - ΘΕ.ΦΥΛ.ΙΣ., <http://thefyliscentre.uoa.gr>

Στέλλα **Βοσνιάδου**, και Λυδία **Βαΐου**, 2006, “Η θέση των γυναικών στο ακαδημαϊκό προσωπικό των Ελληνικών πανεπιστημίων” στο Θεοδοσία Σούλα Παυλίδου, επιμ., *Σπουδές φύλου: Τάσεις/ Εντάσεις στην Ελλάδα και σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, σσ. 45-50

Στέλλα **Βοσνιάδου**, και Λυδία **Βαΐου**, 2004, «Έρευνα για τα ποσοστά των γυναικών στα Ελληνικά Πανεπιστήμια» *Περιοδικό του Ελληνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου*, 15- 12, αρ. φύλλου 57.

Tatiana **Butovitsc Temm**, 2008, “If you meet the expectations of women, you exceed the expectations of men. How Volvo designed a car for women customers and made world headlines” in Londa Schiebinger, eds, *Gender innovations in science and engineering* Stanford: Stanford University Press.

Γ.Γ.Ε.Τ. Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, 2013α, «Ο ρόλος του Εθνικού Συμβουλίου Έρευνας και Τεχνολογίας»

<http://www.gsrt.gr/central.aspx?sId=10614651117316461438202>

Γ.Γ.Ε.Τ., Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, 2013β, «Δελτίο Τύπου Συνάντηση μεταξύ του Γενικού Γραμματέα Έρευνας και Τεχνολογίας, Δρ. Χρήστου Βασιλάκου και της Γενικής Γραμματέως Ισότητας των Φύλων, κ. Βάσως Κόλλια (3-10-2013)» [http://www.gsrt.gr/central.aspx?](http://www.gsrt.gr/central.aspx?sId=11014581116316461453967&olID=672&neID=589&neTa=2_739&ncID=0&neHC=0&tbid=0&lrID=2&oldUIID=a16721011101458111631012&actionID=load)

[sId=11014581116316461453967&olID=672&neID=589&neTa=2_739&ncID=0&neHC=0&tbid=0&lrID=2&oldUIID=a16721011101458111631012&actionID=load](http://www.gsrt.gr/central.aspx?sId=11014581116316461453967&olID=672&neID=589&neTa=2_739&ncID=0&neHC=0&tbid=0&lrID=2&oldUIID=a16721011101458111631012&actionID=load)

Γ.Γ.Ε.Τ., Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, 2012, «Διαμόρφωση κατευθύνσεων σχεδιασμού και κατάρτισης αναπτυξιακού προγραμματισμού 2014-2020» έκθεση για την ΕΤΑΚ http://www.gsrt.gr/Financing/Files/ProPeFiles20/Protasi%20ethnikis%20stratigikis%20gia%20ETAK2014-2020_Final.pdf

Γ.Γ.Ι.Φ. Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, 2010, «Εθνικό πρόγραμμα για την ουσιαστική ισότητα των φύλων» Αθήνα: Γ.Γ.Ι.Φ. και Διόνκος. http://www.isotita.gr/var/uploads/PLHROFORIAKO%20YLIKO/ETHNIKO_PROGRAMMA_OYSIASTIKH_ISOTHHTA_FYLWN_2010_2013.pdf

Anna **Chronaki** and Yannis **Pechtelidis**, 2012, “Following (or not) mathematics related paths as a gendered choice”, *HMS International Journal of Mathematics in Education*, Volume 4, pp. 399-403

Anna **Chronaki** and Yannis **Pechtelidis**, 2012a, “Being good at maths: Fabricating Gender Subjectivity” *Journal of Research in Mathematics Education*, 1 (3), pp. 246-277

Anna **Chronaki**, 2012, “Wo/men in relation to school technology and mathematics re-reading hegemonic discourses via ‘cyborgs’ and ‘subalterns’”, *Quaderni di ricerca in Didattica (Mathematics)*, 22, pp.156-160

Anna **Chronaki**, 2012a, “Women, mathematics , technology and other dangerous things: A gendered reading of development as the quality/equity discourse”, *HMS International Journal of Mathematics in Education*, 4, pp. 60-81

Anna **Chronaki**, 2008a, “Women writing for a school mathematics journal: belonging and becoming in a gendered network”, in Anna Chronaki, ed., 2008, *Mathematics, technologies, education : the gender perspective*, Volos: Thessaly University Press, pp. 129-135

Anna **Chronaki**, 2008β, "Performing beginnings; performing bodies" in Anna Chronaki, ed., 2008, *Mathematics, technologies, education : the gender perspective*, Volos: Thessaly University Press, pp. 61-75

Anna **Chronaki**, 2008γ, "Sciences entering the 'body' of education: Women's experience and masculine domains of knowledge" in M. Chionidou-Moskofoglou, A. Blunk, R. Siemprinska, Y. Solomon and R. Tanzberger, eds., *Promoting equity in maths achievement: The current discussion*, Barcelona: The University of Barcelona Press

Cynthia **Cockburn**, 1985, *Machinery of dominance: women, men, and technical know-how*, London: Pluto Press.

Cynthia **Cockburn** and Susan **Ormrod**, 1993, *Gender and technology in the making*, London: Sage Publications

Cynthia **Cockburn**, 1997, "Domestic technologies: Cinderella and the engineers" *Women's studies International Forum*, Vol. 20, No. 3, pp. 361-371

Patricia **Cooper**, 2012, "Αυτό που χρειάζεται η χώρα είναι ένα καλό πούρο των 25 σέντς", στο Μαρία Ρεντετζή, επιμ., *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*. Μετάφραση Αμαλία Χατζηευγενιάδου, Αθήνα: Εκκρεμές σσ. 67-114

Κατερίνα **Δαλακούρα**, 2008, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19ος αιώνας - 1922). Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού*, Αθήνα: Gutenberg

Κατερίνα **Δαλακούρα**, 2000, *Το κεντρικό παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης 1854-1914: Μια πρώτη προσέγγιση της εκπαίδευσης των θηλέων στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.

Simone **de Beauvoir**, (1949) 2009, *Το Δεύτερο Φύλο* μετάφραση: Τζένη Κωσταντίνου, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Βασιλική **Δεληγιάννη-Κουϊμτζή**, Ελευθερία **Γωνίδα-Μπαμνίου** και Αναστασία **Ψάλτη**, 2008α, *Εφηβεία, προσανατολισμοί και επιλογές ζωής: Διερευνώντας τις μεταβατικές διαδικασίες των νέων με την οπτική του φύλου*, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.

Βασιλική **Δεληγιάννη-Κουϊμτζή**, Διομήδης **Μαρκουλής**, Ελευθερία **Γωνίδα-Μπαμνίου**, Αναστασία **Ψάλτη**, Ελένη **Κουϊμτζή** και Αφροδίτη **Μπάκα**, 2008β, *Εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές εφήβων: Διερεύνηση των αντιλήψεων σε θέματα ισότητας των δύο φύλων της ελληνικής σχολικής κοινότητας (μαθητές/τριες, εκπαιδευτικοί, γονείς)* ΕΠΕΑΕΚ II, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.

Βασιλική **Δεληγιάννη-Κουϊμτζή** και Δέσποινα **Σακκά**, 2007, *Από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή. Μελέτες για την ταυτότητα φύλου στην ελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα: Gutenberg

Βασιλική **Δεληγιάννη-Κουϊμτζή**, Σιδηρούλα **Ζιώγου-Καραστεργίου** και Λ **Φρόση**, επιμ., 2003, *Φύλο και εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα: Προωθώντας παρεμβάσεις για την ισότητα των φύλων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα*, Αθήνα: Κ.Ε.Θ.Ι.

Βασιλική **Δεληγιάννη** και Σιδηρούλα **Ζιώγου**, επιμ., 1997, *Φύλο και σχολική πράξη*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας

Βασιλική **Δεληγιάννη** και Σιδηρούλα **Ζιώγου**, επιμ., 1993, *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας

Βασιλική **Δενδρινού**, επιμ., 2008, *Φεμινιστικές παρεμβάσεις στις σύγχρονες επιστήμες: μωσαϊκό παραδειγμάτων*, Αθήνα: Εκδόσεις ΕΚΠΑ και Προγράμματος Σπουδών για Θέματα Φύλου και Ισότητας. http://thefyliscentre.uoa.gr/fileadmin/thefyliscentre.uoa.gr/uploads/thefylis_tomos_1.pdf

Βασιλική **Δενδρινού** και Στέλλα **Βοσνιάδου**, 2006, "Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών: Το πρόγραμμα ΘΕΦΥΛΙΣ", στο Θεοδοσία Σούλα Παυλίδου, επιμ., 2006, *Σπουδές φύλου: Τάσεις/εντάσεις στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, σσ. 35-44

Margaret A. **Eisenhart** and Elisabeth **Finkel**, 1988, *Women's science: learning and succeeding from the margins* Chicago: The University of Chicago Press

- ΕΚΤ** Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, 2007, “Χαρτογράφηση του επιστημονικού χώρου του ελληνικού γυναικείου ερευνητικού δυναμικού”: *Τελική έκθεση του Δικτύου Περικτιόνη* http://ereunities.ekt.gr/opencms/opencms/ereunities/apotelesmata_fylladio.pdf
- ΕΛ.Ε.ΓΥ.Π** Ελληνική Ένωση Γυναικών Πανεπιστημιακών, 2013, «ΔελτίοΤύπου» Αθήνα 14 Οκτωβρίου 2013
- Ένωση Ελλήνων Ερευνητών**, 2005, «Προτάσεις της Ένωσης Ελλήνων Ερευνητών για το νέο νομοθετικό πλαίσιο για την επιστημονική έρευνα» http://www.inp.demokritos.gr/~eee/protaseisEEE_uptd.pdf
- ERAWATCH**, 2012, “ERAWATCH country reports: Greece” prepared by Lena Tsipouri and Sophia Athanassopoulou http://erawatch.jrc.ec.europa.eu/erawatch/export/sites/default/galleries/generic_files/file_0372.pdf
- European Commission**, Directorate General for Research, 2000, “Science Policies in the EU: Promoting excellence through mainstreaming gender equality” report by the European Technology and Assessment Network (ETAN) expert working group on women and science ftp://ftp.cordis.europa.eu/pub/improving/docs/g_wo_etan_en_200101.pdf
- European Commission**, Directorate General for Research and Innovation, 2008, “Monitoring progress towards Gender Equality in the sixth framework programme science and society: Citizens and governance in a knowledge-based society. Synthesis Report - Support for the coherent development of policies (including related policy-oriented research)” by Lut Mergaert, Yellow Window Management Consultants http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/monitoring-progress-towards-gender-equality-in-fp6_en.pdf
- European Commission**, Directorate General for Research and Innovation, 2009α, “Toolkit: Gender in EU funded research”, by Yellow Window Management Consultants http://www.yellowwindow.be/genderinresearch/downloads/YW2009_GenderToolKit_Module1.pdf
- European Commission**, Directorate General for Research, 2009β, “Women in science” http://ec.europa.eu/research/audio/women-in-science/pdf/wis_en.pdf#view=fit&pagemode=none
- European Commission**, Directorate General for Research, Science Economy and Society, 2009γ, “Women in science and technology: creating sustainable careers” http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/wist2_sustainable-careers-report_en.pdf
- European Commission**, Directorate General for Research and Innovation, 2009δ, “The Gender Challenge in Research Funding: Assessing the European National Scenes” https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/gender-challenge-in-research-funding_en.pdf
- European Commission**, Directorate General for Research and Innovation, 2010, “Stocktaking 10 years of ‘Women in science’ policy by the European Commission 1999-2009” edited by Marina Marchetti and Tiia Raudma http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/stocktaking-10-years-of-women-in-science-book_en.pdf
- European Commission**, Directorate General for Research and Innovation, 2012α, “Meta-analysis of gender and science in research” http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/meta-analysis-of-gender-and-science-research-synthesis-report.pdf
- European Commission**, Directorate General for Research, 2012β, «Structural change in research institutions: enhancing excellence, gender equality and efficiency in research and innovation” Report by the Expert group on structural change, http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/structural-changes-final-report_en.pdf
- European Commission**, Directorate General for Research and Innovation, 2013, “She figures 2012”, http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/she-figures-2012_en.pdf
- European Commission**, Directorate General for Research and Innovation, 2015, “She figures 2014: Preliminary results”, https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/she_figures_2015-leaflet-web.pdf
- European Platform of Women Scientists**, 2009, “EPWS Position Paper on the European Parliament Resolution on better careers and more mobility: a European partnership for researchers” <http://s3-eu-west-1.amazonaws.com/data.epws.org/DOCUMENTS/EPWS+Position+Paper+on+Mobility+of+Researchers.pdf>

European Platform of Women Scientists, 2012, "Position Paper on the EU Framework Program for Research and Innovation Horizon 20/20", Brussels March <https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/data.epws.org/DOCUMENTS/POSITION+PAPERS/EPWS+position+paper+Horizon+2020.pdf>

Αναστασία **Ζαμπανιώτου** και Ουρανία **Ιωαννίδου**, 2009, «Η παράμετρος του φύλου στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας», Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο <http://newton.ee.auth.gr/genderIssues/images/docs/ape.pdf>

Χρυσάνθη **Ζάχου** και Δημήτριος **Σταφυλάς**, 2008, *Εκπαιδευτικό επίπεδο και συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας: Μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης*, Αθήνα: Κ.Ε.Θ.Ι.- Παρατηρητήριο για την Ισότητα στην Εκπαίδευση

Paula **Findlen**, 2007, "Ανδρικά Προνόμια: Φύλο, χώρος και γνώση στο μουσείο της πρώιμης νεωτερικότητας", στο Μαρία Ρεντετζή, επιμ., *Ο χώρος του επιστημονικού εργαστηρίου 16ος-20ος αιώνας: Αρχιτεκτονικές και κοινωνικές διαστάσεις*. Μετάφραση Αμαλία Χατζηευγενιάδου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 1-38.

Evelyn **Fox Keller** and Helen **E. Longino**, eds, 1996, *Feminism and science*, Oxford: Oxford University Press.

Evelyn **Fox Keller** and Helen **E. Longino**, 1996, "Introduction" in Evelyn Fox Keller and Helen E. Longino, eds, *Feminism and science*, Oxford: Oxford University Press, pp. 1-14.

Evelyn **Fox Keller**, 1985, *Reflections on gender and science*, New Haven: Yale University Press.

Evelyn **Fox Keller**, 1982, "Feminism and science" *Signs Journal of Women in Culture and Society* Vol. 7, No. 3 reprinted in Evelyn Fox Keller and Helen E. Longino, eds, 1996, *Feminism and Science*, Oxford: Oxford University Press, pp. 28-40.

Eugenia **Georges**, 2008, *Bodies of knowledge: the medicalization of reproduction in Greece*, Nashville: Vanderbilt University Press.

GenSET 2011a, "Advancing excellence in science through gender equality" *Workshop briefing materials and Capacity building report* http://www.genderinscience.org/index.php/downloads/cat_view/10-genset-project-publications

GenSET 2011β, «Advancing RTD through gender-fair recruitment and retention strategies» *Workshop briefing materials and Capacity building report* http://www.genderinscience.org/index.php/downloads/cat_view/10-genset-project-publications

GenSET 2011γ Gender stereotypes and gender attitudes in the assessment of 'womens' work' *Workshop briefing materials and Capacity building report* http://www.genderinscience.org/index.php/downloads/cat_view/10-genset-project-publications

Donna **Haraway**, 2008, *When species meet*, London: University of Minnesota Press

Donna **Haraway**, 1991, «A cyborg manifesto: science, technology, and socialist-feminism in the late twentieth century», in *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, New York: Routledge, σσ.149-181.

Donna **Haraway**, 1989, *Primate Visions: gender, race and nature in the world of modern science*, New York: Routledge

Sandra **Harding**, 1991, *Whose science? Whose knowledge? Thinking from womens' lives*, Ithaca: Cornell University Press.

Sandra **Harding**, 1986, *The science question in feminism*, Milton Keynes: Open University Press

Helsinki Group on Women and Science, 2013, "Declaration on Horizon 20/20" <http://home.epws.org/Declaration-on-Horizon-2020-from-the-Helsinki-Group>

Helsinki Group on Women and Science, 2009, "Gender and research beyond 2009: Position paper" http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/gender-and-research-beyond-2009_en.pdf

Roger **Horowitz** 2012, "Εκεί που δεν θα δούλευαν οι άνδρες": Φύλο, εξουσία, χώρος και έμφυλος καταμερισμός εργασίας στην αμερικάνικη βιομηχανία κρέατος, 1890- 1990", Μαρία Ρεντετζή, επιμ., *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*. Μετάφραση Αμαλία Χατζηευγενιάδου, Αθήνα: Εκκρεμές, σσ.115-160

Αικατερίνη **Θεοδωράκη** και Βασιλική **Δεληγιάννη-Κουίμτζη**, 2007, «Κορίτσια και θετικές επιστήμες: οι αντιλήψεις των δασκάλων του Δημοτικού Σχολείου για τα μαθήματα και τα επαγγέλματα των Θ.Ε. με την οπτική του φύλου», 5^ο Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Ε.Μ.Π. και του Μ.Ε.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. *Παιδεία, Έρευνα, τεχνολογία. Από το χθες στο αύριο*

ΘΕ.ΦΥΛ.ΙΣ., 2011-12, *Αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας για την έμφυλη κατανομή του επιστημονικού και διοικητικού προσωπικού καθώς και του φοιτητικού πληθυσμού του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα: ΕΚΠΑ

Maria C. **Inhorn**, eds, 2007, *Reproductive disruptions: gender, technology and biopolitics in the new Millennium*, New York: Bergham Books.

Maria C. **Inhorn**, 2007, "Introduction: Defining women's health as a discursive field: a dozen messages from more than 150 ethnographies" in Maria C. Inhorn, eds, *Reproductive disruptions: gender, technology and biopolitics in the new Millennium*, New York: Bergham Books, pp. 1-43

Ludmilla **Jordanova**, 1999, *Nature displayed: Gender, science and medicine 1760-1820*, New York: Pearson.

Eirini **Kampriani**, 2009, "Between religious philanthropy and individualized medicine: situating inherited breast cancer risk in Greece" *Journal Anthropology and Medicine*, Volume 16, Issue 2, *Special Issue: Biomedical technology and health inequities in the global North and South*, pp. 165-178.

Μαρούλα **Κανταράκη**, Μαρία **Παγκάκη** και Ευγενία **Σταματελοπούλου**, 2008, *Κατά φύλο επαγγελματικός διαχωρισμός (κάθετος και οριζόντιος): Διακρίσεις και ανισότητες κατά των γυναικών στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Κ.Ε.Θ.Ι.

Μαρία **Καραμεσίνη** κ.α, 2008, *Η Απορρόφηση των πτυχιούχων πανεπιστημίου στην αγορά εργασίας: Πανελλαδική έρευνα στους αποφοίτους των ετών 1998-2000*, Οριζόντια Δράση Υποστήριξης Γραφείων Διασύνδεσης Πανεπιστημίων, Αθήνα: Διόνικος

Δήμητρα **Κατή**, 1990, *Νοημοσύνη και φύλο: ο σεξισμός στις επιστημονικές ιδέες για τις γνωστικές ικανότητες*, Αθήνα: Οδυσσέας

Gianna **Katsiavoura**, 2012, "Gender, ecology and history of science" στο Gianna Katsiavoura and Annete Vogt, eds., 2012, *Gender studies and science: problems, tasks, perspectives*, Athens: Nissos (σσ. 45-56)

Γιάννα **Κατσιαμπούρα** και Ιωάννης **Παρκοσίδης**, 2008, «Φύλο και τεχνολογία: μια ανοικτή συζήτηση», *Κριτική Επιστήμη και Εκπαίδευση*, τχ. 8, Δεκέμβριος, σσ. 49-60 http://kritiki.hpdst.gr/sites/kritiki.hpdst.gr/files/articles/kritiki_049-058.pdf

Γιάννα **Κατσιαμπούρα**, 2009, «Έμφυλες προσεγγίσεις στην ιστορία των φυσικών επιστημών», στο Π. Καριώτογλου, Α. Σπύρτου, Α. Ζουπίδης, επιμέλεια, *Πρακτικά 6^{ου} Πανελλήνιου Συνεδρίου Διδακτικής των Φυσικών Επιστημών και Νέων Τεχνολογιών στην Εκπαίδευση - Οι πολλαπλές προσεγγίσεις της διδασκαλίας και της μάθησης των Φυσικών Επιστημών*, Θεσσαλονίκη, σσ. 64-71.

Ιωάννα **Κατσιαμπούρα**, 2008, «Το φύλο στην ιστορία των επιστημών», στο Κωνσταντίνος Δ. Σκοροδύλης, επιμ., *Ζητήματα θεωρίας των επιστημών της φύσης*, Αθήνα: Τόπος. Επιστημονικές Εκδόσεις, σσ. 151-164

Gil **Kirkup**, Linda **Janes**, Kath **Woodward**, Fiona **Hovenden**, eds., 2000, *The gendered cyborg: a reader* London: Routledge

Εύη **Κλαδούχου**, 2005, *Εκπαίδευση και φύλο στην Ελλάδα: Σχολιασμένη καταγραφή της βιβλιογραφίας*, <http://www.aegean.gr/Social-Anthropology/msc/activity/msc-woman-gender-gr-activity-research-kladouxou.pdf>

Γ. **Κοσμαράς**, 1989, "Η θέση των γυναικών στην τυπογραφία μετά την εισαγωγή της φωτοστοιχειοθεσίας. Η κατάσταση στην Ελλάδα" στο Μ. Μαρματάκη και Ξανθή Πετρινωτή, επιμ., *Γυναίκες εργασία, νέες τεχνολογίες*, Αθήνα: Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της γυναίκας, σσ. 122-131

Σάσα **Λαδά**, 2007, επιστ. επιμ., *Η εικόνα του/της επιστήμονα στην Ελλάδα 1900-1980: (Ε) ντοπισμένες ταυτότητες- ταυτότητες τόπων*. Έρευνα-επιμέλεια: Στέργιος Καράβατος και Κατερίνα Χατζηκωσταντίνου, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης

- Σάσα **Λαδά**, 2006, «Η ομάδα γυναικείων σπουδών του ΑΠΘ» στο Θεοδοσία Σούλα Παυλίδου, επιμ., 2006, *Σπουδές φύλου: Τάσεις/εντάσεις στην Ελλάδα και σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, σσ. 79-86
- Σάσα **Λαδά**, επιμ., 1996, *Οι γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή εμπειρία*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής
- Σάσα **Λαδά**, 1989, «Συνέντευξη με τη φυσικό Εβελιν Φοξ Κέλλερ: 'Σκέψεις για το φύλο και την επιστήμη'», *Δίνη: Φεμινιστικό περιοδικό*, 4, σσ. 62-67.
- Bruno **Latour**, 1987, *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*, Cambridge, MA: Harvard University Press
- Mary **Lefkarites**, 1992, "The sociocultural implications of modernizing childbirth among Greek women in the island of Rhodes" *Medical Anthropology*, Vol 13, pp. 385-413
- Maureen **Linker**, 2000, «Defending feminist territory in the science wars" in *Women succeeding in the sciences. Theories and practices across disciplines* West Lafayette: Purdue University Press, σσ. 177-194.
- Genevieve **Lloyd**, 1993, "Reason, science and the domination of matter". The man of reason", London: Routledge. Reprinted in Evelyn Fox Keller and Helen E. Longino, eds, 1996, *Feminism and Science*, Oxford: Oxford University Press, pp. 41-53.
- Margaret **Lock**, 2007, "The final disruption? Biopolitics of post-reproductive life", in Maria C. Inhorn, eds, 2007, *Reproductive disruptions: gender, technology and biopolitics in the new Millennium*, New York: Bergham Books
- Helen E. **Longino**, 1993, "Subjects, power and knowledge. Description and prescription in feminist philosophies of science", in Linda Alcoff and Elisabeth Potter, eds., *Feminist Epistemologies*, pp. 101-120
- Δήμητρα **Μακρινιώτη**, 2004, επιμέλεια, *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Νήσος
- Λάουρα **Μαράτου-Αλιπράντη**, 2008, *Παλαιά και νέα επαγγέλματα: Μια προσέγγιση από την πλευρά του φύλου*, ΕΠΕΑΕΚ II (4.1.1.α), Αθήνα: Κ.Ε.Θ.Ι.
- Λάουρα **Μαράτου-Αλιπράντη**, 2006, "Γυναίκες και επιστημονική έρευνα. Η σύγχρονη ευρωπαϊκή προβληματική και η ελληνική πραγματικότητα, στο Κονιόρδος, Σ., Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη και Παναγιωτοπούλου Ρ, (επιμ.). *Κοινωνικές Εξελίξεις στη Σύγχρονη Ελλάδα: Εργασία, εκπαίδευση, οικογένεια, παρέκκλιση*, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα, σσ. 181-206.
- Λάουρα **Μαράτου-Αλιπράντη**, 2005, *Η επιστήμη έχει φύλο: Γυναίκες στον ακαδημαϊκό χώρο*, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα
- Λάουρα **Μαράτου-Αλιπράντη**, Καλλιρρόη **Δαφνά**, Λήδα **Γιαννακοπούλου**, Ζωγραφιά **Κυμπέρη** και Παρασκευή **Ρέπα**, 2002, "Ελλάδα: Γυναίκες και επιστήμη. Εθνική έκθεση", ΕΚΚΕ και Υπουργείο Ανάπτυξης, Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, Διεύθυνση Σχεδιασμού και Προγραμματισμού. ftp://ftp.cordis.europa.eu/pub/improving/docs/women_national_report_greece_el.pdf
- Λάουρα **Μαράτου-Αλιπράντη**, Τεμπέρογλου, **Κετσετσοπούλου**, 2001, "Μελέτη για την ενίσχυση της συμμετοχής των γυναικών στην επιστημονική έρευνα στην Ελλάδα". Τόμοι 1 και 2, Αθήνα: ΕΚΚΕ
- Μ. **Μαρματάκη** και Ξανθή **Πετρινώτη**, επιμ., 1989, *Γυναίκες εργασία, νέες τεχνολογίες*, Αθήνα: Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της γυναίκας
- Μ. **Μαρματάκη-Μόχλο**, 1989, "Γυναικεία απασχόληση στον τομέα της μηχανογράφησης στην Ελλάδα" στο Μ. Μαρματάκη και Ξανθή Πετρινώτη, επιμ., *Γυναίκες εργασία, νέες τεχνολογίες*, Αθήνα: Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της γυναίκας σσ. 98-105
- Emily **Martin**, 2006, "Το ωάριο και το σπερματοζώαριο: Πως η επιστήμη έπλασε ένα ειδύλλιο βασισμένο στους στερεότυπους ανδρικούς ρόλους" στο Αθηνά Αθανασίου, επιμ., *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 313-334
- C. **Megan Urry**, 2008, "Are photons gendered? Women in physics and astronomy" in Londa Schiebinger, ed., *Gendered innovations in science and engineering*, Stanford: Stanford University Press, pp. 150-164.

- Μάρθα **Μιχαηλίδου**, 2005, “Υβριδισμός και υποκειμενικότητα: η φιγούρα του cyborg και το μεταβιομηχανικό υποκείμενο”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 115, σελ. 3-26
- Ναυσικά **Μοσχοβάκου**, συντ., 2008, *Συλλογή, κριτικός σχολιασμός και οργάνωση της ψηφιοποίησης της υπάρχουσας ερευνητικής παραγωγής στον τομέα της ισότητας στην εκπαίδευση*, Αθήνα: ΚΕΘΙ-Παρατηρητήριο για την Ισότητα στην Εκπαίδευση
- Αλεξάνδρα **Μπακαλάκη**, επιμ., 1994, *Ανθρωπολογία, γυναίκες, φύλο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Αλεξάνδρα **Μπακαλάκη** και Ελένη **Ελγεμίτου**, 1987, *Η εκπαίδευση εις τα του οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929* Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας και Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς
- Anastasios **Barkatsas**, Katerina **Kasimatis** and Vasilis **Gialamas**, 2009, “Learning secondary mathematics with technology: Exploring the complex interrelationship between students’ attitudes, engagement, gender and achievement” *Computers & Education*, Vol. 52, pp. 562-570
- Γ. **Μπελογιάννης**, Φ. **Κουγιουμουτζάκη**, Α. **Καλαματιανού**, 2007, «Η συμμετοχή του φύλου στην ελληνική εκπαίδευση: ένα κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό ζητούμενο», στο 5^ο Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Ε.Μ.Π. και του Μ.Ε.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. «Παιδεία, Έρευνα, Τεχνολογία. Από το χθες στο αύριο»
- Ρίκα **Μπενεβίστε**, 2006, «Σπουδές φύλου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας» στο Θεοδοσία Σούλα **Παυλίδου**, επιμ., 2006, *Σπουδές φύλου: Τάσεις/εντάσεις στην Ελλάδα και σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, σσ. 71-78
- Lisa **Nakamura**, 2002, *Cybertypes: race, ethnicity and identity on the internet* New York: Routledge.
- Nature**, 2013, “Women in Science” special issue No. 495, Vol. 5, March 2013
- Ελένη **Ντρενογιάννη**, Φανή **Σέρογλου**, Ευαγγελία **Τρέσσου**, 2007, *Φύλο και Εκπαίδευση. Μαθηματικά, Φυσικές Επιστήμες, Νέες Τεχνολογίες*, Αθήνα: Καλειδοσκόπιο
- Sherry **Ortner**, 1994, “Είναι το θηλυκό για το αρσενικό ό,τι η φύση για τον πολιτισμό;” Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, επιμέλεια, *Ανθρωπολογία, γυναίκες, φύλο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 74-107.
- Rosella **Palomba**, 2009, “Greece”, in Directorate General for Research, Science, Economy and Society, “The gender challenge in research funding. Assessing the European national scenes”, Brussels: European Union.
- Rosella **Palomba**, 2008, “The gender challenge in research funding - assessing the European national scenes – GREECE” report for the European Commission, http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/greece-research-funding_en.pdf
- Παγωνίτα **Παντίσκα** και Γιάννα **Παπαπάνου** και Κωνσταντίνος **Ραβάνης**, 1997, «Η διάκριση των φύλων στα σχολικά εγχειρίδια των φυσικών επιστημών: παραδοσιακές και εναλλακτικές προσεγγίσεις», στο Βασιλική Δεληγιάννη και Σιδηρούλα Ζιώγου, επιμ., 1997, *Φύλο και σχολική πράξη*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, σσ. 331-338
- Γιώτα **Παπαγεωργίου**, 2010, *Φύλο και έρευνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg
- Ζωή **Παπαδοπούλου-Νταϊφώτη**, 2008, “Γυναίκες, ψυχική υγεία και χρήση ψυχοτρόπων ουσιών” στο Βασιλική Δενδρινού, επιμ., *Φεμινιστικές παρεμβάσεις στις σύγχρονες επιστήμες: μωσαϊκό παραδειγμάτων*, Αθήνα: ΕΚΠΑ και Πρόγραμμα Σπουδών για Θέματα Φύλου και Ισότητας http://thefyliscentre.uoa.gr/fileadmin/thefyliscentre.uoa.gr/uploads/thefylis_tomos_1.pdf
- Marina **Papastergiou**, 2008, “Are computer science and information technology still masculine fields? High school students’ perceptions and career choices”, *Computers & Education*, 51, pp. 594-608
- Marina **Papastergiou** and Christina **Solomonidou**, 2005, “Gender issues in internet access and favorite internet activities among Greek high school pupils inside and outside school”, *Computers & Education*, Vol. 44, pp. 377-393
- Λήδα **Παπαστεφανάκη**, 2009, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά (1870-1940)*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

- Θεοδοσία Σούλα **Παυλίδου**, επιμ., 2006, *Σπουδές φύλου: Τάσεις/εντάσεις στην Ελλάδα και σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη
- Ξανθή **Πετρινώτη**, 1998, *Η δόμηση των εσωτερικών αγορών εργασίας. Φύλο, τεχνολογία, ανταγωνισμός: η περίπτωση των τραπεζών*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Cassandra L. **Pinnick**, 2008, "Έχει φύλο η επιστήμη; Φεμινιστική θεωρία της επιστήμης και γιατί οι άνδρες επιστήμονες πρέπει να προσέχουν", στο Βασιλική Δενδρινού, επιμ., *Φεμινιστικές Παρεμβάσεις στις σύγχρονες επιστήμες: μωσαϊκό παραδειγμάτων*, Αθήνα: Εκδόσεις ΕΚΠΑ και του Προγράμματος ΘΕΦΥΛΙΣ, σσ. 56-68 http://thefyliscentre.uoa.gr/fileadmin/thefyliscentre.uoa.gr/uploads/thefylis_tomos_1.pdf
- Mary **Poovey**, 2006, "Επεισόδια αδιάκριτου χαρακτήρα: η ιατρική αγωγή των βικτωριανών γυναικών" στο Αθηνά Αθανασίου, επιμ., *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 335-360.
- Quantos**, 2007, "Η ελληνίδα ερευνήτρια στην βιομηχανική έρευνα και καινοτομία" Τελική έκθεση Δίκτυο Περικτιόνη, Υπουργείο Ανάπτυξης, Γ'κοινοτικό πλαίσιο στήριξης
- Μαρία **Ρεντετζή**, 2006, "Η σκιαγράφηση της ιστορίας των γυναικών στις επιστήμες", *Σύγχρονα Θέματα* No. 94, σσ. 50-61
- Μαρία **Ρεντετζή**, 2007α, "Αόρατοι τεχνικοί στο κέντρο πυρηνικών ερευνών Δημόκριτος: Φύλο και φυσική στη μεταπολεμική Ελλάδα" *Κριτική Επιστήμη και Εκπαίδευση* T. 6, No. 07, σσ. 47-70
- Μαρία **Ρεντετζή**, 2007β, επιμ., *Ο χώρος του επιστημονικού εργαστηρίου 16^{ος}-20^{ος} αιώνας: Αρχιτεκτονικές και κοινωνικές διαστάσεις*. Μετάφραση Αμαλία Χατζηευγενιάδου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Μαρία **Ρεντετζή**, 2007γ, «Σχεδιάζοντας (για) ένα νέο επιστημονικό κλάδο: Η τοποθεσία και η αρχιτεκτονική του Ινστιτούτου Έρευνας Ραδίου στη Βιέννη των αρχών του εικοστού αιώνα» στο Μαρία Ρεντετζή, επιμ., *Ο χώρος του επιστημονικού εργαστηρίου 16^{ος}-20^{ος} αιώνας: Αρχιτεκτονικές και κοινωνικές διαστάσεις*, μτφ. Αμαλία Χατζηευγενιάδου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 267-312
- Μαρία **Ρεντετζή**, 2007δ, «Εισαγωγή» στο Μαρία Ρεντετζή, επιμ., *Ο χώρος του επιστημονικού εργαστηρίου 16^{ος}-20^{ος} αιώνας: Αρχιτεκτονικές και κοινωνικές διαστάσεις*, μτφ. Αμαλία Χατζηευγενιάδου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. xxxix-lxviii.
- Μαρία **Ρεντετζή**, 2008, "Φύλο και φυσικές επιστήμες: έμφυλα στερεότυπα και εκπαιδευτικές στρατηγικές υπονόμεισής τους" στο Κωνσταντίνος Δ. Σκοροδύλης, επιμ., *Ζητήματα θεωρίας των επιστημών της φύσης*, Αθήνα: Τόπος. Επιστημονικές Εκδόσεις, σσ. 129-149
- Μαρία **Ρεντετζή**, επιμ., 2012α, *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*. Μετάφραση Αμαλία Χατζηευγενιάδου, Αθήνα: Εκκρεμές
- Μαρία **Ρεντετζή**, 2012β, «Εισαγωγή» στο Μαρία Ρεντετζή, επιμ., *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*. Μετάφραση Αμαλία Χατζηευγενιάδου, Αθήνα: Εκκρεμές, σσ. 9-52.
- Μαρία **Rentetzi**, 2012γ, «Gender, science and politics: Queen Frederika and nuclear research in post-war Greece» in Gianna Katsiaboura and Annette Vogt, eds, 2012, *Gender studies and science: problems, tasks, perspectives*, Athens: Nissos.
- Sue V. **Rosser**, 2012, *Breaking into the lab: engineering the progress for women in science*, New York: New York University Press.
- Sue V. **Rosser**, 2004, *The science glass ceiling: Academic women scientists and the struggle to succeed*, New York: Routledge
- Despina **Sakka** and Vasiliki **Deliyanni-Kouimtzi**, 2006, "Adolescent boys' and girls' views of fatherhood in the context of changing women's position", *Gender and education*, Vol. 18, No. 1, pp. 51-74
- Ζιζή **Σαλίμπα**, 2004. *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς/ Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ
- Katerina **Salta** and Chryssa **Tzougraki**, 2004, "Attitudes toward chemistry among 11th grade students in high schools in Greece", *Wiley Inter Science*, pp.535-547

- Εύη **Σαχίνη**, Νένα **Μάλλιου**, Μαρία **Σαμαρά**, 2014, *Η συμμετοχή των γυναικών στην Έρευνα και Ανάπτυξη στην Ελλάδα το 2011*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, [http://metrics.ekt.gr/sites/metrics/files/RDstatistics Women Greece 2011 el.pdf](http://metrics.ekt.gr/sites/metrics/files/RDstatistics_Women_Greece_2011_el.pdf)
- Londa **Scienbinger**, Ineke **Klinge**, Ines **Sanchez de Madriaga**, Martina **Schreudner**, and Marcia L. **Stefanick**, eds., 2011-2013, *Gendered innovations in science, health, medicine, engineering and environment*, <http://genderedinnovations.stanford.edu>
- Londa **Scienbinger**, ed., 2008, *Gendered innovations in science and engineering*, Stanford: Stanford University Press
- Londa **Schiebinger**, 2004, «Σκελετοί στη ντουλάπα: οι πρώτες απεικονίσεις του γυναικείου σκελετού στην ανατομία του 18^{ου} αιώνα», στο Δήμητρα Μακρινιώτη, 2004, επιμ., *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 375-394
- Londa **Schiebinger**, (1987) 2007, “Η Maria Winkelmann στην Ακαδημία του Βερολίνου: Σημείο καμπής για τις γυναίκες στην επιστήμη” στο Μαρία Ρεντετζή, επιμ., *Ο χώρος του επιστημονικού εργαστηρίου 16^{ος}-20^{ος} αιώνας: Αρχιτεκτονικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 129-170.
- Anasasia **Stamou** and Anna **Chronaki**, 2008, “Dominant discourses and gender dimensions in the writing of school mathematics: the case of the school magazine Euclid A” in Anna Chronaki, ed., 2008, *Mathematics, technologies, education: the gender perspective*, Volos: Thessaly University Press,
- Μαρία **Στρατηγάκη**, 2008α, «Σπουδές και έρευνα για το φύλο. Η πρόσφατη δυναμική στα ελληνικά πανεπιστήμια» στο Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων, *100 χρόνια Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα.
- Maria **Stratigaki**, 2008β, “Report on Greece” in European Commission, 2008, «Mapping the maze: getting more women to the top in research», Brussels: European Communities, σσ. 52-53
- Μαρία **Στρατηγάκη** 2006, “Πάντειο πανεπιστήμιο: Σπουδές φύλου και ισότητας στις πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες”, στο Θεοδοσία Σούλα Παυλίδου, επιμ., 2006, *Σπουδές φύλου: Τάσεις/εντάσεις στην Ελλάδα και σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, σσ. 65-69
- Μαρία **Στρατηγάκη**, 1996, *Φύλο, εργασία, τεχνολογία*, Αθήνα: Ο Πολίτης
- Μαρία **Στρατηγάκη**, 1989, «Η θέση των γυναικών στις τράπεζες μετά την εισαγωγή της πληροφορικής. Μια πρώτη προσέγγιση της ελληνικής εμπειρίας”, στο Μ. Μαρματάκη και Ξανθή Πετριιώτη, επιμ., *Γυναίκες εργασία, νέες τεχνολογίες*, Αθήνα: σσ. 106-121.
- Ευγενία **Σηφάκη**, 2008, “Εισαγωγή”, στο Βασιλική Δενδρινού, 2008, επιμ., *Φεμινιστικές παρεμβάσεις στις σύγχρονες επιστήμες: μωσαϊκό παραδειγμάτων*. Αθήνα: Εκδόσεις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και του Προγράμματος ΘΕΦΥΛΙΣ. http://thefyliscentre.uoa.gr/fileadmin/thefyliscentre.uoa.gr/uploads/thefylis_tomos_1.pdf σσ. 11-18
- Sherry **Turkle**, 1995, “Life on the screen: Identity on the age of the Internet”, New York: Rockefeller Centre
- Judy **Wajcman**, 1991, *Feminism confronts technology*, London: Polity Press
- Judy **Wajcman**, 2000, “Reflections on Gender and Technology Studies: In What State is the Art?” *Social Studies of Science*, Vol. 30, No. 3., June 2000, pp. 447-464.
- Judy **Wajcman**, 2004, *Technofeminism* London: Polity Press
- Judy **Wajcman**, 2007, “From women and technology to gender technoscience” *Information, Communication & Society*, Vol. 10, No. 3, June 2007, pp. 287–298
- Αλεξάνδρα **Χαλκιά**, 2007, *Το άδειο λίκνο της δημοκρατίας: σεξ, έκτρωση και εθνικισμός στη σύγχρονη Ελλάδα*, μετάφραση Μαρία Καστανάρα, επιμέλεια: Χριστίνα Κωνσταντάκη και Σοφία Φιλέρη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Νικολέτα **Χαρδαλιά** και Αναστασία **Ιωαννίδου**, 2008, *Έμφυλες κοινωνικές αναπαραστάσεις στα σχολικά εγχειρίδια: μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης*, Αθήνα: Κ.Ε.Θ.Ι.
- Ποθητή **Χατζαρούλα**, 2005, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου» http://www.sa.aegean.gr/iridion/html/anakoinwseis_nea_files/hantzaroula%20meleti%20fyliou.pdf

Κατερίνα **Χατζηκωσταντίνου** και η Όλγα **Φωτακοπούλου**, 2008, "Πορτραίτα φύλου" στο Σάσα Λαδά, επιστ. επιμ., *Η εικόνα του/της επιστήμονα στην Ελλάδα 1900-1980: (Ε)ντοπισμένες ταυτότητες- ταυτότητες τόπων*. Έρευνα-επιμέλεια: Στέργιος Καράβατος και Κατερίνα Χατζηκωσταντίνου, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης, σσ. 51-70

Άννα **Χρονάκη**, 2009, «Φύλο και μαθηματικά. Λήμμα για το ηλεκτρονικό λεξικό ΦυλοΠαιδεία» [http://www.thefylis.uoa.gr/fylopedia/index.php/Φύλο και μαθηματικά](http://www.thefylis.uoa.gr/fylopedia/index.php/Φύλο_και_μαθηματικά)

Άννα **Χρονάκη**, Θ.Μ. **Κερμανίδη** και Γιάννα **Κατσιαμπούρα**, 2008, *Γυναίκες στις επιστήμες των μαθηματικών: ιστορίες ζωής και ιστορίες παραγωγής μαθηματικής γνώσης*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

Άννα **Χρονάκη**, 2007, «Θετικές επιστήμες στο 'σώμα' της εκπαίδευσης: Εμπειρίες γυναικών σε στερεοτυπικά ανδροκεντρικά πεδία γνώσης» στο Ε. Ντρενογιάννη, Φ. Σέρογλου και Ευαγγελία Τρέσσου, επιμ., *Φύλο και εκπαίδευση: Μαθηματικά, φυσικές επιστήμες, νέες τεχνολογίες*, Αθήνα: Καλειδοσκόπιο, σσ. 307-329

Παράρτημα 1: Οι βιογραφικές συνεντεύξεις

Η έρευνα πεδίου βασίστηκε στην διεξαγωγή και ανάλυση βιογραφικών συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν αποκλειστικά με γυναίκες ερευνήτριες, οι οποίες ζουν στην Ελλάδα και εργάζονται στον χώρο της επιστήμης. Εστιάσαμε κυρίως σε επιστήμονες των γνωστικών κλάδων που στην κατηγοριοποίηση του εγχειριδίου Frascati εντάσσονται στην κατηγορία των «Φυσικών επιστημών», η οποία συμπεριλαμβάνει τα μαθηματικά, την φυσική, την χημεία, την βιολογία και τις επιστήμες των υπολογιστών (OECD 2007). Από τις 30 συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν οι 25 αφορούσαν στην κατηγορία αυτή. Εντούτοις θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι κατηγοριοποιήσεις έχουν δημιουργηθεί για την συλλογή στατιστικού δείγματος και δεν ανταποκρίνονται απαραίτητα στις ανάγκες της βιογραφικής μεθόδου που αναγνωρίζει την μοναδικότητα της κάθε βιογραφίας και εστιάζει στις διαδρομές περισσότερο παρά στις γενικές τάσεις. Γι αυτό, συμπεριλάβαμε στο δείγμα και κάποιες περιπτώσεις (5), οι οποίες παρουσίαζαν ενδιαφέρον από την σκοπιά των βιομηχανικών συνεντεύξεων λόγω της πορείας τους στον χώρο της έρευνας και της εμπλοκής τους σε δίκτυα επιστημόνων και σε έρευνες για το φύλο.

Όσον αφορά τις ηλικιακές κατηγορίες των γυναικών που συμμετείχαν στις βιογραφικές συνεντεύξεις, οι συνεντεύξεις κατανέμονται στις ακόλουθες ηλικιακές κατηγορίες ανάλογα με το έτος ολοκλήρωσης του διδακτορικού ή μεταπτυχιακού τίτλου: (α) 1970-1980, (β) 1980-1990 (γ) 1990-2000 (δ) 2000-2014. Ο λόγος για τον οποίο επιλέχθηκε αυτή η κατηγοριοποίηση σε σχέση με την ηλικιακή κατηγοριοποίηση είναι διότι τα χρόνια ολοκλήρωσης των βασικών και μεταπτυχιακών σπουδών διαφέρουν σε διαφορετικές επιστήμες καθώς επίσης και σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Έτσι διαπιστώσαμε ότι οι επαγγελματικές διαδρομές ήταν μακρύτερες πριν το 1990, καθώς οι μεταπτυχιακές σπουδές και διδακτορικές διατριβές απαιτούσαν περισσότερο χρόνο, ενώ με το πέρασμα των δεκαετιών αυξήθηκαν σημαντικά οι πιέσεις για πιο γρήγορη ολοκλήρωση, ιδιαίτερα για όσες γυναίκες έκαναν το διδακτορικό τους στο εξωτερικό.

Προκειμένου να αντιληφθούμε καλύτερα τις δυναμικές και την οργάνωση των ερευνητικών ομάδων, επιπλέον των παραπάνω συνεντεύξεων το ποιοτικό κομμάτι της έρευνας συμπεριλαμβάνει και ημιδομημένες συνεντεύξεις με ερευνητικές ομάδες. Έτσι πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με τα μέλη τριών ερευνητικών ομάδων: (1) μια ομάδα μαθηματικών με αποκλειστικά αρσενικά μέλη σε δημόσιο ερευνητικό κέντρο (3 άτομα), (2) μια ομάδα φυσικών στην οποία οι ερευνήτριες ήταν όλες γυναίκες ενώ ο επικεφαλής ήταν άνδρας σε δημόσιο ερευνητικό κέντρο (3 άτομα), (3) μια ερευνητική ομάδα R and D σε βιομηχανία καλλυντικών όπου οι ερευνήτριες και οι επικεφαλής ήταν γυναίκες (4 άτομα).

Συνολικά πραγματοποιήθηκαν 40 συνεντεύξεις. Σε όλες τις συνεντεύξεις χρησιμοποιούνται ψευδώνυμα για να διαφυλαχτεί το απόρρητο.

Αρ.	Ψευδώνυμο	Εξειδίκευση	Ερευνητικός φορέας	Μεταπτυχιακό /διδακτορικό
1	Αλεξάνδρα	Βιολογία	Ερευνητικό κέντρο	1970-1980
2	Διόνη	Χημεία	Συνταξιούχος	1970-1980
3	Ingrid	Βιολογία	Ερευνητικό κέντρο	1970-1980
4	Ειρήνη	Μαθηματικά	Ερευνητικό κέντρο	1970-1980
5	Μαρίνα	Φυσικός	Ερευνητικό κέντρο	1970-1980
6	Ελένη	Ιατρική/ Φαρμακολογία	ΑΕΙ	1970-1980
7	Μαρκέλα	Χημικός μηχανικός	Ερευνητικό κέντρο	1980-1990
8	Άννα	Χημεία	ΑΕΙ	1980-1990
9	Δώρα	Βιολογία	Ερευνητικό κέντρο	1980-1990
10	Κατερίνα	Βιολογία	Ερευνητικό κέντρο	1980-1990
11	Ιωάννα	Φυσική	Ιδιωτικό ερευνητικό κέντρο	1990-2000
12	Πηνελόπη	Χημεία	ΑΕΙ-ερευνητικό κέντρο	1990-2000
13	Αντωνία	Χημικός μηχανικός	Ερευνητικό κέντρο	1990-2000
14	Καρολίνα	Φυσική/ περιβάλλον	Ερευνητικό κέντρο	1990-2000
15	Ματίνα	Βιολογία	ΑΕΙ	1990-2000
16	Νίκη	Μαθηματικά	ΑΕΙ και ερευνητικό κέντρο	1990-2000
17	Ερμιόνη	Βιολογία	Ερευνητικό κέντρο	2000-2014
18	Stefani	Βιολογία	Ερευνητικό κέντρο	2000-2014
19	Κωσταντίνα	Φυσική	Ερευνητικό κέντρο	2000-2014
20	Γιάννα	Επιστήμες υπολογιστών	Ερευνητικό κέντρο	2000-2014
21	Αθηνά	Βιολογία	Ερευνητικό κέντρο	2000-2014

22	Μαριλένα	Μαθηματικά	ΑΕΙ	2000-2014
23	Σωτηρία	Βιολογία	Ερευνητικό κέντρο	2000-2014
24	Σοφία	Φαρμακολογία	Ιδιωτικό ερευνητικό κέντρο	2000-2014
25	Δέσποινα	Βιολογία	Ιδιωτικό ερευνητικό κέντρο	2000-2014
26	Κωσταντίνα	Βιολογία	Ερευνητικό κέντρο	2000-2014
27	Μαρία	Μαθηματικά	ΑΕΙ	2000-2014
28	Σταυρούλα	Μηχανολογία	Ερευνητικό Κέντρο	2000-2014
29	Ζωή	Μηχανολογία	Ερευνητικό Κέντρο	2000-2014
30	Μάρθα	Φυσική	Ερευνητικό Κέντρο	2000-2014

Συγγραφείς

Νέλλη Καμπούρη

Η Νέλλη Καμπούρη έλαβε το διδακτορικό της από το London School of Economics το 2005. Από το 2004 εργάζεται στην συγγραφή και υλοποίηση ερευνητικών προγραμμάτων στον τομέα των σπουδών του φύλου. Από το 2008, είναι εξωτερική συνεργάτιδα του Εργαστηρίου Σπουδών Φύλου του Παντείου Πανεπιστημίου και υπήρξε μέλος της συντονιστικής ομάδας που έγραψε και υλοποίησε τα ερευνητικά προγράμματα GeMIC www.gemic.eu και Mig@Net <http://www.mignetproject.eu>, τα οποία χρηματοδοτήθηκαν από το 7ο Πρόγραμμα Πλάσιο για την Έρευνα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Έχει διδάξει στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου και στο διεπιστημονικό πρόγραμμα των φύλων του Πανεπιστημίου Αθηνών (THEFYLLIS). Έχει δημοσιεύσει βιβλία και άρθρα σε ελληνικά και ξενόγλωσσα περιοδικά πάνω στα θέματα του φύλου, της μετανάστευσης, και των κοινωνικών κινημάτων. Κατά την περίοδο 2013-2015, εργάστηκε ως μεταδιδακτορική υπότροφος στο Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ) στο πλαίσιο του έργου «Φύλο, Έρευνα και Καινοτομία» του προγράμματος ΚΡΗΠΙΣ, στο οποίο βασίζεται η παρούσα έκδοση.

Κατερίνα Κική-Παπαδάκη

Η Κατερίνα Κική-Παπαδάκη είναι κάτοχος διδακτορικού διπλώματος από το πανεπιστήμιο του Μαϊάμι. Ηγείται από το 1993 της Ομάδας Εκπαιδευτικής Πολιτικής και Αξιολόγησης του Ινστιτούτου Υπολογιστικών Μαθηματικών του ΙΤΕ. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζουν στην μελέτη της επίδρασης της τεχνολογίας αναβαθμισμένη μάθηση, καθώς και τις κοινωνικο-πολιτιστικές διαστάσεις της μάθησης και της ηλεκτρονικής μάθησης. Άλλοι τομείς ενδιαφέροντός της περιλαμβάνουν το φύλο και τα μαθηματικά και την ανάπτυξη προγραμμάτων σπουδών για την επαγγελματική ανάπτυξη των εκπαιδευτικών. Ολόκληρο το ερευνητικό της έργο υποστηρίζεται από ανταγωνιστικά κονδύλια (σε εθνικό και κοινοτικό επίπεδο) και αφορούν στην εκπαιδευτική πολιτική και στην αξιολόγηση της εκπαίδευσης.

Γιάννης Σταυρακάκης

Ο Γιάννης Σταυρακάκης κατά το διάστημα 2014-2015 εργάστηκε στο Ινστιτούτο Υπολογιστικών Μαθηματικών του Ιδρύματος Τεχνολογίας & Έρευνας (ΙΤΕ) ως βοηθός ερευνητή στην ομάδα Εκπαιδευτικής Έρευνας και Αξιολόγησης στο έργο «Φύλο, Έρευνα και Καινοτομία» του ερευνητικού προγράμματος ΚΡΗΠΙΣ. Είναι απόφοιτος του τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του πανεπιστημίου Ιωαννίνων και κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος (MSc) στις ερευνητικές μεθόδους στην Ψυχολογία από το πανεπιστήμιο του Kent στο Ηνωμένο Βασίλειο. Είναι μέλος της Βρετανικής Ψυχολογικής Εταιρείας (MBPsS). Κατά το παρελθόν έχει εργαστεί εθελοντικά σε έρευνα του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, μέσω του ΕΠΙΨΥ και του ΚΕΣΑΝ (για το Ηράκλειο) και έχει πραγματοποιήσει ερευνητική πρακτική με θέμα την οπτική αντίληψη και τη μνήμη στο εργαστήριο Optotech στο Ηράκλειο Κρήτης. Ασχολείται κυρίως με ζητήματα σχεδιασμού, μεθοδολογίας και

αναλύσεων, ποσοτικών και ποιοτικών ερευνών στις Κοινωνικές Επιστήμες και την Ψυχολογία.

Παύλος Χατζόπουλος

Ο Παύλος Χατζόπουλος είναι κάτοχος διδακτορικού διπλώματος στις Διεθνείς Σχέσεις από το London School of Economics. Εργάζεται ως ερευνητής στο Ίδρυμα Τεχνολογίας & Έρευνας (ITE) στο πλαίσιο Ευρωπαϊκών προγραμμάτων που υλοποιεί η ομάδα Εκπαιδευτικής Έρευνας και Αξιολόγησης. Έχει εργαστεί σε πολυάριθμα ερευνητικά προγράμματα με θέμα τη μετανάστευση, τον ρατσισμό, τις διακρίσεις, την εκπαίδευση και τις νέες τεχνολογίες ως συνεργάτης εθνικών και ευρωπαϊκών ιδρυμάτων. Έχει επιμεληθεί τον τόμο *Religion in International Relations: The Return from Exile* (Palgrave, 2003), συγγράψει το βιβλίο *The Balkans beyond Nationalism and Identity* (IB Tauris, 2007), και δημοσιεύσει εκτενώς γύρω από ζητήματα των κοινωνικών μετασχηματισμών που συντελούνται με τη χρήση νέων τεχνολογιών στα πεδία της μετανάστευσης, της εκπαίδευσης, της εργασίας και του κοινωνικού ακτιβισμού.

www.genderinscience.gr

ISBN 978-618-80725-5-8